

Personhistorisk

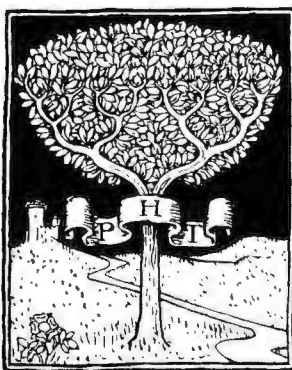
TIDSKRIFT

2012:2

Årgång 108

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2012:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman, Levertingsgatan 1, 112 52 Stockholm.

E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se

Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets skattmästare Peeter Mark. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se

Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Ann Hörsell, Riksarkivet.

E-post: ann.horsell@riksarkivet.se

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Stiftelsen Sten Lewenhaupts fond Arla Coldin och Åke Wiberg stiftelse.

TRYCK: Åtta.45, Solna i december 2012

ORIGINAL: Art-O-Matic, Stockholm

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post eller på cd. Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Efter lång och trogen tjänst har Torbjörn Nilsson tackat för sig, och räckt över stafettpinnen till mig, Jenny Björkman. Jag är precis som Torbjörn Nilsson historiker, och har framför allt pysslat med 1900-talet där jag intresserat mig för socialstaten, frågor kring social ingenjörskonst och teman som alkoholhistoria och bostadshistoria.

Jag har inga ambitioner att förändra tidskriftens innehåll i stort. Det kommer fortsätta som det brukar med artiklar och recensioner om stora och små personer. Precis som Torbjörn hoppas jag kunna vidga personhistorien till mer än bara biografier och på så sätt också få in artiklar som spänner över mer än en person. En sådan artikel är detta nummers analys av de svenska militärattachéerna av Fredrik Eriksson. Därtill hoppas jag på fler kvinnliga skribenter och teman. Just därför kan det tyckas konstigt att just detta nummer är så tomt på det, men sådan är min ambition.

I detta nummer finns, förutom artikeln om militärattachéerna, analyser av Erik Palmstierna av Sven Hellroth och längre texter om 1700-talets revolutionärer av Bo Hammarlund och en lärd 1500-tals-man, Jacobus Typotius av Stefan Östergren.

Bokfloden innehåller varje termin en rad biografier och det är förstås bara en bråkdel av dem som får plats i vår recensionsavdelning. I detta nummer recenseras alltifrån Ronny Ambjörnssons Ellen Key-biografi till Jan O. Bergs avhandling. Dessutom diskuteras en något äldre bok *Hairy Girls* som handlar om ett par häriga syskons färd genom Europa under 1500-talet.

Jenny Björkman

Innehåll

Artiklar

- Sven Hellroth* Erik Palmstierna 133
En föregångare till Wigforss?
- Bo Hammarlund* I revolutionens skugga 145
Radikala samhällstänkare och jakobiner i
1790-talets Sverige
- Fredrik Eriksson* Att bedöma framtiden 173
Svenska militärattachéer i östersjöområdet
1920–1939
- Stefan Östergren* En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap 193

Recensioner

- Lars Gabrn* Axel Nilsson: Museiman och föregångare 230
Av *Louise Brodin*
- Olof Hägerstrand* Pär Lagerkvist: Ögonblickets diktare och marknaden 231
Av *Håkan Möller*
- Torbjörn Nilsson* På spaning efter en svensk modell 234
Av *Jan O. Berg*
- Åke Lilliestam* Per Meurling – en intellektuell vildhjärna 236
Av *Hans Lagerberg*
- Olof Hägerstrand* Ute i livet. En memoar (1980–1994) 239
Av *Per Wästberg*
- Åke Lilliestam* Ellen Key – en europeisk intellektuell 240
Av *Ronny Ambjörnsson*

<i>Bert Mårald</i>	Statsvetaren Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade <i>Av Olof Petersson</i>	244
<i>Martin Almbjär</i>	The marvelous hairy girls: the Gonzales sisters and their worlds <i>Av Merry E. Weisner Hanks</i>	250
	Medarbetare i detta nummer	252
	Personregister	254

Erik Palmstierna

En föregångare till Wigforss?

SVEN HELLROTH

Det här bidraget handlar om liberalen och socialdemokraten Erik Palmstierna (1877–1959) och hans roll i utvecklingen av en mer aktiv finanspolitik mot arbetslöshet i Sverige åren före första världskriget. Under åren 1909–1912 kom Palmstierna med förslag i riksdagen som enligt min mening till en del föregrep Ernst Wigforss och Socialdemokraternas krispolitiska program på 1930-talet. Det rör framför allt frågan om metoderna för bekämpandet av arbetslöshet där konjunkturomfördelning av offentliga arbeten stod i centrum i syfte att åstadkomma en konjunkturutjämning. Frågan om när denna form av aktiv finanspolitik introducerades i svensk ekonomisk politik, på 1930-talet eller redan före första världskriget, har debatterats intensivt inom svensk arbetsmarknadshistorisk forskning.¹ Wigforss själv ansåg att uppslag till en sådan politik fanns redan inom socialdemokratin före 1914.²

Vi ska dock inte fördjupa oss i denna debatt. Det räcker med att konstatera att förslag på en konjunkturomfördelning av offentliga arbeten förelades riksdagen före 1914.

Palmstierna deltog indirekt i denna debatt men hans recept mot arbetslöshet låg på ett institutionellt plan. Han föreslog nämligen inrättandet av en statlig konjunkturbevakning som skulle ligga till grund för en omfördelning av offentliga arbeten och härigenom åstadkomma en konjunkturutjämning.³ 1936 föreslog Wigforss inrättandet av ett statligt konjunkturinstitut vars uppgift var att förse Finansdepartementet med ekonomisk statistiskt material som skulle ligga till grund för en aktiv finanspolitik.⁴ I grunden rörde det sig i bägge fallen hur statsförvaltningen bäst skulle hantera en konjunkturrellt uppkommen arbetslöshet. Uppsatsen är tematiskt inriktad mot Palmstiernas insats

just på detta område, och behandlar en relativt kort period av hans politiska karriär.

En viktig källa för den här perioden är Palmstiernas första memoarbok *Ett brytningsskede*.⁵ I den behandlar Palmstierna sin ungdomstid, livet som sjöofficer och hur han senare gick från flottan in i politiken. Som alla källor av det här slaget bygger den på anteckningar och minnesbilder och ger en subjektiv bild av olika skeenden. Några ord om underlaget till memoarbooken är därför på sin plats. Enligt Palmstierna består den av anteckningar som:

nedkastats på papperet under största brådska, stundom med blyerts och ofta i förkortning eller med små antydningar, som inte har varit lätta att klargöra efter års förlopp och tillkom under kommittésammanträden, statsrådsberedningar, och konseljer, än under resor hemma och ute, än vid kvällslampans sken efter den sena arbetsdagens slut /.../ Om en eventuell forskare skulle göra sig mödan att uppspära totalsammanhanget bör han jämsides med anteckningarna studera officiella handlingar och tidningsartiklar m.m.⁶

Det är således nödvändigt att studera riksdagsprotokoll, betänkanden etc. för att få klarhet i sammanhangen.⁷ Källorna till den här uppsatsen utgörs i första hand av Palmstiernas egna skrifter och inlägg i riksdagen, och så långt det har varit möjligt, har dessa satts in i ett större sammanhang.

Det finns en del skrivit om Palmstierna och omdömena om honom skiftar, beroende på vem som har hållit i pennan. En

negativ bild av honom finns inom delar av socialdemokratins egen historieskrivning. Palmstiernas inställning i försvarsfrågan, viljan till kompromisser över partigränser, sin bakgrund och negativa inställning till vänsterfalangen inom socialdemokratien gjorde honom impopulär bland framför allt Höglundarna.⁸ Zeth Höglund och kretsen kring honom utgjorde en av Palmstiernas starkaste politiska motståndare. Det negativa porträttet av honom stärktes i samband med publiceringen av hans dagböcker i början av 1950-talet som av Höglund sågs som rent skvaller och utan större värde.⁹ Palmstierna var enligt Höglund en ren karriärist och opportunist, på samma gång förslagen, initiativrik och hänsynslös med stor förmåga att göra än det ena än det andra, kliniskt fri från någon socialistisk övertygelse och styrd av borgerlig ekonomisk teori.¹⁰ Bilden har sedan dess nyanserats¹¹ men icke desto mindre har den här beskrivningen till viss del skymt vad han faktiskt försökte åstadkomma inom politiken, inte minst på det ekonomisk-politiska området.

En kort bakgrund

Helt kort ska något sägas om Palmstiernas bakgrund. Palmstierna hade för avsikt att göra karriär som sjöofficer men lämnade denna yrkesbana efter vantrivsel i början av 1900-talet. Han var placerad i Karlskrona och det var under sin stationering där som hans intresse för socialpolitiska frågor väcktes, och under en period kom han att sitta i stadsfullmäktige.¹² Han inriktade sig mest på olika stadskommunala

frågor som bostadsfrågan, stegringen av jord- och tomtpriser och migrationen till staden. Det var det senare som förorsakade bostadsproblemen och de stigande tomt- och hyrespriserna samt aktualiserade behovet en arbetsförmedling för staden.¹³ Frågan om inrättandet av en arbetsförmedling för staden drev Palmstierna sedan i samarbete med chefen för Kommerskollegiums arbetsstatistiska avdelning Henning Elmquist, ett samarbete som ledde

Erik Palmstierna, fotograferad av Henry B Goodwin.

till inrättandet av en arbetsförmedling i Karlskrona 1906.¹⁴

Efter att ha återvänt till Stockholm 1906 engagerade sig Palmstierna i kommunalpolitiken på liberalernas sida. Parallellt med sitt engagemang i stadsfullmäktige inledde han 1907 uppbyggnaden av

sitt politiska nätverk, klubben Vi. Vi var en löst sammanhållen politisk förening där man under informella former diskuterade viktiga samhällsfrågor, inte minst ekonomisk-politiska. Ett av syftena med klubben tycks ha varit att fungera som en plattform för olika politiska schatteringar för att härigenom skapa samförstånd samtidigt som man hade udden riktad mot den så kallade unghögerjuntan.¹⁵ I Vi-klubben deltog flera ledande personer som Hjalmar Branting och kretsen kring Centralförbundet för socialt arbete, CSA.¹⁶

1908 ställde han upp på det liberala partiets vallista för fjärde valkretsen i Stockholm – Östermalm och Djurgården – tillsammans med bland annat Gustaf Kobb.¹⁷ Både vallistan och tidningsklippen visar på ett starkt engagemang i den sociala frågan liksom i näringslivets och industrins betydelse för att öka välståndet i Sverige. Enligt tidningsreferaten var Palmstierna en god, karismatisk talare och sågs som en lovande politiker. Valet till riksdagens andra kammare blev en framgång. Han fick snabbt en ledande ställning inom liberalerna, och kom att stå nära Staaf.

Palmstiernas tid som liberal blev emellertid kortvarig och sommaren 1910 gick han över till Socialdemokraterna. Bakgrunden till partibytet var de politiska konsekvenserna som följde på storstrejken 1909. Karl Staaf hade efter storstrejken försökt hålla ihop det liberala partiet men konflikten kom att blotta en spricka mellan partiets höger och vänsterfalang. I det så kallade Eskilstunatalet hösten 1909 kom Staaf att kritisera vissa inom de egna leden för att stå allt för långt åt vän-

ster,¹⁸ och därtill försöka splittra partiet. Till dessa hörde Palmstierna enligt Staaf.¹⁹

Övergången till Socialdemokraterna hälsades av den liberala pressen med både förebråelser och tillfredsställelse.²⁰ Staaf välkomnade avhoppet mot bakgrund av motsättningarna inom partiet efter storstrejken 1909.²¹ Liberala *Aftontidningen* slätade dock över det hela och menade att skillnaderna mellan att vara medlem i ett socialreformistiskt inriktat liberalt parti eller i Socialdemokraterna inte var stor.²² Branting prisade i en välkomstartikel Palmstiernas organisatoriska skicklighet och stora politiska kapacitet.²³ Också vänsterfalangen inom Socialdemokraterna såg Palmstiernas övergång till en början med tillfredsställelse.²⁴ Zeth Höglund ansåg att Palmstierna var en verklig tillgång. Han var slagfärdig i debatterna och nationalekonomiskt kunnig, och hans inlägg i riksdagen vittnade om en socialistisk övertygelse.²⁵ Som nämnts ovan blev det kort efter annat ljud i skällan.

Palmstierna gjorde sedan en snabb politisk karriär inom socialdemokratin. 1911 valdes han in i partistyrelsens verkställande utskott och 1912 i riksdagsgruppens förtroenderåd.²⁶ Närmast kom han att höra till kretsen kring Branting som såg Palmstierna som en stor tillgång för partiet. Han ville också få partiet mer försvarsvänligt och han motarbetade öppet vänsterfalangen inom socialdemokratin.²⁷ Det var det senare som utlöste den djupa konflikten med Höglundarna.²⁸ År 1920 lämnade han politiken och blev ambassadör i London.²⁹

Palmstierna blev tidigt intresserad av social- och näringslivspolitiska vilket frågor ledde honom till studier i nationalekonomi som privatist under Gustav Cassel men även till studier i ekonomisk historia.³¹ Utan kunskaper i framför allt statistik och nationalekonomi ansåg Palmstierna att det inte var möjligt att angripa sociala problem på ett vetenskapligt sätt.

Stadskommunernas intressen

Palmstierna kom tidigt i sin politiska karriär att särskilt omhulda stadskommunernas ekonomiska och sociala problem samt deras behov av en övergripande organisation som skulle ta till vara deras gemensamma intressen.³² Efter att ha flyttat till Stockholm 1906 engagerade sig i Palmstierna starkt i Centralförbundet för socialt arbete, CSA vars sekreterare han var vid den här tiden.³³ Genom CSA fick Palmstierna kontakt med flera inflytelserika politiker vilka delade uppfattningen om stadskommunernas behov av en central samordning.³⁴ Frågan kom att aktualiseras under den av CSA arrangerade kongressen hösten 1906 om fattigvård och folkförsäkring. Kort efter kongressen tog några av medlemmar CSA initiativ till att bilda en intresseorganisation för stadskommunerna.

Bakgrunden var stadskommunernas expansion och de problem som uppstod i samband med detta. 1908 grundades Svenska stadsförbundet, nuvarande Sveriges kommuner och landsting, med uppdrag att bevaka stadskommunernas

intressen. Erik Palmstierna bidrog aktivt till stadsförbundets tillblivelse och blev dess huvudsekreterare och ledande tjänsteman.³⁵ Han var också de första åren redaktör och ansvarig utgivare för *Svenska stadsförbundets tidskrift* och *Svenska stadsförbundets skriftserie*.³⁶

På stadsförbundet inrättades den kommunala centralbyrån vars uppgift det var att utföra olika utredningsuppdrag.³⁷ Såväl Svenska stadsförbundets tillkomst som inrättandet av den kommunala centralbyrån är bra exempel på en centraliserad stödfunktion till gagn den kommunala förvaltningen.

Genom arbetet i Svenska stadsförbundet fick Palmstierna flera centrala utredningsuppdrag, bland annat de mycket viktiga utredningarna av stadskommunernas ekonomiska och finansiella problem som följde på den ekonomiska krisen 1908.³⁸

Bakgrunden till dessa uppdrag 1905 och 1910 var följande. Hösten 1908 hade riksbanken uppmärksammat regeringen på stadskommunernas ökade kortfristiga upplåning i slutet av 1907 och början av 1908.³⁹ Summan av korta lån som löpte på mindre än två år hade enligt riksbanken blivit betänkligt stora.⁴⁰ 1907 uppgick beloppet till drygt 73 miljoner varav ungefär hälften hade lånats upp i utlandet.⁴¹ Riksbanken gick så långt att man hävdade att de finansiella problemen i svensk ekonomi till stor del hängde samman med stadskommunernas korta upplåning.⁴² Den 16 april skickade Kungl. Maj:t en remiss till Svenska stadsförbundet för yttrande över ett förslag som rörde en begränsning i kommunernas upplåningsrätt.

Svenska stadsförbundets svarsskrivelse författades av Erik Palmstierna.⁴³ I skrivelsen bekräftade Palmstierna att stadskommunernas korta upplåning hade ökat kraftigt i förhållande till deras totala skuldsättning sedan slutet av 1800-talet.⁴⁴ En stor del av den korta upplåningen togs åren före krisen, trots riksbankens diskontohöjningar under samma period. Palmstiernas förklaring var stadskommunernas begränsade möjligheter att genom beskattning täcka sina utgifter för olika kommunala ändamål.⁴⁵ Sälunda hade stadskommunerna blivit alltmer beroende av den korta upplåningen för att klara sina utgifter som ett alternativ till ökad beskattning.⁴⁶ Det hela sammanfattade Palmstierna med följande: "Dessa siffror torde tillräckligt klargöra, att flertalet stadskommuner under senare år ansett sig nödsakade att omlägga sin ekonomiska politik till en omfattande *kredithushållning*".⁴⁷ Utredningarna ledde fram till att föreslå riksdagen inrättandet av en kommunal lånekassa.⁴⁸

Behovet av ett statligt utredningsorgan som skulle tjäna kommunerna var en idé Palmstierna utvecklade efter att ha valts in i riksdagen 1908. I riksdagen kom Palmstierna att argumentera för statens roll som stöd för kommunerna, inte minst under kristider.⁴⁹ De problem dessa hade ställts inför i samband med krisens inträdande var inte enbart en kommunal angelägenhet. Att de strax före krisen hade agerat som de hade gjort berodde på att de saknade en fullgod ekonomisk och finansiell statistik som skulle ha kunnat ligga till grund för mer genomtänkta ekonomisk-politiska beslut.

I riksdagen 1910 och 1911 väckte Erik Palmstierna med flera ett par motioner med en begäran att låta reformera finansstatistiken och låta Finansdepartementet bli huvudman för den.⁵⁰ Den direkta upprinnelsen till motionerna var en förmodad centralisering av den officiella statistiken och skapandet av ett nytt centralt statistiskt verk, som Statistiska kommittén stod för.⁵¹ Det man befarade var att den viktiga finansstatistiken skulle placeras inom det nya verkets väggar, långt från kommunernas verklighet. I motionerna intog man en motsatt ställning. Eftersom att finans- och skattepolitiken hade blivit allt viktigare för samhället och i allt högre grad kommit att stå över klass- och partiintressen borde finansstatistiken i stället sammanställas av en på Finansdepartementet inrättad statistisk avdelning. Förslaget ska ses i sammanhang med Finansdepartementets ökande roll inom beskattningsväsendet.⁵²

Palmstierna hävdade att inrättandet av en finansstatistisk avdelning på Finansdepartementet skulle gagna stadskommunerna i deras ekonomisk-politiska överväganden.⁵³ En av avdelningens uppgifter skulle vara att ställa samman den officiella finansstatistiken. De finansiella svårigheter som stadskommunerna hade drabbats av till följd av 1907 års kris, skulle till stor del kunna ha undvikits om det hade funnits en finansstatistisk avdelning på Finansdepartementet som, med hjälp av finansstatistiken, i tid varnade för om den korta upplåningen föreföll bli alltför stor. Motionen avstyrktes av statsutskottets med motiveringen att riksdagen borde invänta Statistiska kommitténs huvudbetänkande.⁵⁴

Året efter upprepades motionen, men hade då utökats till att omfatta hela den officiella statistikens organisation.⁵⁵ Motionärerna hade också begärt in ett utlåtande av statistikern Isidor Flodström. Flodström var inte vem som helst. Han betraktades allmänt vid den här tiden som en expert på det finansstatistiska området och ansvarade bland annat för de finansstatistiska undersökningarna på Finansdepartementet.⁵⁶ Flodström var också en varm anhängare av en decentraliserad officiell statistikproduktion.⁵⁷ Dessutom ska tilläggas att Palmstierna och Kobb hade samarbetat med Flodström i andra finansstatistiska frågor.⁵⁸

Flodströms utlåtande är skrivet i vi-form och behandlade hela statistikfrågan ur ett organisatoriskt perspektiv.⁵⁹ Det innehöll också ett utkast på en finansstatistisk byrå, motiverad av finanspolitiska skäl, förlagd till Finansdepartementet. Riksdagen kom att avstyrka förslaget med samma motivering som tidigare att statistikfrågan inte var helt utredd.⁶⁰

Krisbarometerprojektet

Den ekonomiska krisen 1908 drabbade inte enbart stadskommunernas finanser utan medförde också en snabbt ökad arbetslöshet bland flera av kommunerna. Arbetslöshetsfrågan tillsammans med stadskommunernas besvärliga finansiella situation kom att utgöra upprinnelsen till Palmstiernas kanske viktigaste bidrag till den ekonomiska politiken nämligen ett förslag i riksdagen 1910 att låta utreda inrättandet av en så kallad krisbarometer.

Med krisbarometer avsåg Palmstierna en fortlöpande ekonomisk-statistisk bevakning av konjunkturen för att förutse växlingar i konjunkturen.⁶¹ Krisbarometern byggde på en fransk förlaga, utarbetad inom det franska arbetsministeriet våren 1908.⁶²

Att hantera arbetslöshet var i första hand en kommunal angelägenhet. Fram till industrialiseringens genombrott rörde det sig som regel av säsongarbetslöshet. Med industrialiseringen började en ny typ av arbetslöshet göra sig gällande, konjunkturarbetslöshet.⁶³ Den återkommande konjunkturarbetslösheten innebar att kommunerna började pröva nya lösningar som att inrätta nödhjälpsarbeten i större utsträckning och i början av 1900-talet etablerades de första kommunala arbetsförmedlingarna. 1908 kom frågan om införandet av en arbetslöshetsförsäkring upp på agendan. En radikal metod som också vann insteg mot slutet av 1800-talet och slog igenom i början av 1900-talet var att staten och kommunerna skulle konjunkturuomfördela redan inplanerade offentliga arbeten i konjunkturutjämnande syfte. Idén kom sedan att diskuteras i olika sammanhang bland annat under CSA-kongressen 1906.⁶⁴ Efter krisen 1908 kom frågan om en konjunkturuomfördelning av offentliga arbeten att föreläggas riksdagen mellan åren 1908 och 1912. Alla är väldokumenterade i svensk arbetsmarknadsforskning.⁶⁵

Palmstiernas förslag på att inrätta en krisbarometer var en direkt respons på förslagen om en konjunkturuomfördelning av den offentliga produktionen. Den skulle

ligga till grund för statens, kommunernas och näringslivets planläggning av den egna produktionen över en konjunkturcykel. Tanken var att den skulle signalera när det var dags att göra en omfördelning av planerad produktion från hög- till lågkonjunktur och därmed åstadkomma en utjämning av konjunkturväxlingarna.

Palmstierna hade en bred vision med krisbarometern nämligen att den skulle dämpa en stigande arbetslöshet och därmed förebygga stigande kostnader för fattigvården. Utöver detta skulle den minska konkurrensen om arbetskraft och materiel vars kostnader riskerade stiga kraftigt under en högkonjunktur. Dessutom skulle konkurrensen mellan det offentliga och näringslivet om krediter minska under en högkonjunktur, med lägre räntor som följd. Slutligen var krisbarometern ett instrument som på ett nationellt plan skulle bidra till att minska motsättningar i samhället. För Palmstierna var krisbarometern den nationalekonomiska och statistiska vetenskapens svar på arbetslösheten.

Huvudproblemet låg i att för att i tid förutse ett omslag i konjunkturen. I sina förslag från 1910 och 1911 exemplifierade Palmstierna med ett antal ekonomiska variabler som kunde vara lämpliga till att signalera en konjunkturväxling: varuomsättningen, den allmänna prisnivån, räntans variationer, bildandet av fast kapital, etc. Palmstierna illustrerade det hela grafiskt ett antal ekonomiska indikatorer mellan åren 1870–1909.⁶⁶ Med hjälp av diagrammet visade Palmstierna växlingarna i konjunkturen, det vill säga när de olika indikatorerna nådde sina maximier eller

minimipunkter. En jämförelse av utvecklingen mellan indikatorerna underlättade därmed tolkningen av den ekonomiska utvecklingen och sannolikheten för en växling i konjunkturen. Efter att krisbarometern hade turnerats några gånger i riksdagen utreddes ärendet, och 1914 publicerades en konjunkturöversikt i periodikan *Kommersiella Meddelanden*. Huvudman för såväl konjunkturöversikten som publikationen blev Kommerskollegium.

Palmstiernas förslag var inte enbart en vision utan han föreslog också hur en konjunkturuomfördelning skulle kunna göras i praktiken. Palmstierna argumenterade nämligen för inrättandet av en särskild organisation för planläggningen av offentliga arbeten. Tanken var dock inte helt ny hos Palmstierna. Redan i riksdagen 1909 då kommunernas ekonomiska och finansiella problem debatterades uppmärksammade Palmstierna riksdagen på att riksbanken hade inrättat en statistisk avdelning med vars hjälp det gick att följa konjunkturutvecklingen. Palmstierna anförde då:

Den arbetslöshet, som nu råder, har emellertid sin orsak väsentligen i den ekonomiska kris, som brutit ut öfver hela världen. En sådan arbetslöshet skall ju mötas genom anordnandet af stora arbeten. Nu har herr civilministern tydligt meddelat, att han skjuter öfver ansvaret på kommunerna./.../ Till att möta en sådan kris hör till en början att söka varsna, när krisen kommer. Vi har redan nu i riksbanken ett organ, som har till uppgift att öfverskåda hur konjunkturerna växla. Kommunerna sakna organ, genom

hvilka de kunna öfverblicka arbetsmarknaden, men ett sådant organ ha statsmakterna själva.⁶⁷

Palmstierna föreslog att Civildepartementet skulle ha det administrativa ansvaret för en konjunkturuomfördelning av offentliga arbeten. Motiveringen var att departementet redan hade ansvar för handläggningen av olika arbetsmarknadspolitiska åtgärder liksom beviljandet av lån till kommunerna för större anläggningsprojekt. Palmstiernas förslag var att Civildepartementet skulle upprätta ett register över planerade statliga och kommunala arbeten i syfte att underlätta en konjunkturuomfördelning av offentliga arbeten. Palmstierna tänkte sig sedan att om behov fanns, det vill säga när krisbarometern visade tecken på en nedgång i konjunkturen skulle regeringen anmoda kommunerna att sätta igång vissa allmänna arbeten. Kommunerna fick då tillfälle att förlägga viss planerad produktion vid en lämplig tidpunkt när räntorna var låga i stället för att konkurrera med näringslivet om krediter.⁶⁸ För Palmstierna gällde det nu att visa vilka möjligheter som fanns att planera igångsättandet av allmänna arbeten vid lämpliga tidpunkter med hjälp av ekonomisk statistik. I sammanhanget hänvisade Palmstierna till en utredning om åtgärder mot arbetslöshet som hade gjorts inom Kommerskollegium hösten 1908.⁶⁹ På det sätt utredningen hade gjorts visade att det fanns mycket goda förutsättningar att inrätta ett organ inom statsförvaltningen i detta syfte. Den här delen av hans förslag avstyrktes dock,

och kom inte att förverkligas förrän 1936 då Wigforss inrättade konjunkturinstitutet.

Föregångare eller inte?

Den här artikeln visar på ett genomgående mönster hos Palmstierna och det är den vikt han lägger vid en centralt inrättad institution inom statsförvaltningen som stöd för genomförandet av olika finanspolitiska åtgärder. Han har en stark tilltro till vad staten kan göra inom den ekonomiska politiken. Fröet såddes förmodligen redan under hans tid som kommunalpolitiker i Karlskrona. Idén utvecklades ytterligare under åren inom CSA för att mogna under tiden som sekreterare för Svenska stadsförbundet. I riksdagen representerade han framför allt stadskommunernas intressen. Krisen 1908 bidrog också till insikten att stadskommunerna hade behov av ett centralt placerat organ som bistod dem med råd och utredningar. Såväl de finansiella problem stadskommunerna som följde av krisen som den plötsligt uppkomna arbetslösheten visade på behovet av ett statligt organ som skulle förse dem med nödvändig ekonomisk information. Utan denna vägledning var risken överhängande att de fattade fel beslut i sina ekonomisk-politiska överväganden.

Var Palmstierna en föregångare till Wigforss? Jag anser att det går att ge ett jakande svar på frågan. Erik Palmstiernas recept var inrättandet av statliga organ för genomförandet av olika slag av finanspolitiska åtgärder. Särskilt tydligt blir detta när det gällde förslaget på krisbarometern som utgjorde en skiss på en statlig kon-

junkturbevakning. Det var nödvändigt att det inrättades något slag av organ inom Civildepartementet där krisbarometern utgjorde ett viktigt instrument för ett framgångsrikt genomförande av en konjunkturuomfördelning av offentliga arbeten. Nu blev det visserligen inte så utan förslaget modifierades och resulterade i en konjunkturöversikt 1914. Wigforss insåg också att det var nödvändigt att med inrättandet av institutioner vars uppgift det var att omsätta av regering och riksdag finanspolitiska förslag till praktisk politik. Konjunkturinstitutets etablerande 1937 var ett uttryck för denna hans uppfattning. Palmstiernas förslag var inte alls lika systematiskt utarbetat som det förslag som kom att ligga till grund för Konjunkturinstitutet. Icke desto mindre går det att hävda att han föregrep Wigforss. För genomförandet av olika finanspolitiska åtgärder var det nödvändigt att inrätta institutioner vars uppgift det var att omvandla finanspolitiska ambitioner till praktisk politik.

Noter

1. Frågan är naturligtvis mer komplex än vad som antyds ovan. Den rörde också i vilken utsträckning förslagen innebar en expansiv finanspolitik. Allt detta är väldokumenterat inom svensk arbetsmarknadshistorisk forskning, se t.ex. Nordiska historikermötet (1974), II: *Ekonomisk politik och teori i Norden under mellankrigstiden*, Uppsala, s. 53. Nordiska historikermötet (1974), IV: *Perspektiv på den offentliga sektorn under 1930-talet*, Uppsala, s. 120f. Steiger, Otto (1971), *Studien zur Entstehung der neuen Wirtschaftslehre in Schweden: eine Anti-Kritik*, Uppsala, sid. 99–117. Öhman, Berndt (1970), *Svensk arbetsmarknadspolitik 1900–1947*, Stockholm, s. 43–48.
2. Wigforss, Ernst (1967), Ideologiska linjer i praktisk politik: radanmärkningar till Leif

- Lewins Planhushållningsdebatten, *Tiden*, s. 527f. Prop. 1936: 215, s. 2.
3. Se Hellroth, Sven (2011), *Från arbetsstatistik till konjunkturöversikt: arbetarfrågan och etablerandet av en statlig konjunkturbevakning i Sverige 1893–1914*, Stockholm, kap. 7 och 8.
 4. Prop. 1936: 215, s. 1ff. Se även Henriksson, Rolf G. H. (red.) (1987), *Konjunkturinstitutet under Erik Lundbergs tid: tillbakablickar vid 50-årsjubileet*, Stockholm, s. 3–9. Underlaget till inrättandet av ett konjunkturinstitut togs fram av Dag Hammarskjöld.
 5. Palmstierna, Erik (1951), *Ett brytningskede: minnen och dagboksanteckningar*, Stockholm.
 6. Palmstierna (1951), s. 7.
 7. Underlagen till Palmstiernas dagböcker omarbetades innan de slutligen trycktes. För en diskussion om Palmstiernas dagböcker som källmaterial, se Torbacke, Jarl (1969), Erik Palmstiernas tryckta dagböcker, *Scandia*, s. 353–363.
 8. Gustavsson, Agne (1975), Mellan höger och vänster. Branting och Palmstierna, *Bilden av Branting: en antologi*, s. 256f. Se Linderborg, Åsa (2001), *Socialdemokraterna skriver historia: historiskrievning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Uppsala, s. 140 och 179.
 9. Höglund, Zeth (1955), Erik Palmstierna och svensk socialdemokrati. Erik Palmstiernas dagböcker, *Morgontidningen*, 12 mars, 14 mars och 16 mars.
 10. Se Höglund (1955). Se även Ström, Fredrik (1918), *Branting och hans garde: politiska silhuetter*, Stockholm, s. 20–24 och Höglund, Zeth (1951), *Minnen i fackelsken*. 1. *Härliga tider: 1900–1911*, Stockholm, s. 239f.
 11. Gustavsson (1975), s. 246–281. Östberg, Kjell (1990a), Liberalerna och arbetarrörelsen, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 46/47. Carlson, Benny (2002), Radikala liberaler: Palmstierna gränssat, *Ouvertyr till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*, s. 135–142, Lund.
 12. Palmstierna (1951), s. 26, 41. Erik Palmstierna Kules arkiv I, Riksarkivet. Humble, Sixten (1958), *Svenska stadsförbundet 1908–1958*, Stockholm s. 9.
 13. Brev till Edvard Wavrinsky från Erik Palmstierna, daterat 26 november 1905, Karlshamn, Edvard Wavrinskys samling, vol. 5 Korrespondens, IOGT:s arkiv, Riksarkivet, Arninge.
 14. Palmstierna (1951), s. 26, 41.
 15. Östberg, Kjell (1990b), *Byråkrati och reformism: en studie av svensk socialdemokratis politiska och sociala integrering fram till första världskriget*, Stockholm, s. 142. Unghöjerjuntan hade en gemensam grund i Harald Hjärnes historietradition med namn som Gösta Bagge, Eli Heckscher, Adrian Molin och Rudolf Kjellén alltså kretsen kring *Svensk tidskrift*, Kjellén lär ha myntat ordet 1906. Se Palmstierna (1951), s. 34. Se även *Nordisk familjebok*, (Uggleupplagan). Östberg (1990a).
 16. Östberg (1990b), s. 140ff. Se Palmstierna (1951), s. 72ff.
 17. Erik Palmstierna Kules arkiv I, Riksarkivet. Gustav Kobb, 1863–1934, var fil. dr i matematik och undervisade i mekanik och matematik på Sjökrigsskolan mellan åren 1898–1912. Kobb var Palmstiernas lärare på Sjökrigsskolan.
 18. Staaf, Karl (1918), *Politiska tal samt några tal och inlägg vid skilda tillfällen*. 2. *Socialismen, liberalismen och storstrejken 1909*, Stockholm, s. 164ff.
 19. Palme, Sven Ulric (1964), *På Karl Staaffs tid*. Stockholm, s. 277ff. Östberg (1990a).
 20. *Aftonbladet* (1910), 15 juni, Bättre sent än aldrig. *Aftontidningen* (1910), 15 juni, Partiskifte. *Socialdemokraten* (1910), 16 juni, Presskommentarer. *Svenska dagbladet* (1910), 16 juni, Det länge väntade.
 21. Se Höglund (1955), 16 mars.
 22. *Aftontidningen*, (1910), 22 juni, Partigränser. Det bör påpekas att Palmstierna såg *Aftontidningen* som en plattform för sin egen politiska ambition eller som han uttryckte det ”som blivit vårt organ”, Palmstierna (1951), s. 130. Se även Torbacke, Jarl (1966). *Journalistik på osäkra villkor: den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare*, Stockholm, s. 83.
 23. Branting, Hjalmar (1910), För dagen, *Socialdemokraten*, 15 juni.
 24. Höglund Zeth (1910), *Stormklockan*, 25 juni.
 25. Höglund (1910).
 26. Gustavsson (1975), s. 262f.
 27. Gustavsson (1975), s. 264ff.
 28. Linderborg (2001), s. 179.
 29. Gustavsson (1975), s. 272.
 30. Palmstierna, Erik, (1951), s. 26ff. Se även Erik Palmstierna Kules arkiv. 1 vol., Riksarkivet. Cassel, Gustav (1940), *I förnuftets tjänst: I: en ekonomisk självbiografi*, Stockholm, s. 68.
 31. Palmstierna (1951), s. 38f.
 32. Se Humble (1958), s. 9ff.
 33. Lundquist, Lennart (1997), *Fattigvårdsfol-*

- ket: ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920, Lund, s. 87. Palmstierna, Erik (1909), Svenska städernas svävande skuld: Svenska stadsförbundets styrelses skrivelse till Kungl. Maj:t, Stockholm, se Anmälan.
34. Hayen, Mats (2008), *Ett sekel i självstyrelsens tjänst: Sveriges kommuner och landsting 100 år*, Stockholm, s. 24ff.
 35. Se Palmstierna (1951), s. 59ff. Humble (1958), s. 9ff., 47f. och 55f. Lundquist (1997), s. 87.
 36. Humble (1958), s. 61.
 37. Palmstierna (1951), s. 62f. Humble (1958), s. 57.
 38. Se Palmstierna, Erik (1909). Palmstierna, Erik (1910a), *De svenska städernas läneväsen: en utredning verkställd inom kommunala centralbyrån*, Stockholm. Se även Palmstierna, Erik (1910b), 25 oktober, De svenska städernas länepolitik, *Nationalekonomiska föreningens förhandlingar*, Stockholm.
 39. Se Prop. 1910: 86, s. 7ff. Ur Utdrag från protokollet över de civila ärendena från den 26 februari 1909. Se *Svenska stadsförbundets tidskrift* (1909): 1, s. 24.
 40. Syftet med kommunernas kortfristiga lån – den svävande skulden – var att täcka tillfälliga obalanser i utbetalningarna när skattemedel inte hade hunnit inkomma i tid för bestridande av vissa planerade utgifter. Dessa lån kunde kommunerna uppta på eget bevåg utan att i förväg ha anmält detta till Civildepartementet, som annars prövade kommunala lån som löpte mer än två år. Se Prop. 1910: 86, s. 8–10. Se Stuart, John, Rydstedt, Melcher (1905), *Handbok öfver statsverkets jemte dertill hörande fonders medelsförvaltning, efter offentligt uppdrag: första delen, rikshufvudboken och deri uppförda fonder*, Stockholm, s. 164.
 41. Prop. 1910: 86, s. 8, 20.
 42. Prop. 1910: 86, s. 20. *Svenska stadsförbundets tidskrift* (1909): 1, s. 24ff.
 43. Palmstierna, Erik (1909), Anmälan. Se Svenska stadsförbundets protokoll, 1909. I protokollet står att ordföranden deltog i utarbetandet av skrivelsen men namnet står inte utsatt. Ordförande vid den här tiden var Sixten von Friesen. Påpekas bör att vice riksbanksfullmäktige Karl Langenskiöld biträdde som sakkunnig. Se Humble (1958), s. 139. Se även Prop. 1910: 86, s. 1ff.
 44. Palmstierna, Erik (1909), s. 2–14
 45. Palmstierna (1910a), s. 5ff., 33–34.
 46. Palmstierna, Erik (1909), s. 2.
 47. Palmstierna, Erik (1909), s. 4. Palmstiernas kursivering.
 48. Palmstierna (1910a), s. 86.
 49. Palmstierna (1951), s. 41. Palmstierna, Erik, (1910b), s. 214f.
 50. MAK 1910: 64. MAK 1911: 275.
 51. När betänkandet lades fram i september 1910 innehöll det ett förslag om en ökad centralisering av den officiella statistikproduktionen och inrättandet av ett nytt statistiskt centralverk. Statistiska kommitténs betänkande (1910), *Sveriges officiella statistik och dess allmänna organisation*, s. 385ff. Se även: *Statistisk Tidskrift* (1911): 3, s. 217.
 52. Se Dahlgren, Stellan, Stadin, Kekke (1990), *Från feodalism till kapitalism: skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, Uppsala, s. 108–115.
 53. Andra kammarens protokoll 1910: 13, s. 27–33.
 54. Statsutskottets utlåtande 1910: 7, s. 6.
 55. MAK 1911: 275.
 56. Dahlgren, Stellan, Stadin, Kekke (1990), s. 114. Se Finansstatistiska utredningar, (1909–1915), Stockholm.
 57. Flodström, Isidor (1906), Den svenska statistikens reformering. Centralisation eller icke centralisation? *Ekonomisk tidskrift*, s. 97–117.
 58. Palmstierna (1951), s. 137.
 59. MAK 1911: 275, s. 28ff.
 60. Förslag från andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande, 1911: 12, s. 11–15.
 61. Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande 1910: 38, s. 19. Andra kammaren biföll förslaget den 30 april. 1910 års riksdag, 30 april, andra kammarens protokoll, s. 77. MAK 1911: 19. Rskr 1911: 71. Se Hellroth (2011), kap 7.
 62. Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande, 1910: 38, s. 5f.
 63. Hellroth (2011), kap 6.
 64. Palmstierna, Erik (1907), *Kommunalkongressen 1907: berättelse öfver förhandlingarna*, Stockholm, s. 231.
 65. Se t.ex. Hellroth (2011), kap 6.
 66. Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande, 1910: 38, s. 11.
 67. Interpellation, AK 1909:36, s. 25.
 68. Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande 1910: 38, s. 16ff.
 69. *Promemoria angående arbetslösheten i Sverige hösten 1908 samt kommunala åtgärder i anledning af arbetslöshet* (1908), Huss, Gunnar, Stockholm: Kommerskollegium.

I revolutionens skugga

Radikala samhällstänkare och jakobiner i 1790-talets Sverige

BO HAMMARLUND

Thomas Thorild krävde 1792 i en uppmärksammas skrift full och oinskränkt tryckfrihet, ”innan den med blod och eld tages”. Thorild hade tagit starka intryck av den franska revolutionens paroller om frihet, jämlikhet och broderskap. Revolutionen väckte skräck och avsky hos många, och förhoppningar om en ny tid hos andra. Ingen kunde undgå att påverkas. I revolutionens skugga intensifierades den svenska debatten. Många tog idéerna till sig, entusiastiskt och helhjärtat eller med betydande reservationer. Men motståndarna var också många, och framför allt satt de ofta på höga och bestämmande poster i samhället.

Formellt handlade striden om tryckfrihetens gränser, men reellt gällde den grundläggande rättigheter för medborgarna. En viktig fråga var utan tvivel ”rätten att kritisera överheten”, så som den slagkraftigt formulerats i titeln på en

liten skrift om den svenska tryckfrihetens historia.¹ Men det var inte det enda som man ville uppnå. Diskussionerna om tryckfriheten under 1790-talet avslöjar att den franska revolutionen var ständigt närvarande i debatterna och gick långt utöver de rent tryckfrihetsrättsliga aspekterna. De ofta upprepade kraven på frihet – revolutionens slagord framför andra – handlade om mer än friheten att få trycka vad man ville.

1790-talet har oftast uppfattats som en parentes i den demokratiska utvecklingen i Sverige, en tid då alla demokratiska strävanden gick under jorden, för att inte vakna upp förrän vid grundlagsriksdagen 1809/1810. Det ter sig som en inte helt rättvisande bild. Visserligen gjorde Gustav III, hertig Karl och senare den unge Gustav IV Adolf sitt bästa för att ta död på alla sådana tendenser, men arvet från upplysningen och franska revolutionen

levde ändå vidare hos ett antal radikala samhällstänkare. Deras visioner uppskattades långt ifrån alltid. Många gånger fick de kämpa i motvind och uppfattades mest som bråkmakare eller orealistiska svärmare.

Vi vet ganska väl vilka dessa radikala samhällstänkare var och även vad de tänkte. Samtidigt saknar vi en mer samlad bild av hur arvet från upplysningen och franska revolutionen egentligen såg ut. Det var förstås två ytterst olikartade företeelser, men båda kom var och en på sitt sätt att få stor inverkan på det politiska klimatet även i Sverige. Ett antal begåvade och orädda samhällstänkare slogs för idéerna. Låt oss se närmare på vad de åstadkom, på kort och lång sikt! Det finns all anledning att försöka ta ett helhetsgrepp på dessa frågor.

Jag kommer att närma mig frågorna genom en studie av ett antal radikala samhällstänkare och opinionsbildare, som alla har det gemensamt att de vågade uttrycka andra tankar om vilka regler för det offentliga samtalet som borde gälla, än sådana som var "godkända" på högre ort. De som jag valt att studera närmare är Thomas Thorild, Lorens Münter Philipson, Benjamin Höijer, Hans Hierta (Järta) och Johan Henric Kellgren. Några av dem fick betala ett högt pris för sin frispråkighet.

Underlaget för studien utgörs av material som är förhållandevis lättåtkomligt. Det mesta är tryckt, och grundläggande fakta om vem som har sagt vad är i huvudsak kända av forskningen. Det har skapat förutsättningarna för att en mer övergripande studie av det här slaget överhuvudtaget ska vara möjlig.

Sverige efter Gustav III

Efter Gustav III:s död i mars 1792 var det politiska läget tämligen kaotiskt. Sverige styrdes av en förmyndarregering under ledning av den mördade kungens bror, hertig Karl. Den inte särskilt beslutsamme hertigen kallade snabbt in sin vän och ordensbroder Gustav Adolf Reuterholm till sitt stöd. Politiskt och ideologiskt var det högst oklart vilken väg Sverige skulle välja. Hertig Karl och Reuterholm utsattes för tryck från flera håll. Många tog intryck av upplysningens och revolutionens idéer, såväl i dess radikala som mer modesta former. Så länge kung Gustav var i livet höll han all opposition i strama tyglar. Redan 1790 utfärdade han ett förbud att i pressen införa någon information överhuvudtaget som rörde oroligheterna i Frankrike eller nationalförsamlingens överläggningar! Förbudet har betecknats som den mest anmärkningsvärda utrikespolitiska mörkläggningen i Sveriges historia. Men kort tid efter mordet på Gustav III sprängdes under en tid alla fördämningar och nya idéer om ett friare och öppnare samhälle flöt fram i en strid ström.

Upplysningsmannen Nils von Rosenstein stod mitt i strömmen. Rosenstein (1752–1824) var under i stort sett hela den gustavianska epoken en central gestalt i svenskt samhälls- och kulturliv, filosof, riksdagsledamot, statssekreterare, landshövding, guvernör för kronprins Gustav Adolf, diplomat, ledamot av Vitterhetsakademien och ständig sekreterare i Svenska akademien, med mera.

Rosenstein brukar nämnas som en klassisk företrädare för den mer modesta upplysningsideologin i Sverige, där tilltron till människans förnuft var centralt. Men han var länge ett kontroversiellt namn. Som ambassadsekreterare i Paris knöt han under 1780-talet kontakter med framstående franska upplysningsmän som d'Alembert och Condorcet. Som företrädare för upplysningsfilosofin som den utformades i Frankrike blev han sedd med misstro av

En Jakobin som "Petit-maitre" Teckning av J.T Sergel

rojalisterna, en misstro som knappast blev mindre av hans vänskap och nära samarbete med den radikale skalden Kellgren. Rosenstein tog dock klart avstånd från sådana uttalade revolutionsvänner som

Thomas Thorild och dennes vapendragare Lorens M. Philipson som han menade hade "förbrutit" sig. Han ville på inga villkor förknippas med några revolutionära metoder.²

För Rosenstein innebar upplysningen något helt annat. Sina tankar utvecklade Rosenstein i sitt filosofiska huvudverk, *Försök til en afhandling om upplysningen, til dess beskaffenhet, nytta och nödvändighet* för samhället. Det var ursprungligen ett tal som han höll när han avgick från posten som preses för Vetenskapsakademien, den 26 augusti 1789. Det trycktes emellertid inte förrän våren 1793, och då i väsentligt omarbetat och utvidgat skick. Det var ett enda långt försvarstal för nödvändigheten av upplysning. Retoriskt frågar sig Rosenstein om inte upplysning också kan vara skadlig? Behövs inte fördomar ibland, åtminstone hos den "lägre hopen"? Han besvarar frågorna med ett rungande nej! Det finns inget gott som inte också kan medföra olägenheter, inget som människorna inte också kan missbruka. Ord kunde förvisso skada, men kloka regeringar hade medel att förekomma det onda, straffa förbrytaren och hålla menigheten i stillhet. Rätt upplysning tog död på fördomarna och sanningen segrade!

Rosenstein betonade vikten av lagbunden frihet. Tryck- och yttrandefrihet var nödvändig. Alla borde få tillfredsställa sina önskemål, men utan att andras rätt kränktes. Skriften väckte stor uppmärksamhet. En brevskrivare talar om Rosensteins "oförlitneliga avhandling", som berett honom fullkomlig nytta och tillfredsställelse.³ Men han fick också kritik, och

skriften ledde till att han fick fiender på två fronter. Vissa tyckte att skriften lukade jakobinism, andra att Rosenstein inte var tillräckligt radikal.

Hur regimen skulle ställa sig var ingalunda självklart. Gustav Adolf Reuterholm, som i praktiken var den som styrde riket under förmyndarregeringen, har visserligen rykte om sig som en riktig bakåsträvar, men han föreföll till en början omfatta liberala tankar. En av hans första åtgärder var att utfärda en ny tryckfrihetsförordning i den andan, daterad den 11 juli 1792. Den inleds med en lång utläggning om tryckfrihetens alla fördelar. Reuterholm var angelägen att markera skillnaden mellan hertigens "liberala" och Gustav III:s auktoritära regimen.

Reuterholms tryckfrihetsförordning betonas därför med eftertryck, att allmän upplysning är "första och vissaste steget till allmänt väl" och att friheten i tankar och tryck är en av ett fritt folks dyrbaraste tillhörigheter och en oskattbar gåva som man inte kan avkorta utan att "misskänna och oförrätta" människosläktets "i naturen grundade rättigheter". Avsikten med tryckfriheten var:

att för framtiden öppna ett ljusare tidevarv, för sanningen och Folkets röst en väg at framtränga till tronen, för oskuldens och den förtrycktas klagan en lätthet at komma i dagen, för rättvisan en styrka, för mannamån, våld och orättrådighet en skräck, för den dygdige, den gode medborgaren en seger, för den brottslige och lastfulle en fasa, för den lidande en tröst, och för Oss Själva den mest tillfredsställande belöning, då Vi

uppå alla vägar intet annat söker, än endast befästandet av Våra trogna undersåtars sanna bästa.

Alla dessa prunkande ord hade emellertid ingen egentlig rättsverkan. Syftet var snarare att skicka viktiga signaler om att nu stundade en ny tid. En betydelsefull förändring i sak var att den politiska förhandscensuren nu avskaffades. Den religiösa censuren blev kvar: allt som kunde anses "anstötligt eller stridande" mot den rätta trosbekännelsen och den rena evangeliska läran eller som på något sätt smådade "det Högsta väsendet" skulle undantas från tryckfriheten. Det blev också förbjudet att göra "försök" mot regeringssätt, moral, goda seder eller att trycka något som kunde verka "förklenligt eller anstötligt" för utrikes hov och makter.

Den nya tryckfrihetsförordningen ingav till en början tillförsikt och optimism inför framtiden. Under andra halvan av 1792 tillkom fem nya tidskrifter bara i Stockholm: *Välsignade tryckfriheten*, *Medborgaren*, *Extra-Posten*, *Werlds-Borgaren* och inte minst det främsta oppositionsbladet *Patrioten*, som blev ett mycket viktigt organ för kretsen kring Thomas Thorild. Härtill kom de befintliga organen Stockholmsposten, *Dagligt Allehanda* och de halvofficiella *Posttidningar* och *Inrikes tidningar*. De franska frihetsidéerna började nu diskuteras öppet. Ett stort antal så kallade jakobinklubbar bildades – i Stockholm lär det ha funnits fyra stycken.

Många var rent lyriska. Poeten Bengt Lidner skrev en devot hyllningsdikt till hertig Karl om att "Rén kring Europa ryk-

tet ljungar, att Sverige styres av en Gud". Peter Forsskåls omtalade frihetsmanifest *Tankar om borgerliga friheten* från 1759 gavs ut i en andra upplaga, med ett tillägg i titeln: "i anledning af den nu så omtalade Frihets-Principen hos Fransoserna". Var kampen för att fritt och kritiskt få granska samhällets institutioner nu vunnit? Den nya tryckfrihetsförordningen skulle snart sättas på prov. Den förste som på allvar utmanade var Thomas Thorild. Med Thorild kom revolutionen närmare, med alla de känslor och tankar som han väckte.

Rätten till känsla och lidelse

Thomas Thorild (1759–1808) hade stor-slagna visioner. Han gjorde anspråk på att kunna "förklara hela naturen och reformera hela världen". Han var filosof, diktare, kritiker, samhällstänkare, visionär och utopist, allt i en person. Han var kontroversiell och stridbar, en skarp kritiker av Makten. Han krävde oinskränkt tryckfrihet, utan föregående censur, i en tid då sådana krav var förenade med stora personliga risker. Han hävdade också kvinnans rättigheter. Han stred för rätten till känsla, lidelse och frihet; "a Swedish version of German Sturm und Drang" har han kallats.⁴

Thorild kom från en ansedd och välmående bondefamilj i Svarteborg i Bohuslän, fadern tjänade som kronolänsman. Han föddes Thorén, namnet Thorild ("Torseld") tog han först senare. Den unge Thomas var en exemplarisk skolelev, både i trivialskolan i Kungälv och i gymnasiet i Göteborg. Hans studier var framgångsrika.

Thomas Thorild

Men allt var inte ljust. Föräldrarna dog tidigt, liksom äldste brodern Olof som fått överta ansvaret för honom efter föräldrarnas död. Thomas fick arbeta hårt för att kunna ta sig vidare i livet och försörjde sig tidigt som informator. Redan under skoltiden visade han sin analytiska begåvning: i en uppsats är han starkt kritisk mot tidens ålderdomliga undervisningsmetoder.

Thorild fortsatte sin utbildning vid universitetet i Lund. Även där stack han ut: inför lärda professorer föreläste han om hur viktigt Friheten var, om betydelsen av att tanken var fri och om dårskapen av allt tvång. Redan då gjorde han sig till Sanningens och Förnuftets talesman. Sin examen avlade han i december 1778, i juridik. Men han trivdes aldrig i Lund och begav sig till Stockholm.

I Stockholm försökte Thorild sig på en karriär som publicist. Han startade i april

1784 en tidning, *Den nya granskaren*, där han – i försiktiga ordalag – krävde frihet att tänka, tala och skriva. Direkta angrepp på tryckfrihetsförordningen var förbjudna och kunde i värsta fall medföra dödsstraff. Myndigheterna fick ändå tidigt ögonen på honom. ”En förryckt magister Thorén har börjat en ny skrift som är gallimatias men har elaka ställen”, skrev statssekreteraren Elis Schröderheim till kungen. Redan det första numret ägnades tryckfriheten. Thorild varnades för ett alltför uppkäftigt tonfall. Tidningen blev inte långvarig, utan Thorild tvingades lägga ner utgivningen redan i augusti samma år.

Gustav III vidtog 1785 ytterligare inskränkningar av tryckfriheten. Thorild reagerade starkt. Han menade att folket hade rätt att upplysas och krävde ”oinskränkt” tryckfrihet. Även den teologiska censuren borde avskaffas. Den motverkade bara sitt ändamål och lämnade fältet fritt för nya sekter och allsköns religiös galenskap. I april 1786 lämnade han in en promemoria med kraven till Kanslikollegiet, med begäran att den skulle överlämnas till kungen. Men kollegiet vägrade att befatta sig med skriften och lämnade tillbaka den till Thorild.

Ingenting hände på flera år. Thorild försökte flera gånger få promemorian publicerad. Men ingen vågade trycka den – boktryckarnas ansvar för brott mot tryckfrihetsbestämmelserna hade skärpts så sent som i maj 1785. Den cirkulerade i stället i avskrifter och vandrade ur hand i hand. Först den nya tryckfrihetsförordningen i juli 1792 öppnade möjligheter till tryckning genom att det nu blev tillåtet för bok-

tryckarna att utan föregående granskning ge ut publikationer. Men Thorild var ändå långt ifrån nöjd. Författaren kunde straffas hårt om han ansågs ha överträtt bestämmelserna. De var alldeles för otydliga menade han, och lämnade alldeles för stort utrymme för tolkning. För honom var det självklart att folket hade rätt att upplysas. Han hade en obändig tro på upplysningens förmåga att förvandla världen, att avskaffa all tyranni och att förverkliga Friheten.

Sin uppfattning uttryckte han ganska oförblommerat när han till slut fick tillstånd att trycka sin promemoria. Den gavs ut den 21 december 1792 under titeln *Om det allmänna förståndets frihet*. Då hade han avsevärt ändrat och kompletterat ursprungstexten från 1786. Om den tidigare varit brännbar, så hade den nu blivit riktigt het. Thorild lade till ett helt kapitel som han kallade Ärligheten. Det var direktadresserat till regenten, hertig Karl, så att ingen tvekan skulle råda om vem som var måltavlan. Det var förstås inte ärligheten som var problemet, det var bristen på ärlighet, som tagit sig uttryck i att sanningen, det som Thorild kallade det ”ALLMÄNNA FÖRSTÅNDET”, förbjudits. Det ”Politiska Tyranniet” hade aldrig varit i en värre pina!

Det berodde visserligen inte på någon egentlig ondska hos konungen, utan på de lismande ”fänar och mesar” som omgav honom:

Jag vet rätt väl, att hela Politikens grymma Vanvett kommer, icke av någon egentlig Ondska hos de Styrande: utan endast därav, att fänar och mesar, alltid lismande, från början förgudat den Kungliga högfärdens

minsta joller, och därmed gjort Inbillningen tjust och galen hos dem, som i allt hade bort följa den mest stränga Sanning...

Thorild ifrågasatte också konungens ofelbarhet. I stället lyfts folkets högre förstånd fram. Ständssamhället bör avskaffas och Sverige bli ett folk. Frågan är om inte Thorild också direkt uppmanar till revolutionärt våld?

Giv Oss då det ALLMÄNNA FÖRSTÅNDETS FRIHET, ärligen och rent: innan den med blod och våld tages...

Detta tolkades av många inte bara som en varning, utan som ett hot och en direkt maning till revolutionärt våld. Om det allmänna förståndets frihet har betecknats som Thorilds viktigaste inlägga för tryckfriheten.⁵ Begreppet "det allmänna förståndet" är grundläggande. Det är hos folket som det allmänna förståndet finns. Folket har rätt att upplysas, att få ta del av handlingar. Endast tryckfriheten kan garantera detta.

Thorild mer eller mindre inkompetensförklarade regeringen och uppmanade hertig Karl att avskaffa ständsindelningen. Det är inte svårt att förstå att regeringen kände sig provocerad. Bara en sådan sak som att kalla de fyra stånden för "De Fyra Rikets OBESTÅND"! Problemet för Thorild var att nu hade den inledande revolutionsyran gått över. I stället såg regimen jakobinska åsikter överallt i mängden av småskrifter som släppts lösa efter tryckfrihetsförordningen. Regimens missnöjsksamhet blev inte mindre av att Kell-

gren samma dag, den 21 december 1792, publicerade sin satiriska saga Ljusets fiender, som svårligen kunde uppfattas som annat än förklädd kritik av regimen i den franska revolutionens anda. Thorild och Kellgren tyckte olika i det mesta, men entusiasmen för franska revolutionen delade de, åtminstone inledningsvis. Härtill kom att ihärdiga rykten gjorde gällande att en grupp studenter och filosofer i Uppsala med Benjamin Höijer i spetsen som kallades Juntan planerade en revolution. Allt detta ökade spänningen. Regimen i Stockholm var skräckslagen.

Reuterholm utfärdade en "Warning" mot allt missbruk av tryckfriheten. Det var naturligtvis ingen tillfällighet att den daterades samma dag som både Thorild och Kellgren publicerade sina starkt regimkritiska inlägg, den 21 december 1792. 1774 års straffbestämmelser som gjorde det strängt förbjudet att skriva "anstötligt" mot regeringssättet eller angripa konungens "värdighet" återupplivades. Också religionen var tabu. Om bestämmelserna överträdde skulle nu inte bara författaren utan också boktryckaren straffas. I praktiken innebar åtgärderna att all tryckfrihet värd namnet upphävdes, och så uppfattades de också. Studenterna i Uppsala ordnade under högtidliga former en "tryckfrihetens begravning", bar sorgflor och sjöng visor.

För Thorild innebar de nya tiderna att den tolerans och acceptans som funnits gentemot honom nu helt upphörde. Han greps i januari 1793 och åtalades för uppvigling. Frågan var om han inte också gjort sig skyldig till majestätsförbrytelse?

Rättegången väckte stort uppseende och ledde till stora sympatidemonstrationer för Thorild. När han fördes från sitt häktesförvar i Södra stadshuset till hovrätten för häktesförhandlingar samlades skaror av anhängare längs vägen och ropade "Leve Thorild och friheten!" Ett regelrätt upplopp bröt ut, i historieböckerna kallat det "Ebelska" upploppet efter upprorsledaren Niclas Ebel. Det ökade ytterligare rädslan och skräcken för jakobinismen.

En lång rad åtgärder vidtogs nu för att återställa ordningen. Den militära beredskapen höjdes och trupper drogs samman runt Stockholm. Gatorna patrullerades varje natt av soldater. Stränga förbud utfärdades mot folksamlingar på gator och torg, klubbarnas sammanträden förbjöds och källare och värdshus fick inte hålla öppet längre än till klockan nio. Även Lorens Münter Philipsson greps efter att i *Patrioten* ha kritiserat inskränkningarna av tryckfriheten och dömdes till förvisning från Stockholm. Det aktuella numret drogs in.

Händelserna kom att framstå som en tydlig manifestation mot Reuterholms politik. Samtidigt kom meddelande om att den franske konungen avrättats. Reuterholm förefaller ha tappat kontrollen över händelserna. Thorild dömdes i januari 1793 i hovrätten till 14 dagars fängelse på vatten och bröd, en dom som Högsta Domstolen månaden efter ändrade till fyra års landsförvisning.

Thorilds revolutionära patos var till synes obrutet. I fängelset skrev han en dikt där han låter nationalhjälten Engelbrekt hålla ett flammande tal inför menigheten:

Blod, karlar, är vår frihet värd,
Blod varit ärans färg
Från hedenhös bland dessa berg,
Blod är vår frihet värd:
Ty alla kungars ed är flärd
Då skallade i Dalas berg:
Blod är vår frihet värd!

Dikten, Folkets röst, vibrerar av skaldens frihetslidelse. Samtidigt föreligger ett annat dokument, ett brev avfattat av Thorild. Adressaten är Gustav Adolf Reuterholm. Brevet andas inte alls någon frihetslidelse. Tvärtom tar Thorild helt avstånd från alla dem som hyllade honom längs vägen till hovrätten och ropade "Leve Friheten":

Jag kände icke tio personer af den Folkhop som hurrade.

Thorild säger sig ha "skrifvit hårdt" mot sina vänners "politiska extremer". Han hyllade i stället öppet och utan reservationer Reuterholm och hertig Karl. Han betydade, att han var oskyldig. Allt var elaka rykten och "pur dikt".⁶

Förklaringen är att brevet är en nådeansökan, utformad som sådana brukade vara. Thorild har i väldigt hög grad anpassat texten efter syftet. Men även om man tar hänsyn till att en viss ödmjukhet är nödvändig för den som söker nåd, så är det svårt att undgå intrycket att Thorild här agerat väl opportunistiskt. Avstånds-tagandet tärde hårt på vänskapen med L. M. Philipson.

Landsflyktsdomen verkställdes omgående. Det första resmålet var Köpenhamn. Thorild åtföljdes på resan av den kvinna

som sedermera blev hans hustru, Gustava von Kowsky, och av flera vänner. Thorild vistades i den danska huvudstaden från senare delen av mars till mitten av augusti 1793. Han deltog livligt i sällskapslivet, besökte klubbar, teatrar och restauranger och umgicks med ledande kretsar inom Köpenhamns kulturella liv. Han skrev också flitigt och publicerade under sin vistelse i staden en av sina mera berömda skrifter, *Om kvinnokönets naturliga höghet*. Här skrev han "Vi föds alla till människor och först därefter blir hälften av oss kvinnor". Detta skrev alltså Thomas Thorild redan 1793. Thorild inte bara jämställer kvinnan med mannen utan upphöjer henne över mannen. Han talar om karlarnas "dumma vildhet" och "ynkliga vett", samtidigt som han lovsjunger kvinnornas förstånd och hjärta.

Argumentationen mynnar ut i en upp-
räkning av kvinnans olika roller, i ordning efter betydelse: först av allt kommer hennes egenskaper av förständig varelse, människa och medborgare, och i sista hand hennes roller som vän, släkting, husmoder och älskarinna eller hustru.

Thorild såg i det sätt varpå kvinnan behandlades en djup kränkning av hennes värdighet. Det var ej nog, att hon var fördärvad, hon skulle också ensam uppbära skulden för sitt fördärv, under det att de, som bort söka återupprätta henne, föredrog att än med grovhet, än med finhet underblåsa, smickra och slutligen begabba hennes svagheter.

Skriften är en mycket vältalig hyllning till "Kvinnan". Att Thorild är mycket personligt engagerad går inte att ta miste på.

Skriften har också setts som ett kärleksbrev till Gustava von Kowsky och som ett uttryck för hans tacksamhet mot henne. Den blev en succé och gavs ständigt ut i nya upplagor, också i dansk och finsk översättning.

Thorild konstaterade, att kvinnan var både en förständig varelse, en människa och en medborgare och att hon därmed borde ha exakt samma rättigheter som mannen. Även om Thorilds idéer inte var alldeles unika i sin tid – tanken om kvinnans jämbördighet med mannen har en tradition som är äldre än revolutionen och har med hela upplysningsrörelsen att göra – så var det sätt på vilket han presenterade dem och kraften i hans övertygelse unika.⁷ I det perspektivet ter sig frågan om vilka orsaker som legat bakom Thorilds engagemang som mindre viktig. Det finns goda skäl att se Thorild som en föregångare vad gäller frågor om kvinnors rättigheter. Samtidigt är det obestridligt, att den till viss del skämtsamma tonen riskerar att vända bort uppmärksamheten från principfrågorna.

I Köpenhamn fanns spioner överallt och Thorild var inte särskilt försiktig med vad han sa. Den svenske envoyén i Köpenhamn, Fredrik von Ehrenheim, ska ha varnat honom att bättre ta sig till vara eller vara beredd på ett besök av polisen. Hans oförsiktighet visas också av en episod som innebar ett hastigt slut på hans vistelse i staden. Vid ett krogbesök lär han högt och ljudligt ha undrat vem "den lille pucker-ryggige dvärgen" var och pekat på en av gästerna. Det råkade vara kungens bror, vilket Thorild förmodligen var väl med-

veten om. Det uppfattades som en grov förolämpning mot danskarna. Han kastades omedelbart ut genom fönstret och blev i skarpa ordalag tillhållen att aldrig mera visa sig i Köpenhamn.⁸

Från Köpenhamn begav sig Thorild till Hamburg, men trivdes inte där utan fortsatte redan i slutet av 1793 till Lübeck. Där författade han året efter en avhandling som ansetts som det i vetenskapligt avseende mest betydande verk som han skrivit på svenska, *Rätt, eller alla samhällens eviga lag*. Nu var det inte längre några revolutionära idéer som han förde fram, utan upplysningens grundtankar. Robespierres blodiga framfart hade blivit för mycket för honom och han tog starkt avstånd. I ett brev till en vän i juni följande år uttryckte han vältaligt sin upprördhet och avsky: "Sjalva ordet Frihet, som genom så många grymma revolutioner stått heligt, är nu infamt genom dessa Tigeraporna!" Dessa "nye Aegyptier", säger han, dyrkar "Crocodilen Robespierre" som en Gud och offerar åt honom "Genier, Hjeltar, Ålderdomens heliga Gråhårshuvuden, unga Kvinnors skönhet, Barndomens Tårar." Och det för brottet att hata en revolution, på vilken de förlorat allt.⁹

Skriften *Rätt, eller alla samhällens eviga lag* har ett berömt motto: "Tänka Fritt är Stort, men tänka rätt, är Större". Det återfinns över ingången till aulan vid Uppsala universitet. Det kan ju förefalla stå helt i strid med Thorilds eget friare sätt att tänka. Men här handlar det inte om att tänka rätt politiskt, om politisk korrekthet, utan snarare om att tänka rätt i betydelsen tänka logiskt och förnuftigt. "Sant är det som

ÄR, och Rätt är det som BÖR VARA", skriver han. Var och en bör enbart låta sig vägledas av förnuftet. Men han knyter också an till sina gamla tankar om en särskild sorts folkligt grundad "ärlighet" och "rättvisa".

I upplysningsfilosofernas anda betonade han samhälleligt ansvar och allmänt förnuft. Det låter ju inte särskilt kontroversiellt, men för Thorild ledde den tanken till slutsatsen att statschefen och alla ämbetsmän borde tillsättas efter förtjänst, och inte på grundval av arv eller privilegier. Det var närmast republikanska tankar som upprörde många.

Från Lübeck begav sig Thorild till Greifswald. I november 1795 utnämndes han till bibliotekarie vid det svenska universitetet i Greifswald, med professors karaktär. Thorild fick sitt straff som landsflyktig avkortat från fyra till två år, men han återvände aldrig till Sverige. Sin återstående levnad verkade han i huvudsak som bibliotekarie och professor i Greifswald. Som diktare och filosof hade han mycket kvar att ge, men hans tid som samhällstänkare och opinionsbildare var över. Hans idéer levde dock länge vidare som inspirationskälla för 1800-talets samhällsreformatorer.

Thorild har blivit mycket olika bedömd. Esaias Tegnér ansåg, att "det låg en värld av kaos i hans hjärna", något som i sen tid upprört hans levnadstecknare, Stellan Arvidsson. Arvidsson såg alls inget kaos utan konsekvens och enhetlighet i Thorilds tänkande och handlande. För honom framstod Thorild snarast som en sorts tidig kommunist, en folkets man i

kamp mot ofrihet och förtryck, mot samhälleliga orättvisor, mot adelsprivilegier och rikedomshopning, mot hovkultur och konstlad förfining. Thorild förblev enligt Arvidsson i sina sociala och politiska värderingar proletär: hela hans kamp bars upp av harm över de sociala orättvisorna och förtrycket.¹⁰ Bengt Åhlén däremot ser på honom med stor misstänksamhet och antyder att han var köpt av Reuterholm för att skriva välvilligt om den svenska regeringspolitiken efter landsflykten: ”..hans roll är tvetydig och många skäl talar för att underståhållaren Liljensparre hade rätt då han nämnde honom som en av Reuterholm besoldad man”.¹¹ Thorilds svassande nådeansökan framstår onekligen som litet svårförklarlig.

Under alla omständigheter var han en märkvärdig person. Han förtjänar absolut att uppmärksammas, kanske inte så mycket för sina politiska idéer – som inte var alldeles unika – som för sin lidelse och sin unika uttryckskraft. Han stod på upplysningens allmänna grund. Men även om han delade grundtankarna, så skilde han sig avsevärt från sådana klassiska företrädare som vi i första hand förknippar med upplysningen, män som Nils von Rosenstein, Johan Henric Kellgren och Carl Gustav af Leopold. Thorild var i hög grad också ett barn av den tidiga romantiken. ”Den svenska parnassens ende helgjutne representant för Sturm und Drang”, har han kallats. Det var starka känslor, passioner, lidelser och dramatiska utspel som präglade honom. Hans heta engagemang i allt han skrev visar sig redan i hans säregna sätt att skriva, med många versaler, fet stil och utropstecken.

Johan Henric Kellgren

Thorild är närmast omöjlig att fånga in, att sätta etikett på. Horace Engdahl föreställer sig honom ”i ständig rörelse, gallsellartat smidig enligt ögonvittnen, aldrig uttråkad, alltid beredd till en uppstigning i sin tankes varmluftsballong”.¹² Thorild har jämförts med August Strindberg, båda lika kontroversiella och lika ifrågasatta. Och visst vore vårt land fattigare utan dessa ”skvatt halvgalna” genier? Thorild är på samma sätt som Strindberg en omistlig del av vårt gemensamma kulturarv.

Den entusiastiske revolutionären

Lorens Münter Philipson (1765–1851) var 1790-talets kanske mest entusiastiska anhängare av franska revolutionen. Han gjorde sig också känd som en mycket radikal publicist, alltför radikal tyckte många.

Till och med hans vän och i vanliga fall meningsfrände Thomas Thorild kände sig vid ett tillfälle tvungen att ta avstånd från honom, därför att han var alltför extrem. Den blivande publicisten Philipsons karriär såg från början ut att ta en helt annan, mer traditionellt borgerlig, vändning. I det avseendet, som i så många andra, påminner han om Thorild. Han föddes in i en välbeställd rådmansfamilj i Ystad och utbildade sig till läkare vid Lunds universitet. Det gick bra för honom och han erhöi en docentur i medicin juni 1791. Men sedan hände något. Av okänd anledning hoppade han plötsligt av från vad som såg ut som en spikrak akademisk karriär för att i stället arbeta som så kallad fattigläkare på Söder i Stockholm. Han träffade Thorild och därmed fick hans liv åter en ny inriktning. Philipson blev publicist och Thorilds nära vän och medarbetare. Philipson beundrade Thorild och tog starka intryck av honom. Han tog efter dennes engagerade och oregelmässiga sätt att skriva med VERSALER, fet stil och många utropstecken, men var alls ingen osjälvständig eftersägare utan snarast ännu mera radikal. Han var uttalad republikan och adelsfientlig, precis som Thorild, men när denne redan i början av 1794 tog avstånd från revolutionen som den utvecklats, försvarade Philipson den helhjärtat ännu i flera år framåt.

Philipsons första insats som skribent var en pamflett, *Bevis, at det så kallade bevis, för ärfteligt adelskap, är intet bevis*. Han lät publicera den anonymt i Kellgrens *Stockholms Posten* den 24 april 1792. Artikeln

var ett skarpt genmäle mot det tal som regeringsrådet Zibet höll vid sitt inträde i Svenska akademien i december 1790 där han värtaligt utbreddes sig över fördelarna med ärfeligt adelskap. Talet refererades av Kellgren i *Stockholms Posten* på ett överraskande välvilligt sätt och Philipsons artikel innebar därmed ett angrepp också på Kellgren. Philipson vände sig på principiella grunder mot hela idén om ärfeligt adelskap och gick mycket systematiskt igenom alla de olika skäl som enligt honom visade att ärfeligt adelskap var en absurditet. Förtjänst borde väga tyngre än börd. Det var samma uppfattning som Thorild förfäktade. I början misstänktes också Thorild vara författaren, men det verkliga förhållandet avslöjades efter kort tid av Thorild själv.

I realiteten var Philipsons pamflett ett grundskott mot hela ständsriksdagen. Utan ett ärfeligt adelskap låter sig en ständsriksdag knappast tänkas. Philipson hade redan med sin första artikel blivit ett känt namn.

I juli utfärdades regeringens nya tryckfrihetsförordning. Redan månaden efter startade Philipson en ny tidskrift, *Patrioten*. Den blev genast ett mycket uppmärksammat språkrör för honom där han fullt ut kunde föra ut sina radikala åsikter.¹³ Philipson började med att skjuta in sig på den nya tryckfrihetsförordningen (*Patrioten* nr 3/1792). Artikeln vände sig inte bara mot förbudsbestämmelserna i förordningen i sig, utan kritiserade också skarpt otydligheterna i den. Lagrummen innehöll alltför mångtydiga och obestämda termer, såsom "lasteliga", "anstötliga",

”smädeliga”, ”förklenliga”.

Sanningen måste vara det helt överordnade kriteriet, menade artikelförfattaren. Allt måste man få skriva, under förutsättning att det var sant. Artikelförfattaren avslutar med en appell som lika väl kunnat höras i revolutionens Paris: ”Medborgare! Vägen är öppnad för Sanningen och Folkets röst.” Det revolutionärt klingande tilltalet medborgare använde han inte mindre än fem gånger i den korta texten.

Philipson krävde av en författare att han skulle uppträda öppet under eget namn. Kravet kan förvåna. Tidens praxis var ju snarare att författarnamnen inte sattes ut. Anonymitetsrätten var redan då etablerad. Det var Philipson förstas väl medveten om. Men han ansåg sig ha goda skäl för sin ståndpunkt och ägnade stort utrymme åt att motivera varför. Anmärkningsvärt är dock, att Philipsons egen text inte var signerad.

Den 9 oktober publicerade Philipson en ny artikel i *Patrioten* som väckte stort uppseende. Det var ett fingerat ”Bref från en Resande i Norra Amerika till en vän i Stockholm”. Den amerikanska konstitutionen prisades i brevet. Ingen människa ägde företräde framför någon annan. En rättighet kan enligt konstitutionen inte vara ärftlig och därför är det en orimlighet att födas som överhetsperson, domare eller lagstiftare. Philipson åtalades omedelbart, anklagad för att ha uppmuntrat revolutionära tänkesätt. Han försvarade sig med att han bara återgett det som stod i konstitutionen. Ingenting brottsligt kunde bevisas och Philipson friades. Faktum är att en så

pass modest person som Nils von Rosenstein hade samma inställning till den amerikanska konstitutionen som Philipson.¹⁴

Det var en seger, men ändå ett förbud om ett hårdnande samhällsklimat. Förmyndarregeringen var i färd med att ompröva sin tryckfrihetspolitik. Ängslan för att revolutionen skulle drabba även Sverige tilltog och toleransen mot oliktkänkande minskade. Redan i januari 1793, i samband med rättegången mot Thorild, stod Philipson på nytt åtalad, denna gång för att ha kritiserat inskränkningarna av tryckfriheten. Han dömdes till förvisning från Stockholm och det aktuella numret av *Patrioten* drogs in. Tidskriften blev allt mer trängd och innehållslös. I mars 1794 upphörde den.

Philipson försvarade under lång tid Robespierres diktatur. Så sent som 1797 uttryckte han i ett brev till en vän stor förståelse för diktaturen och våldet i Frankrike. ”Med sin styvnackade radikalism hade han 32 år gammal kommit helt i otakt med tiden”, sammanfattar hans levnadstecknare i *Svenskt Biografiskt Lexikon* (SBL), Christer Sundberg.

Philipson är kanske främst intressant som föregångare i den mycket radikala idétradition som skulle bli så tydlig under senare delen av det sekel som skulle följa. Han ansågs nog som alltför extrem i sin tid för att på allvar kunna påverka samhällsutvecklingen. Han vägrade kompromissa i sin bergfasta tro på alla människors lika värde och ansåg att det var en orimlighet att födas som överhetsperson, domare eller lagstiftare.

Kortväxt, stursk och svårtillgänglig

Benjamin Höijer (1767–1812) var inte särskilt folklig av sig, utan utpräglad intellektuell. Han har beskrivits som en tämligen udda och svårtillgänglig person:

Kortväxt och rakryggad, med sturskt blixtrande ögon i det strängt skurna marmoransiktet och en överlägsen sarkasm på lur i mungipan, aristokratisk i åthävarna, prydd som ett modelejon, fattig som en kyrkrätta, utmanande och förbigången, självmedveten och tillbakasatt, motsträvig och undanskjuten, föraktfull och befunden överflödig.”

Det är ett mycket levande porträtt och det är lätt att se Höijer framför sig. Men den bilden är inte oomstridd. Han hade vänner som gav en helt annan bild, en bild av en varm personlighet som verkligen brydde sig om de som han betraktade som sina vänner. Höijer var en komplicerad person. Han hade en medfödd begåvning och auktoritet som gjorde att han närmast automatiskt fick en viss ledarroll. Samtidigt visade han allt som oftast upp en attityd mot omgivningen som stötte bort många. Han vägrade kompromissa med sina egna ideal.

Han var inte född aristokrat, och inte rik. Hans barndom och ungdom var inte lätt. Han föddes visserligen in i en god medelklassfamilj; hans föräldrar var prosten Henric Höijer och Sofia Margareta de Brenner. Men modern dog mindre än en vecka efter sonens födelse. Under hela sin uppväxt drogs han med bräcklig hälsa, som tvingade honom till kvarsittning två

Benjamin Höijer

år i Västerås trivialskola. Men med sitt skarpa intellekt klarade han sig ändå bra och skrevs 1783 in vid Uppsala universitet.

Höijer ansågs vara ett vetenskapligt underbarn. Han disputerade vid 19 års ålder och tre år senare blev han docent i praktisk filosofi. Han var utpräglad kantian. Immanuel Kants tankar om den enskilda människans förmåga och rätt att använda sig av sitt eget förnuft utan ledning av någon högre, världslig eller andlig, makt fick stort genomslag hos honom. Det var mycket kontroversiella tankar i ett så auktoritärt och hierarkiskt samhälle som det svenska. För många var kantianismen jakobinismens ideologi och därigenom förenades motståndet mot upplysningsfilosofin och mot kantianismen.¹⁵ Av sin lärare Daniel Boethius fick Höijer vitsordet att han visat ”så mycket snille, filosofisk skarpsinnighet, noggrannhet, ordning och beläsenhet, att få vid författarens ålder däri med honom kunna sättas i jämförel-

se". Men trots strålade vitsord ville hans karriär inte skjuta fart. Han sökte en rad professurer och lektorat, men inkompetensförklarades för samtliga. I september 1796 beklagade han sig inför Hans Järta. Denne hade framhållit Höjers talanger och begåvning, men Höjjer suckade att dessa snarast hade varit till hinders för honom i konkurrensen om tjänsterna. Ingen i kungens närhet hade velat förorda honom. Och kungen själv hade inte någon egen tanke om hans kompetens. Denne måste ledas "som en blindbock; det är naturen av kung."¹⁶

Hans Järta

Höjjer tillhörde uppenbarligen inte de gynnade favoriterna. Det berodde säkert till stor del på att envisa rykten om svärmeri för franska revolutionens idéer och om jakobinism förföljde honom. För gustavianerna var jakobinism liktydigt med oppositionell hållning, extrem våldspolitik

och sympatier för de radikala krafterna i Frankrike. Och det fanns fler skäl. Höjjer kopplades samman med den i Kants efterföljd kontroversielle filosofen Fichte i Jena, som avskedats från sin professur efter att ha anklagats för ateism. Det var, sas det, numera tillräckligt att – som Höjjer tycks ha gjort – tala om Fichte för att själv bli misstänkt!¹⁷ Först efter revolutionen 1809 då nya män stod vid rodret kunde Höjjer få en tjänst.

Juntan

Efter Thorilds häktning och Reuterholms "Warning" mot allt missbruk av tryckfriheten i december 1792 tilltog protesterna mot regeringens tryckfrihetspolitik. Studenterna i Uppsala ordnade den nämnda begravningen av tryckfriheten. Efter att med sorgflor ha tågat i procession sänkte de hertigens juliförordning i en djup grav och sjöng en begravningsvers, "Gravskrift öfver tryckfriheten", av läkarstuderanden Johan Sigfrid Schedvin. Den ger en god föreställning om hur stämningarna kan ha varit:

Upplysning! Gråt, Du har mistat en vän,
vilken din fortgång beredde!
Mörker skall hölja den banan igen,
vartill Tryckfriheten ledde.
Dine Dyrkare bestörta nu se
sina ovänner gå segrande,
Åt oss som slavar förtrycka,
Trälldom och bojor Tyrannerna ge
åt dem, som önska vår lycka.

Kanske inte stor poesi, men onekligen uttrycksfullt och det är inte svårt att förstå att makthavarna reagerade. Med början på nyårsdagen 1793 började studenterna samlas till regelbundna möten för att diskutera tidens stora politiska frågor. Mötena kallades konvent, redan benämningen gav revolutionära associationer. Studenterna möttes en eller ett par gånger i veckan under ledning av en vald ordförande. Astronomen, docent Olof Hansson Forsell var den förste som fick detta förtroende. Den siste som valdes till ordförande var Gustav Abraham Silverstolpe, välkänd oppositionsman och tidskriftsutgivare. Andra ledande män var kemisten Anders Gustav Ekeberg, juristerna Lars Georg Rabenius och Claes Cassel samt teologerna Carl Norberg och Nils Reinhold Hvalström. Möjligen kan även Höijer räknas in i kretsen.

Studenterna publicerade en samling uppsatser, *Skrifter, upläste i en samling af studerande vid Upsala academie*. Syftet med deras sammankomster förklarades vara dubbelt, dels att förbereda inför framtida utmaningar i fosterlandets tjänst, dels att genom ett förtroligt och värdigt umgänge utrota den bitterhet, avund, misstroende, det partiagg och de förföljelser som förbittrat livet och förvandlat det "till en öken ryslig av förödelse och blod." Vad som nu krävdes var upplysning. Med upplysning menade författaren, att

vi äga plikter mot dem, som under en annan himmel födas med mindre förmögenheter, med ett krusigt hår och en svart hud.

Att älska upplysningen var detsamma som att hata fördomar. Uppsatserna är mycket tydliga uttryck för tron på upplysningens idéer och övertygelsen om nödvändigheten att sprida dem, men med fredliga medel. Tankarna känns helt moderna. Något som ens med bästa vilja i världen skulle kunna tolkas som uppmaning till våldsam revolt är svårt att upptäcka. Uppsatserna andas, har det sagts, "en allmän liberal anda".¹⁸

Studenterna uppfattade också att de hade hertig Karls fulla stöd och planerade för en särskild lokal på Uppsala slott där de skulle kunna samlas. De kände stor tillförsikt och från alla håll vitsordades deras uppförande. Att ryktena om konventens farlighet fortlevde var emellertid uppenbart. Nils von Rosenstein kände sig således föranlåten att i ett brev till hertig Karl försäkra denne att han minsann inte haft någon som helst del i det konvent som förevarit och att han hade vittnen som kunde intyga detta.¹⁹

Alldeles oavsett om det fanns någon grund för det eller inte så står det klart att konventen inte uppfattades som ofarliga av maktens män. Redan den 12 april 1793 beslutade Kungl. Maj:t att alla sammankomster av det slaget skulle förbjudas. Konventen ansågs leda till "oordningar" och hindra ungdomens vidare framsteg och förkovran. Studenterna vädjade i en skrivelse till universitetets kansler/hertigen att förbudet skulle upphävas. Deras drivkraft var enbart kärlek till upplysning och kunskap. De bestred att deras möten var källor till brott. Här skedde allt helt öppet. Mötena var offentliga och samlade hundratals människor.

Men ingenting hjälpte. Förbudet mot sammankomster kvarstod. Även om något egentligt försök att trotsa det inte tycks ha gjorts så höll studenternas missnöje med regeringens ingripande i sig länge och tog sig uttryck i en rad visor och smådeskrifter. Så sent som i mars 1798 hade studenterna planer på en ny ceremoni för att begrava tryckfriheten sedan ytterligare inskränkningar gjorts, planer som dock avstyrdes av universitetets rektor.

Konventen kan ses som början på något nytt, en organiserad opinion för ett annat samhälle. Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson menar, att det här var första gången som en samlad studentopinion formerats och skymtar "en vision av ett gemenskinsligt samhälle, där alla medborgare känner de lagar enligt vilka de regeras, där de ständigt sysselsätter sig med sitt fäderneslands tillstånd och undersöker dess brister och förtjänster".²⁰

Konventen fick snart efterföljare som samlingspunkter för oppositionen i Uppsala. Den mest omtalade gruppen kallades för Juntan. Det var från början ett glatt matlag som samlades runt publicisten Gustav Abraham Silverstolpes gästfria bord för att i radikal anda diskutera aktuella politiska frågor. Hans mer berömde äldre bror, skalden Axel Gabriel Silverstolpe, var en ständig gäst. Brodern tog i mars 1795 inträde i Svenska Akademien. Han var inte rädd för att tala om vad han tyckte: vid sitt inträdestal över sin företrädare Axel von Fersen d.ä. öste han lovord över den gamle oppositionsledaren och kritiserade i skarpa ordalag behandlingen av honom vid 1789 års riksdag då

kungen enväldigt genomdrev att han kastades i fängelse. Mer eller mindre öppet prisade den nye akademiledamoten den friare anda som rätt tidigare. Hertig Karl blev mycket upprörd och anklagade akademins ständige sekreterare Nils von Rosenstein för att ha uppmuntrat jakobinism när han tillät Silverstolpe att uttrycka sig som han gjorde. Men Rosenstein lät sig inte provoceras och vågade ta Silverstolpe i försvar. Han menade, att Silverstolpe var en hederlig karl och att akademien inte kunde styra över hans tal. Det hela slutade förstås ändå som man kunde vänta med att akademien suspenderades och Silverstolpe förlorade sin ställning som handsekreterare hos änkedrottning Sofia Magdalena.

Mest omsvärmad i gruppen var ändå Benjamin Höijer. Han sågs – och såg sig själv – som en självklar ledare. Han hade en gigantisk självkänsla och trodde sig kunna förändra världen. I juli 1796 skrev han till den unge Järta att han ville

bidra tant soit peu att formera ett politiskt tänkesätt, och det är mig ej nog att någon formerar det: jag vill att denne någon skall vara Jag.

Till Junta-kretsen hörde även flera senare mycket framgångsrika och i samhället väletablerade personer som sedermera ärkebiskopen Carl von Rosenstein (dotterson till Nils v. R), sedermera utrikesstatsministern Gustav af Wetterstedt samt Marcus Wallenberg och Erik Abraham Almqvist (farbror till Carl Jonas Love A.), som båda slutade som biskopar, i Linköping respektive Härnösand. Almqvist var

också han ivrig kantian och radikal förkämpe för tryckfriheten. Mest berömd skulle ändå Hans Järta bli, precis som hans sentida ättling, Aftonbladets skapare Lars Johan Hierta. Järtas berömmelse vilar framför allt på hans rykte som det svenska författningsverkets skapare 1809. Senare blev han också landshövding i Kopparbergs län och därefter framgångsrik riksarkivarie. Även många utanför den inre kretsen, också bland universitetets lärare, omfattade Juntans idéer med stor sympati. Till sympatisörerna och frihetsvännerna hörde också en så inflytelserik person som Johan Henric Kellgren, nära vän med Järta.

Att den politiska propagandan och rekryteringen till olika politiska läger var synnerligen omfattande under 1700-talet är väl känt. Fattigdomen var stor och pengarna styrde. Redan under tidig frihetstid förekom en livlig politisk aktivitet på klubbar av olika slag, såväl bland de kungatrogna som hos oppositionen. Den verkar inte ha upphört bara för att frihetstiden gick i graven. Den mest omtalade av klubbarna under 1790-talet var den så kallade Westmanska klubben. Enligt uppgifter i en hemlig polisrapport värvades folk på Riddarhustorget till klubben och trakterades fyra dagar i veckan, tisdagar och fredagar för den bättre sortens folk och måndagar och torsdagar för den sämre sortens. En särskild lista över inbjudna tar upp flera hundra personer. Den ryske ambassadören Stackelberg ska ha haft en nyckelroll vid finansierandet av klubben. En annan omtalad klubb var den som brukspatronen Björkman stod för.

Om Westmans klubb var samlingsplatsen för de rojalistiskt sinnade, ska Björkmans ha varit tillhåll för de verkliga jakobinerna som hade sympatier för de franska revolutionsidealen.

Juntan var nu knappast någon politisk klubb i vedertagen mening. Olof Hägerstrand – som närmare studerat gruppen – vill se begreppet Juntan som ett samlingsnamn för kretsen kring den av Gustav Abraham Silverstolpe utgivna *Litteratur-tidning*, och som en etikett som klistrats på den av gruppens ideologiska motståndare. Höijer var en av dem som gärna publicerade sig i tidningen.

Att Höijer, i likhet med Thorild, Philipson, Järta och Kellgren, tidvis var mycket entusiastisk för franska revolutionens idéer står klart. För Höijer tog det till och med längre tid än för dessa att ideologiskt omorientera sig när revolutionen blev allt våldsammare och blodigare. Så sent som inför ett besök i Paris år 1800 daterade han sina brev enligt den republikanska kalendern och anlade den franska kokarden. Men efter besöket var han grymt besviken på hur revolutionen enligt hans mening helt sparat ur. Korruption, egennytta, njutningslystnad och ett ytligt, begränsat och självtillräckligt kulturliv präglade den franska huvudstaden, menade Höijer. Hans entusiasm för revolutionen hade förbytts till lika stark misstro och besvikelse.

Språkbruket i Juntan var tvivelsutan ganska revolutionärt. Det är inte alls säkert att det motsvarades av lika revolutionära tankar. Nils Gobom har efter studium av Gustav Abraham Silverstolpes självbiografi funnit att "ganska allvarliga

och sansade synpunkter i grund och botten alls icke voro främmande för Juntans män". En annan sak var den jargong de använde sinsemellan.²¹

Det var främst de teoretiska, statsfilosofiska problemen som intresserade Höijer. Som skriftställare i politiska och statsrättsliga ämnen verkade han endast under en kort period, i egenskap av medarbetare i Gustav Abraham Silverstolpes *Litteratur-tidning* åren 1795–1797. Offentligt var han mycket försiktig med att uttala sig var han stod politiskt. Kanske tyckte han, att redan ryktena om hans jakobinism hade ställt till med tillräckligt stor skada. Fullt tydlig om var han stod är han egentligen först i en princippromemoria från 1809, "Project til en fri statsförfattning", där han deklarerade att "tryckfriheten har ej mer än et villkor, den verkliga politiska friheten, och kan ej äga bestånd annorlunda än som et resultat deraf".²² Tryckfrihet och politisk frihet var för honom i grunden samma sak. För Höijer var friheten "att leva, tala och tänka fritt", som han uttryckte det i ett brev till en av sina vänner, helt avgörande för att han skulle kunna leva och verka. Han ville avskaffa ständsrepresentationen.

Promemorian har stora likheter med Hans Järtas samma år (1809) i Konstitutionsutskottets namn författade memorial till regeringsform såväl i fråga om den allmänna tankegången och uppställningen som i flera enskildheter. Gunnar Rexius har pekat på att Höijer egentligen var betydligt radikalare än Järta, som visserligen ville avskaffa de ekonomiska privilegierna, men behålla ständsrepresentationen.²³

Att Höijer för många fungerade som en

viktig inspiratör och andlig vägledare står klart. Att franska revolutionen hade en avgörande betydelse för hur idéerna utvecklades är likaså ostridigt. Olof Hägerstrand tillbakavisar emellertid alla påståenden om att han skulle ha haft en roll som den "onda hjärnan" i en politisk attentatsgrupp. Däremot förebådade Höijer, enligt honom, en ny tids liberalism med vidgad personlig frihet för var och en, upplösning av ståndssamhället, ekonomisk liberalism, tros- och tankefrihet.²⁴

Också uppfattningen om Juntan som någon slags jakobinsk klubb på svensk botten vill Hägerstrand avfärda. Något program har aldrig utformats. Konsekvent sätter han gruppens namn inom citattecken för att markera gruppens lösa och undflyende karaktär. Men han lyfter fram Höijers och Silverstolpes personliga betydelse för utvecklingen av samhällslivet under det följande seklet mot ökad frihet och avskaffande av ståndssamhället.

Säkerligen är det dessa båda som Birger Liljekrantz främst har i åtanke när han skriver, att det hos Juntan "tändes gnistor till den brand, som sopade bort hela den gamla regimen, adelsprivilegierna, trycktvånget och samvetstvänget under Gustav IV Adolf". Det var en utveckling som redan Immanuel Kant förutspådde. Och Kant har sett rätt, menar Liljekrantz.

Omstörtningen i Frankrike har haft sin största betydelse däri, att det ideal av politisk och personlig frihet, Rousseau och Montesquieu skapat, även sedan revolutionen fallit, likväl tack vare den ingått som en dominerande synpunkt i det kommande århundradets politiska utveckling.²⁵

Från Hierta till Järta

Hans Hierta (1774–1847) eller Järta som han kallade sig efter att ha av sagt sig sitt adelskap vid sekelskiftet 1800, har alltid varit en central men omdiskuterad gestalt i Sveriges politiska historia. Allt som han under sin tidigare levnad omfattade med hull och hår, ägnade han senare delen åt att bekämpa! I sin ungdom var han, har det sagts, liberal ”ända till röda mössan”, och på äldre dagar konservativ ”ända till allongeperuk”.

Järtas omsvängning kan te sig både förvånande och svårsmält för en renlärig politisk idealist, men ingen har nog förstått den med sådan självupplevd insikt som den som beskrev honom på detta sätt, nämligen Magnus Jacob Crusenstolpe. Omsvängningen hos Järta, säger han, beror ingalunda på lumpna eller oädla motiv. Det var i stället hans samhällsideal som drev honom att, sedan han trodde sig ha blivit sviken i sina, ”mähända något överspända”, förhoppningar på friheten, söka det på motsatta sidan, ”der det beklagligen ännu mindre är tillfinnandes”. Temperamentet, intelligensen, engagemanget, men också bristen på uthållighet framhåller han.²⁶ Crusenstolpe kände säkert igen sig – han hade själv gjort motsvarande resa. Den beskrivning han gav av Järta hade lika gärna kunnat gälla honom själv.

Hans Hierta/Järta tillhörde en välrenommerad adlig ätt och fadern hade som generallöjtnant en god ställning i samhället. Men denne hade svag ekonomi och tvingades tidigt lämna bort sin son till en vän som fosterson. Sonens hälsa var ald-

rig särskilt stabil och han förefaller ofta ha drabbats av nervösa besvär.

Den unge Hierta studerade i Uppsala med stor framgång och avlade redan efter några år så kallad kansliexamen, tänkt att förbereda honom för arbete i verken. Vid sidan av studierna umgicks han i den radikala Juntan. Säkerligen både påverkade han och påverkades av sitt umgänge där. Under de första åren av 1790-talet inledde han också en publicistisk karriär genom att skriva briljanta artiklar i de mest skilda ämnen. Han var en blixtrande begåvning men ytterligt ojämn till humöret. Genom anställningar i Kanslikollegium och i Kabinettet för utrikes brevväxling förvärvade han viktig administrativ erfarenhet och fick kontakter in i högsta makteliten.

Hierta knöt nära vänskapsband med Kellgren. När denne avled den 20 april 1795 var han otröstlig. I brev till Höijer några dagar senare skrev han: ”Jag har ännu aldrig sörjt någon människa så mycket som denna – aldrig någon vars vänskap varit mig mera nyttigt och mera uppriktigt”.²⁷

Efter hand blev Hierta alltmer kritisk mot Reuterholms inskränkningar av tryckfriheten. Hans oppositionella inställning skärptes allteftersom förmyndarregimens frihetsfientliga karaktär blev allt mer uppenbar.

Hierta använde sig skickligt av det som han var bäst på, det vill säga att säga en sak men egentligen mena raka motsatsen. Hans satiriska talanger fick fritt spelrum när han 1799 publicerade *Några tankar om sättet att upprätta och befästa den urgamla franska monarkien*. Han uttrycker där när-

mast absurt tryckfrihetsfientliga åsikter och kritik av revolutionen. Franska revolutionen har, skriver Hierta, lämnat ett "bedrögligt bevis" på opinionens makt över folket. Med sina "avskryvda skrifter" om frihet och mänskliga rättigheter hade filosoferna förberett den ändring i tänkesätten som revolutionen blev en naturlig följd av. Nu gällde det att hindra sådana skrifter vidare spridning och att befrämja författandet av läsandet av skrifter med motsatt tendens. Därför måste alla privata boktryckerier, "dessa farliga anstalter", omedelbart förbjudas, skriver Hierta och föreslår ironiskt att alla boktryckerier borde bli kungliga verk, som bara borde få drivas av pålitliga ämbetsmän som såg till att de inte missbrukades. De skrifter som redan fanns, borde dras in och offentligt bruk av skrifterna vid strängt ansvar förbjudas.

I samma satiriska anda fortsatte han. För att styra upp "de allmänna tänkesätten" borde en särskild "konselj" inrättas och en statssekreterare med en byrå för opinionen tillsättas. Ifrån denna byrå skulle boktryckerierna övervakas och kontrolleras, ämnen till författare utdelas, planer för att undergräva de filosofiska begreppen göras upp och underrättelser infordras varje månad om tänkesätten i rikets provinser. Den skulle kort sagt vara medelpunkten för all verksamhet som rörde opinionen. Den skulle ha en nära samverkan med polis- och finansdepartementen och agera gemensamt med dessa. Inte nog med det, tjänsterna vid byrån borde som en belöning vara förbehållna sådana författare "som ådagalagt någon särdeles skicklighet att leda tänkesätten".

Som ett särskilt föredöme som en stor statsman lyfte Hierta fram kardinal Richelieu som förstod att skickligt utnyttja Franska akademien till sina och kungamaktens intressen. Alla var så smickrade av att sitta i akademien att de inte kunde låta bli att "något sakta sitt skrik om det politiska". Akademien borde nu återupplivas! Dess nytta bevisas av att den förstörts under revolutionen. Akademien borde stå under regeringens omedelbara uppsikt. Statssekreteraren för opinionen borde därför vara ständig ledamot, tillika med ett visst antal andra betydande män. Litteratörer bör aldrig släppas på egen hand!

I valet av tävlingsämnen, som akademien varje år tillkännager, måste den yttersta försiktighet iakttagas. Man bör ej uppmuntra vältalare att författa äreminnen över sådana män som utmärkt sig genom några revolutionära egenskaper. Det var viktigt att allmänhetens uppmärksamhet inte vändes mot tilltagsna och oroliga karaktärer och att unga snillen inte uppmuntrades att studera dem.

Tio eller femton års galärstraff borde vidare införas för var och en som avslöjades med att försöka smugla in en bok på franska från Tyskland eller Holland. Han uttryckte stark medkänsla med

den vördnadsvärda franska adeln, som af kärlek till sin Gud, sin konung och sin ära övergifvit sitt fädernesland och sina egendommar, samt underkastat sig en långvarig landsflykt med åtföljande allehanda faror, armod, nöd – ja till och med smälek.

Han beskrev republikens förtryck och hur revolutionen i grund förstört den franska handeln. Till och med krigskonsten hade revolutionen fördärvat! Orsaken var bristen på disciplin. Det kunde aldrig gå väl när övergeneralen åt vid samma bord som soldaten, där officerare och vanliga soldater kallade varandra du och generalen inte vågade pryglå trumslagaren, skrev han ironiskt.

Hela skriften är en blodig drift med alla frihetsfientliga krafter. Det var uppenbart. Men hur skulle man komma åt en skrift som faktiskt säger det som maktens män ville höra? Skriften blev dessutom mycket populär och upplevde hela tio upplagor, den sista så sent som 1871. Kulmen på Hiertas "revolutionära" period får nog sägas vara när han vid riksdagen 1800 tillsammans med sex likasinnade kolleger avsåg sig sitt adelskap och i fortsättningen kallade sig Järta. Från och med revolutionsriksdagen 1809-10 är det i stället en helt annan bild av Järta som dominerar: en försiktig, starkt konservativ statsman och ämbetsman.

Men det vore olyckligt om den bilden blev den enda. Hierta/Järtas tidiga insatser för att göra Sverige till ett mer öppet och demokratiskt samhälle bör inte glömmas bort. Hans pamflett om sättet att upprätta och befästa den franska monarkin blev en långlivad klassiker och uppfattades med rätta som riktad mot allt åsiktsförtryck. Hans Landberg har också (i SBL) pekat på att han på ett egenartat sätt var samtidigt liberal och konservativ, och att historisk förändring för honom var en levande realitet.

Hälsade revolutionen välkommen

En satirens mästare var också Johan Henric Kellgren (1751-1795). Ingen har lika åskådligt, levande och roligt som denne visat på nödvändigheten av upplysning, sunt förnuft och tryckfrihet. Kellgren hälsade den franska revolutionen med glädje och skrev i mitten av augusti 1789: "Nå, himlen vare lov, det finns då på jorden ännu ett folk, som har känt sig vara människor!" Han beklagade visserligen i ett privat brev till Rosenstein de blodsscener som revolutionen utlöste, men menade samtidigt att det var ett pris som man fick betala: vad var några hundra människors liv värt mot miljoners frihet och lycka?

På samma sätt som Hierta lärde han sig snabbt att skriva i gåtor, med anspelningar och insinuationer, för att göra sig oåtkomlig för alla granskande myndighetspersoner. Sagan "Ljusets fiender" stod att läsa i tidningen *Stockholms-Posten* fredagen den 21 december 1792. Att den har en koppling till både upplysningen och franska revolutionen är uppenbart. Här finns ett mycket starkt upplysningspatos, men också en skickligt genomförd ironisk gestaltning av skräcken för revolutionen, "eldsvådan på Söder".

Sagan publicerades anonymt, men Kellgren gjorde ingen hemlighet av att det var han som var författaren. Men det var revolutionsskräckens värsta tid och Kellgren var tvungen att uttrycka sig försiktigt. Han gjorde det på det sätt som han var en mästare på, i satirens form. Dikten vände sig mot de ljusets fiender som inte ville ha något ljus, inte ville tillåta att folket upp-

lystes. Samtiden ägnade mycket energi åt att försöka avslöja vilka verkliga personer som kunde tänkas dölja sig bakom de i sagan uppträdande figurerna som Dummer Jöns, Svärmaren (som föredrog skymning- en) och Pastor Fån. Det är inte särskilt troligt att Kellgren här använt sig av verkliga personer som förlagor. I huvudsak är sagan en bearbetning av en dikt som publicerats i en tysk tidskrift några år tidigare, *Die Feinde der Aufklärung*. Vem som är vem är ju heller inte särskilt intressant så här långt efteråt. Viktigare är Kellgrens egna åsikter. Och det finns goda skäl att anta att de principiella ståndpunkter i tryckfrihetsfrågan som uttrycks i sagan också uttrycker Kellgrens åsikter. Han skulle knappast ha låtit publicera den annars. Alf Kjellén har uttryckt det så att Kellgren i den tyska dikten fann ett lättfattligt symboliskt uttryck för sin egen politiska inställning, om ljusets seger över mörkrets vänner. Författaren utmålar sarkastiskt deras missnöje när den dunkla klubblokalen blir upplyst. Kellgren kunde här ge uttryck inte bara för sin allmänna upplysningsentusiasm, utan också åt sin glädje över tryckfrihetens införande. Ljuset blev en symbol för den nyvunna tryckfriheten.²⁸

Någon uttalad kritik mot Reuterholm och regimen finns inte i dikten. Ändå präglas den av en tydlig oppositionsanda. Kellgren ironiserade över den revolutions- skräck som franska revolutionen utlöste. Han gycklade över inskränkningarna av tryckfriheten. En klok regering, skrev han, har goda medel i sin hand för att bekämpa de olyckor som kan följa av en vårdslös hantering av ljuset. I dikten lyckas dra-

mats hjälte, Lucidor, att med sitt tal vända opinionen till upplysningens fördel och det blir ett allmänt klappande i händerna utom bland "Fån & Compagnie".

Ljusets fiender argumenterar på ett åskådligt och roligt sätt för upplysning, sunt förnuft och tryckfrihet, i stället för förbud och censur. Något försvarstal för att "släppa elden lös" är mycket svårt att se i dag.

Men Reuterholm uppfattade situationen annorlunda, kanske inte så märkligt med tanke på att Kellgren inte precis var ensam om sin kritik. Samma dag som Kellgren publicerade sin saga gav också Thorild ut Om det allmänna förståndets frihet. Det blev för mycket för Reuterholm. Han utfärdade omedelbart sin *Warning mot allt missbruk av tryckfriheten* och daterade den samma dag som Kellgren och Thorild publicerade sina respektive alster, den 21 december 1792. Men till skillnad från Thorild drabbades inte Kellgren av några rättsliga åtgärder.

Den satiriska modell som Kellgren använde sig av gjorde det svårt att komma åt honom. Hela hans läggning, utbildning och tidigare karriär hade förberett honom för en verksamhet med kvickhet, satir och ironi som vapen. Kellgren var tidigt litterärt intresserad och visade redan under sin skoltid i Skara prov på sin satiriska begåvning. Som student vid Åbo Akademi umgicks han flitigt i det litterära sällskapet Aurora och tog starka intryck av de franska upplysningsfilosoferna, framför allt Voltaire.

Kellgren lämnade Åbo 1777 och försörjde sig under tre års tid som informator

i Stockholmstrakten hos generalen J. A. Meijerfeldt. Det gav honom goda kontakter med hovaristokratin. Kellgren gjorde sig snabbt känd som kritiker i Stockholm, först i *Dagligt Allehanda* och därefter i *Stockholms-Posten*.

Kellgren fordrade som kritiker och smakdomare klarhet i tanke och uttrycks-sätt. Allt som kunde uppfattas som dunkelt och obegripligt vände han sig mot. Litterärt och estetiskt omfattade han klassicismens ideal om ordning, form och struktur. De som han tyckte inte uppfyllde kraven slog han obarmhärtigt ned på. En av dem som råkade illa ut var Thorild när denne 1781 med sin dikt *Passionerna* deltog i en poesitävling som utlysts av sällskapet *Utile Dulci*. Med sin fria och orimmade vers stred den alldeles mot allt det som sällskapet och Kellgren stod för och Thorild fick bara ett tröstpris. Det hjälpte inte att Kellgren i *Stockholm-Posten* erkände Thorilds snille. Thorild blev ändå mycket upprörd och godtog inte alls bedömningsgrunderna. Han hävdade att vers är taskspeleri och kvickheten en aptalang. Striden lade grunden till en livslång fiendskap, även om de båda tidvis kunde förenas i entusiasm för franska revolutionens idéer.

Efter att ursprungligen ha visat stor beundran för Gustav III blev Kellgren dennes motståndare allteftersom kungen stärkte sin egen makt. Enligt Kellgren skulle en regent ha sin makt endast genom medborgarnas samtycke och vara ansvarig inför dem. Därför behövde folket få en vidsträckt upplysning. Kellgren såg under de första åren den franska revolutionen som en seger för friheten och upplysning-

en. Ljusets fiender är ett försiktigt uttryck för svärmeriet för revolutionens idéer, men inte någon helhjärtad uppslutning.

Ljusets fiender är inte bara en grov drift med de mörkermän som inte ville ha någon upplysning, det är också en dräpande och synnerligen slagkraftig stridsskrift för upplysning, förnuft och tryckfrihet. Sin genialitet som satiriker kunde han till fullo använda sig av i sina samhällskritiska inlägg. Han lyckades ofta med konststycket att vara djupt kritisk i många frågor, men samtidigt bibehålla nära relationer till hovet och andra makthavare. Han var djupt övertygad om nödvändigheten av ekonomisk och politisk frihet för individen, samtidigt som han förstod att uttala sig på ett sådant sätt att han inte drog på sig mäktiga fiender. Han drog också skarpa gränser mot allt övervåld.

Alma Söderhjelm skriver, att Kellgren

var och förblev vad man i Frankrike kallade en 1789 års man, en frihetsentusiast, en upplysningsaristokrat, som ryggade tillbaka för frihetens frånsida, för dess självvåld och momentana övergrepp, en i botten radikalt konstitutionell, för vilken den praktiska demokratin var liktydig med våldförande på idealerna och frihetens undergång.²⁹

Nog förefaller Kellgren ursprungligen ha varit mer revolutionär än så. Mycket talar för att han var den i Sverige som vid sidan av Thorild hälsade revolutionsutbrottet mest entusiastiskt. Den 7 augusti 1789 skrev han ett privat brev till Nils von Rosenstein där han visserligen beklagade de blodscener som revolutionen hade ut-

löst, men också förklarade, att ”om det ej givs annat medel att bryta ett långvarigt och helgat våld, så vad är väl för staten några hundra liv mot millioners frihet och lycksalighet genom sekler?” Det är en ståndpunkt som Kellgren tidigt förefaller att ha backat ifrån, eller åtminstone inte uttryckt offentligt.

Som slagkraftig och populär propagandist saknar han sin like. Lars Magnusson jämför Kellgren med den österbottnische prästen Anders Chydenius, mannen bakom 1766 års tryckfrihetsförordning:

Som samhällsanalytiker var Kellgren klenare än vår präst från Österbotten; han lyckades knappast svinga sig upp till den principiella nivå som Chydenius uppnådde. Men som livsnjutare, samhällsomstörtare och lyrisk svärmare var han onekligen större.³⁰

Avslutande reflexioner

Den franska revolutionen var ständigt närvarande i diskussionerna kring tryckfriheten under 1790-talet, som hot och som möjlighet. Även om oppositionen hårdhänt slogs ner, så finns starka skäl att anta att tidens radikala frihetskämpar ändå långsiktigt fick betydelse för den följande utvecklingen mot allt mer demokratiska former. Hela deras agerande och argumentation skedde mot bakgrund av de stämningar och den skräck som revolutionen alstrat. Allt detta var högst levande när demokratifrågorna togs upp på nytt efter statskuppen 1809. Det var bara tjugo år efter revolutionen. Aktörerna var i flera fall desamma, nyckelpersoner som Hans

Järta och Gustav Abraham Silverstolpe.

Frågan om representationens utformning kunde inte lösas 1809–10, utan sköts på framtiden. Men ju längre frågans lösning drog ut på tiden, desto större delar av befolkningen kom att sakna representation i riksdagen. Den sociala oron ökade. För allt fler stod det klart att representationsrätten måste vidgas väsentligt till fler grupper i samhället om allvarliga oroligheter skulle kunna undvikas. En i grunden adelsaristokrat som Magnus Jacob Crusenstolpe sade sig inte ens vara främmande för att helt avskaffa adeln och dess företrädesrättigheter om det behövdes.

Oron fick ny näring av julirevolutionen 1830 i Paris och av februarirevolutionen 1848 i samma stad. Särskilt den senare följdes av våldsamma oroligheter i Stockholm. De slogs hårdhänt ner av polis och militär. Ett trettiotal människor dödades eller sårades svårt. Insikten om nödvändigheten av en representationsreform ökade dramatiskt i alla läger. Till och med den konservative ledaren på riddarhuset August von Hartmansdorff föreslog 1848 att adeln skulle ersättas med ett ämbetsmanna- och godsägarstånd.³¹ Kraven på demokratiska reformer blev allt svårare att stå emot.

Frågan måste ställas om det inte är högst rimligt att utifrån ett demokratiskt perspektiv se en rak linje från 1790-talets jakobiner och tryckfrihetsförförkämpar till ständsrepresentationens avskaffande långt senare? I grunden handlade det hela tiden om att söka förverkliga drömmen om ett samhälle präglat av frihet och demokrati. Till skillnad från i Frankrike kunde de-

mokratireformerna i Sverige under perioden genomförs under lugna och ordnade former. Kanske det rentav, något paradoxalt förvisso, var den franska revolutionens våldsamheter och revolutionens svenska apostlar Thorild, Philipson, Höijer, Järta, Kellgren och andra som var det främsta skälet till att revolutionen uteblev i Sverige? Alternativet till den reformistiska vägen tedde sig helt enkelt alltför förskräckande.

Noter

- Hellmark, Christer & Folke, Ingemar, *Rätten att kritisera överheten. Kring den svenska tryckfrihetens historia*, 2012.
- Nils v Rosenstein till hertig Karl, odat, men sannolikt från våren 1793, tryckt i *Svenska memoarer och bref*, 9. Ur *Nils von Rosensteins brevsamling* (1905).
- Pehr Reinhold Tersmeden till Nils von Rosenstein 1794, Nils von Rosensteins brevväxling, Vol. F 83, UUB.*
- Arvidsson, Stellan, kommenterad utgåva av Thorilds *Samlade skrifter*.
- Arvidson, Stellan, *Thorild. 2, Harmens diktare* (1993), s. 196.
- Brev från Thomas Thorild till Gustav Adolf Reuterholm, odat, men troligen från jan. 1793, i "Thorildiana", vol. I.t.8.a, KB.
- Stellan Arvidsson i Thorilds *Samlade skrifter*, del X, s. 124ff.
- Brev från C.G. af Leopold till Nils von Rosenstein 10 nov. 1793, i *Svenska memoarer och bref*, 9.
- Thomas Thorild till okänd adressat, 12 juni 1794, i "Thorilds skrifter", vol. V 8r, UUB
- Arvidson 1993, s. 654.
- Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. 1986, s 153.
- Engdahl, Horace, "Ballongfararen" (inledningskapitel till ett urval av Thomas Thorilds skrifter, *Att följa ögonblicken* (2008), s VI.
- Oscarsson, Ingemar, "Med tryckfrihet som tidig tradition (1732-1809)" *Den svenska pressens historia. Del I I begynnelsen (tiden före 1830)*, 2000, s. 193 .
- Segerstedt, Torgny T, *Nils von Rosenstein. Samhällets människa V Svenska akademis minnesteckningar*, 1981, s. 275.
- Segerstedt 1981, s. 347
- Benjamin Höijer till Hans Hierta 5 sept. 1796, Hans Järtas papper, vol. F 857.c, UUB.
- Daniel Boethius till Benjamin Höijer 1799-07-01, cit. efter Crusenstolpe, M. J. *Karakteristiker* (1851), s. 36.
- Segerstedt 1981, s. 345.
- Nils von Rosenstein till hertig Karl, odat, men sannolikt från våren 1793, tryckt i *Svenska memoarer och bref*, 9. Ur *Nils von Rosensteins brevsamling* (1905).
- Ambjörnsson, Ronny, *Franska revolutionen i Uppsala*, s. 30.
- Gobom, Nils, "Till Gustav Abraham Silverstolpes biografi" *Personhistorisk Tidskrift* 1915, s. 139.
- Höijer, Benjamin, *Project til en fri statsförfattning*. 1809, handskrift i UUB, P 57, tryckt i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1910.
- Rexius, Gunnar, "Benjamin Höijers politiska åskådning" *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1910, s. 282f.
- Hägerstrand, Olof, "*Juntan*" som realitet och hörsägen. *Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet* (1995), s. 309.
- Liljekrantz, Birger, *Benjamin Höijer. En studie över hans utveckling* (1912), s. 82, 93. Hägerstrand påpekar, att det knappast var den allt blodigare utvecklingen av revolutionen som filosofen Kant applåderade, utan störtandet av fursteabsolutismen och den utveckling mot konstitutionalism som han såg framför sig, a.a. s. 237f.
- Crusenstolpe, M. J. *Medaljonger och statyetter. Drag ur vår vitttra, konstnärliga och politiska värld*, för första gången i bokform samlade av Arvid Ahnfelt (1882) s. 56.
- Hans Hierta till Benjamin Höijer 1795-04-23, cit. av M. J. Crusenstolpe i *Karakteristiker* (1851), s. 147.
- Kjellén, Alf, "Kellgrens Ljusets Fiender och den samtida politiska situationen"(i *Samlaren* 1941 s. 12f).
- Söderhjelm, Alma, *Sverige och den franska revolutionen. Del II Förmyndarregeringens tid 1792-1796* (1924), s 144).

30. Magnusson, Lars, *1700-talets frihandlare* (1994), s. 15.
31. Hammarlund, Bo, "Crusenstolpe – bortglömd liberal föregångsman", i *PHT* 2011:2, s. 143.

Att bedöma framtiden

Svenska militärattachéer i östersjöområdet 1920–1939

FREDRIK ERIKSSON

Militärattachéer och diplomater har ofta den icke avundsvärda uppgiften att analysera och bedöma framtiden, någonting som är notoriskt svårt och i det närmaste omöjligt. Bland attachéernas uppgifter ingick att bedöma den militära utveckling och framväxten av potentiella hot. Denna uppsats syftar till att analysera vilka ramar som de svenska militärattachéernas bedömningar följde under mellankrigstiden. Detta görs genom en studie av deras bakgrund, utbildning och karriär. Dessa komponenter ses som själva basen för hur attachéerna såg sin omvärld. Syftet är också att diskutera huruvida tjänst som attaché var en karriärväg eller ett sidospår. Uppsatsen behandlar de svenska attachéerna i Riga, Helsingfors och Warszawa avseende bakgrund, utbildning och karriär. Men vilka var militärattachéerna i regionen? Vilken social och militär bakgrund hade de? Vilken utbildning hade attachéerna för

att bättre kunna bedöma sin omvärld? Hur såg deras karriärer ut?

Under mellankrigstiden utvecklades den svenska utrikesrepresentationen väsentligt inte minst genom att antalet stater i närområdet blev fler efter världskriget då de multietniska imperierna föll. Men Sverige hade också ett allt starkare behov av att vara representerat i omvärlden, inte minst av ekonomiska skäl. Tidigare forskning om utvecklingen av utrikesrepresentationen har poängterat den starka relationen till exportindustrins och handelsflottans behov av UD:s tjänster.¹ Det var under det sena 1800-talet och än mer under den första hälften av 1900-talet som utrikesförvaltningen växte till ett omfattande nät av beskickningar och konsuler. Sverige blev allt tydligare inlemmat i den internationella ekonomin och på så vis blev också behoven av utrikesrepresentation allt viktigare.²

Utrikesförvaltningen innefattade också militärattachéerna vilka hade till huvuduppgift att analysera den militära utvecklingen. Inledningsvis fanns militär- (egentligen armé) och marinattachéer med separata ansvarsområden. Historikern Gunnar Åselius har poängterat att det främst var i S:t Petersburg omkring sekelskiftet som militärattachéernas uppgifter började definieras och professionaliseras.³ Detta sammanhänge med att Ryssland allt tydligare uppfattades som ett hot mot Sverige och att behovet av underrättelser blev större i och med generalstabens mer professionella indelning. Åselius har även utvecklat resonemanget i sin avhandling som definierar den svenska militära elitens *belief system*.⁴ I uppsatsen återknyts till detta begrepp i slutdiskussionen då de faktorer som analyseras ingick i själva grunden för ett *belief system*. Antalet militärattachéer steg under mellankrigstiden och än mer efter andra världskriget. I uppsatsen studeras varken Moskva, Berlin eller Köpenhamn utan det är just de ”nya” eller ”nygamla” staterna i området som står i centrum. Bedömningarna kryddas särskilt av att det enligt Ernest Gellners typologi är en ”gammal” stat som är betraktaren. Polen ses delvis som en ny stat med nya gränser men med en äldre historia. Finland är dock en ny stat även om positionen som storfurstendöme under 1800-talet kan kategoriseras som en egen statsbildning. Estland, Lettland och Litauen är dock att betrakta som helt nya statsbildningar.⁵

De ”nya” staterna vid Östersjön

När de baltiska staterna förklarade sig självständiga 1918 och sökte erkännande från Sverige, var den svenska (samt även norska och danska) reaktionen avvaktande. Främst avvaktade man hur Frankrike och Storbritannien skulle ställa sig i frågan. Den svenska inställningen har betecknats som starkt legalistisk.⁶ Ur svensk synvinkel var situationen inte enbart bättre genom Tysklands förlust i kriget och den ryska revolutionen. Sverige blev plötsligt en mycket viktig makt i Östersjön och röster höjdes för att aktivera landet i utrikes frågor. Samtidigt försökte de nya staterna få Sverige att aktivt stödja dem i frihets-/inbördeskrigen. Det var dock först efter att kriget var slut som Sverige erkände och upprättade relationer med de nya staterna, bortsett från Finland där det svenska etablissemang och militären aktivt stödde den vita sidan.

Under det tidiga 1920-talet etablerades den så kallade randstatsbarriären, där Sovjetunionen var inringat av Finland, Estland, Lettland, Litauen, Polen och Rumänien. För Sverige var barriären en viktig säkerhetspolitisk faktor, samtidigt som den var central i storpolitiken för Frankrike och Storbritannien.⁷ Sverige var dock tydligt med att poängtera att alla svenska militära åtaganden i östersjöområdet var uteslutna, och samtidigt befann sig Sverige i konflikt med Finland i Ålandsfrågan.⁸ Sverige avböjde konsekvent alla försök att påverka landet att inta en ledande position i området. Huvudlinjen var fortfarande neutralitetspolitik men nu inom ramen för

Nationernas Förbund.⁹ Från Stockholms horisont betraktades försöken med allianser mellan småstaterna omväxlande med skepsis och oro men även viss förståelse. Marko Lehti menar att allianserna var för Finland och de baltiska staterna en för syftet skapad arena för att manifesteras självständighet.¹⁰ I denna anda betraktade dock Sverige omgivningen med skepsis och när Finlands parlament inte ratificerade den föreslagna alliansen med Estland, Lettland och Polen 1922 mottogs detta positivt i Sverige. Utgångspunkten var att de baltiska staterna var för svaga och detta hotade i sin tur Finlands självständighet om alliansen blev verklighet. På samma sätt betraktades finska närmanden till Polen som en definitiv risk då Polen ansågs vara aggressivt och äventyrligt.¹¹ Huvudsyftet med svensk säkerhetspolitik i området var att bevara neutraliteten i första hand, och i andra hand bevara Finlands självständighet (och demokrati). Den svenska inställningen var realpolitisk så till vida att de skandinaviska staterna inte hade medlen att ge Baltikum den säkerhet som krävdes. Således blev Sveriges inställning under 1930-talet att acceptera en baltisk-polsk allians, något som var mycket smakligare då Finland allt tydligare proklamerat sin neutralitet och knutit sig närmare Skandinavien. I just detta läge skiljde sig inte de militära bedömningarna från de politiska, även om relationen till Finland hela tiden fanns i bakgrunden. Helge Jung skrev 1930 i boken *Antingen – eller* att Sverige måste försvaras vid Systerbäck i Finland och att försvaret måste struktureras efter detta. Jungs tanke var egentligen inte sär-

skilt interventionistisk utan syftade till att tvinga socialdemokratin att acceptera upp- rustning med hänvisning till att Nationernas Förbunds statuter om intervention faktiskt krävde upp- rustning.¹² Men samtidigt gjorde armén och flottan olika bedömningar av situationen. Flottan menade att ett sovjetiskt angrepp mot de baltiska staterna omgående skulle fortsätta västerut och bli ett angrepp mot Sverige. Således behövde flottan rustas upp. Armén hävdade att ett sovjetiskt angrepp hade Polen eller Tyskland som främsta mål och skulle därför fortsätta i sydvästlig riktning. Således skulle medlen gå till att stärka armén och flygvapnet.¹³ Situationen i Östersjön var från Sveriges horisont allting annat än enkel och det var i denna situation som militärattachéerna verkade och försökte bedöma framtiden.

Underrättelsetjänsten

Underrättelsetjänstens formella utveckling i Sverige var relativt sen då Underrättelsebyrån omkring unionsupplösningen med Norge 1905 först blev viktig. Byråns primära uppgift var att bedöma militära hot mot riket, delvis genom spioner utomlands, men främst från antimilitära kretsar inom riket.¹⁴ Den mer centrala instansen för att bedöma utrikespolitiska hot var Generalstabens utrikesavdelning inom vilka attachéerna ingick. Uppgiften var i stort sett inriktad på att samla information om Sovjetunionen, eller om grannstaternas möjlighet att stå emot ett sovjetiskt anfall. Informationen samlades in och analyserades slumpmässigt. Underrät-

Carlos Adlercreutz, foto ur krigsarkivets porträttsamling.

telsetjänst var inte ett prioriterat område och ingen specifik underrättelseutbildning fanns. Inte heller fanns det enligt Wilhelm Carlgren något upparbetat karriärssystem inom försvarets utrikestjänst. Utbyte av information om Sovjetunionen med grannarna var dock en viktig del i det dagliga arbetet. Först 1937 etablerades en formell Underrättelseavdelning i Generalstaben, som samtidigt bytte namn till Försvarstaben. Avdelningschef blev överste Carlos Adlercreutz, tidigare attaché i Helsingfors.¹⁵ Den alltmer formella organisationen under 1930-talet ökade möjligheterna att byta information med utländska under-

rättelsetjänster och Berlin blev nu en allt viktigare källa till information om staterna i öster. Annars var de nordiska länderna en viktig källa till information, och där framstod Finland som den absolut viktigaste partnern. Men Sveriges formella militära relationer med Finland var bara toppen av ett isberg, ty mycket av samarbetet var hemligt.¹⁶

När försvarsstabens underrättelseavdelning bildades 1937 fanns 15 posteringsar för militärattachéer i Berlin, Helsingfors, London, Riga, Paris-Bryssel, Rom, Warszawa och Moskva. Det fanns också marinattachéer i Helsingfors-Baltikum, Köpenhamn-Oslo, Paris-Haag och Rom. Flygattachéer fanns posterade i Berlin och London. Militärattachéerna befann sig mellan de militära etablissemangen och UD. De rapporterade primärt till Generalstabens/Försvarsstabens utrikesavdelning och till Försvarsdepartementet. Källorna finns vid Krigsarkivet och består av fyra olika typer av handlingar. Det mest officiella dokumentet var *rapporten* som ställdes till Försvarsdepartementet, och kunde behandla alla typer av militärt relaterade frågor. Dessa kunde upprättas av attachén själv eller beställas från Stockholm. Generellt sett fick inte attachén göra allmänpolitiska bedömningar eftersom det var ambassadörens/ministerns roll.¹⁷ Men det var ett sluttande plan då många rapporter innehöll avancerade allmänpolitiska bedömningar, med en militär yta. Det fanns också *reserapporter* som upprättats av officerare som kommenderats till tjänst utomlands. Dessa var ställda till Kungl. Maj:t och berörde olika mili-

tära förband eller dylikt. *Meddelandet* var nästa typ av korrespondens där attachén själv valde ut ett ämne, oftast vad den lokala pressen skrev i en specifik politisk eller militär fråga. Meddelandet ställdes till utrikesavdelningen. Den mest informella korrespondensen var *handbreven* som utväxlades mellan attachén och chefen för utrikeavdelningen och berörde den dagliga tjänsten. I vissa fall fanns också central information i dessa handbrev gällande uppgiftslämnare, problem eller dylikt. I stort sett all korrespondens mellan attachén och Stockholm gick med kurir eller sändes som kodat telegram. Slutligen fanns även den information som muntligen vidarebefordrades när attachén besökte Sverige eller dylikt.¹⁸ För sex av attachéerna finns även personarkiv bevarade.¹⁹

Generellt hade militärattachéerna i östersjöområdet till uppgift att bedöma den politiska stabiliteten i de ”nya” staterna, särskilt avseende kommunistiskt inflytande eller kupplaner. Av särskild betydelse var också utrikespolitiska relationer och militär utveckling, samt allting som berörde Sovjetunionen. Riga var en av de nya attachéposterna och inrättades officiellt 1927 men med förarbeten 1926. Attachén i Riga var också ackrediterad i Tallinn och Kaunas. Attachéerna i Riga fokuserade på Estland och Lettland, medan Litauen sågs som en ytterligt problematisk stat, främst beroende på det fientliga förhållandet till Polen och Tyskland. Litauens förhållande till Polen byggde på den polska annekteringen av Vilnaområdet 1920 och till Tyskland beroende på Memelfrågan. Detta gjorde att Litauen hade ett mer positivt

förhållande till Sovjet än de andra baltiska staterna, något som de svenska attachéerna stod undrande inför. I Warszawa var en av de viktigare uppgifterna att bedöma Polens politiska sammanhållning och den militära utvecklingen. Polen var nämligen inte en småstat som de andra i regionen utan i stället en regional stormakt. Bedömningarna av Polen innebar samtidigt att man analyserade dess styrka i förhållande till Tyskland och Sovjetunionen. Flera av attachéerna i Warszawa talade också polska eller ryska. Rapporteringen från Warszawa har studerats tidigare av Arthur Sehn som fokuserat på hur minoriteterna framställs i attachéernas rapporter men också svenska militära bedömningar av Polen åren alldeles före andra världskriget.²⁰ Arvid Cronenberg har studerat den svenska militärattachérapporteringen från Polen under 1930-talet avseende militär utveckling. Både Sehns och Cronenbergs texter är mycket källnära och redogör detaljerat för rapporternas innehåll. Helsingfors var den viktigaste posten i Östersjöområdet när det gällde militära frågor. Berlin var prestigefyllt men militärt oviktig fram till början av 1930-talet. Berlin var dock viktigt avseende att skaffa information om staterna i östra Europa, där Tyskland ansågs ha goda kunskaper. Berlin och Moskva besattes under 1920-talet av en attaché, medan Moskva först senare fick en egen. Helsingfors var därmed den centrala attachéposten och där placerades flera av de centrala männen i svensk under rättelsetjänst och också de som senare kom att besätta viktiga poster inom under rättelsetjänsten. Attaché i Helsingfors var

således att betrakta som ett viktigt steg i karriären. Carlos Adlercreutz, chef för underrättelsetjänsten 1937–1942, Gustaf Berggren som var chef 1942–1944 och Curt Kempff, chef från 1944, var under perioder attachéer i Helsingfors.

Studien omfattar 16 militärattachéer under perioden 1920–1939 på posterna Helsingfors, Riga och Warszawa, men omfattar inte marinattachéer eller flygattachéer. Strukturen på undersökningen utgår från punkterna: ålder, social bak-

grund, vapenslag/förband, tidigare tjänstgöring, specialutbildning, stabsutbildning, språkkunskaper, tjänstgöring efter attachétiden samt högsta uppnådda grad.

Ålder

De attachéer som tjänstgjorde under mellankrigstiden var generellt födda under 1870-, 1880- och början av 1890-talen. Av de 16 officerarna var den äldste född 1872, major Lagerlöf i Helsingfors och

<i>Namn</i>	<i>Födelseår</i>	<i>Post</i>	<i>Tillträde</i>
Henric Leonard Lagerlöf	1872	Helsingfors	1920
Lars Thomas Fredrik Lovén	1875	Warszawa	1921
Nils Axel Johannes Claëson	1877	Warszawa	1920
Axel Gustaf von Arbin	1877	Warszawa	1924
Frey Rydeberg	1879	Helsingfors	1923
Gustaf Alarik Nyqvist	1883	Helsingfors	1928
Gustaf Berggren	1884	Helsingfors/Riga	1928
Johan Ragnar Millqvist	1886	Warszawa	1931
Nils Rudolf Alexander Brunsson	1887	Riga	1934
Carl-Axel Torén	1887	Warszawa	1937
Curt Juhlin-Dannfelt	1888	Riga	1927
Erik Patrik Honoré de Laval	1888	Warszawa	1934
Anders Egon Tengberg	1889	Helsingfors	1936
Carlos Adlercreutz	1889	Helsingfors	1932
Curt Kempff	1891	Riga	1926
Karl Alfred Lindqvist	1895	Riga	1938

Källa: Svenska arméns rulla 1920–1950, Sveriges dödsbok, samt KrA, Tjänsteförteckningar arkivnummer 324, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar.

den yngste 1895, major Lindqvist i Riga. I tabellen ovan redogörs för födelseår samt första tillträde som attaché.

Generellt kan sägas att officerarna som blev attachéer under mellankrigstiden främst var födda under 1880-talet och medianåldern var 44 år när de tillträdde sin tjänst. Den yngste var Curt Kempff i Riga som var 35 år och den äldste var Carl-Axel Torén i Warszawa som var 50 år. Resultatet av denna mycket enkla sammanställning är således att attachétjänsten var något som kom efter några år i trupptjänst alternativt som generalstabsaspirant. Graden var generellt kapten eller major vid tillträdet och överstelöjtnant efter attachétiden.

Social bakgrund

Att påpeka att officerskasten i Sverige liksom i övriga världen är en väl integrerad del av samhällets elit är inte uppseendeväckande på något sätt. Men samtidigt kan frågan ställas om vad detta ledde till avseende bedömningar, åsikter och världsbild. Generellt sett skiljde sig inte Sverige markant från resten av Europa rörande de aristokratiska eliternas inflytande och trots demokratiseringen efter första världskriget, var dessa gruppers ställning inom militären ohotad. Den tyske historikern Arno Mayer har visat att även om industrialismen ledde till att den nya borgerligheten formerades, bevarade de traditionella eliterna sitt inflytande inom statsapparaten.²¹ Gunnar Åselius har visat att detsamma gällde för Sverige åtminstone fram till 1914.²² Trots världskrigets

omvälvningar fanns fortfarande ett starkt inflytande från traditionella grupper. Officerarna med medelklassbakgrund blev allt fler men skolades på samma gång in i traditionella militära tankemönster. Även om attachéerna skiljde sig från varandra på det personliga planet fanns det definitiva borgerliga mönster i deras tänkande. Historikern Lars I. Andersson har skrivit att den borgerliga miljön byggde på konservatism, militarism, konstitutionalism, agrarianism, nationalism, protektionism, enighet, antisocialism och moderat pessimism.²³ Åselius har sammanfattat den svenska militära elitens synsätt som präglad av ett social-darwinistiskt synsätt där omvärlden var en arena där döende och nyfödda makter tävlade om inflytande.²⁴ Det var ur denna miljö som den svenska officerskåren kom och det var dessa element som i varierande grad fanns i deras tänkande. Bengt Abrahamsson har diskuterat den alltmer heterogena rekryteringen av officerare från det sena 1800-talet. Genom detta blev det viktigt för de traditionella grupperna att överföra traditionella värderingar till de nya officersgrupperna. Genom utbildning, tidskrifter och organisationer kunde de traditionella officerskretsarna skapa gruppsolidaritet och en gemensam världsbild.²⁵ Anledningen till att nya grupper rekryterades hängde samman med behov av nya differentierade kunskaper som i sin tur sammanhängde med den tekniska utvecklingen. Det industriella kriget krävde helt enkelt att nya grupper måste rekryteras. Men detta var ingenting nytt utan under olika perioder fanns behov av nya officersgrupper och då rekryterades från

andra samhällsskikt. Ett exempel är stormaktstidens Sverige där många officerare från de lägre stånden adlades. Ytterligare ett exempel är de tekniskt orienterade vapenslagen som artilleriet, där börd inte var en lika viktig rekryteringsgrund.²⁶

De sexton attachéer som omfattas av studien är ganska typiska för den svenska officerskåren under mellankrigstiden. De flesta hade blivit officerare omkring sekelskiftet och var en del av den omstöp-

ningsprocess som krigsmakten befann sig i. Av de sexton var endast tre adliga (Adlercreutz, de Laval och von Arbin), resten hade en borgerlig bakgrund, men var inskolade i ett definitivt militärt elit-tänkande.

De flesta attachéer (11) kom ursprungligen från infanteriet, följt av kavalleriet (3) och artilleriet (2). Fördelningen är relativt naturlig i och med att infanteriet var det absolut största vapenslaget. Det finns även

Vapenslag och förband

<i>Namn</i>	<i>Vapenslag</i>	<i>Förband (ursprungligen)</i>
Henric Leonard Lagerlöf	Infanteri	Jämtlands fältjägarregemente
Lars Thomas Fredrik Lovén	Infanteri	Första livgrenadjärregementet
Nils Axel Johannes Claëson	Infanteri	Dalregementet
Axel Gustaf von Arbin	Infanteri	Första livgrenadjärregementet
Frey Rydeberg	Infanteri	Norra skånska infanteriregementet
Gustaf Alarik Nyqvist	Infanteri	Jönköpings regemente
Gustaf Berggren	Infanteri	Hallands regemente
Johan Ragnar Millqvist	Infanteri	Älvsborgs regemente
Nils Rudolf Alexander Brunsson	Kavalleri	Skånska dragonregementet
Carl-Axel Torén	Kavalleri	Livregementets husarer
Curt Juhlin-Dannfelt	Kavalleri	Skånska husarregementet
Erik Patrik Honoré de Laval	Artilleri	Svea artilleriregemente
Anders Egon Tengberg	Infanteri	Södra skånska infanteriregementet
Carlos Adlercreutz	Infanteri	Svea livgarde
Curt Kempff	Artilleri	Norrlands artilleriregemente
Karl Alfred Lindqvist	Infanteri	Västmanlands regemente

Källa: KrA, Tjänsteförteckningar arkivnummer 324, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar.

flera saker som pekar på att det fanns olika vänskapsband som påverkade posteringarna, inte minst det faktum att Älvsborgs regemente besatte posten i Warszawa med fyra attachéer. En likadan länk fanns mellan de två första attachéerna i Riga som både kom från Skånska kavalleriregementet. Anmärkningsvärt är dock att kavalleriet inte är mer välrepresenterat då nedläggningarna av kavalleriregementen 1925 innebar stor övertalighet bland officerarna.²⁷ Förbanden som attachéerna ursprungligen kom från var heller inte ”rangförband”. Intressant är dock att Adlercreutz, de Laval och von Arbin samtliga kom från rangförbanden Svea livgarde, Svea artilleriregemente och Första livgrenadjärregementet. Men samtidigt kom även Carl-Axel Torén och Thomas Fredrik Lovén från distinkta rangförband trots att de inte var adliga.

Karriärvägar

Avsnittet utgörs av kortare biografier över de sexton attachéerna i åldersordning och är kronologiskt strukturerad. Syftet är att redogöra för karriärens gång före attachéposteringen avseende tjänstgöringar vid truppförband och vid olika typer av staber. I redogörelsen finns också utbildningar vid högskolor, kommenderingar utomlands, specialutbildningar och aspiranttjänst i generalstaben samt placeringar under denna period. Uppställningen berör också vilken tjänstgöring attachéerna hade efter kommenderingen utomlands samt den slutgiltiga militära graden.

Henric Leonard Lagerlöfs karriär inleddes vid Jämtlands fältjägar i Öster-

sund men han genomgick de första åren kurser vid Gymnastiska centralinstitutet i Stockholm. Därefter tjänstgjorde han vid regementet samt genomgick 1900–1902 Krigshögskolan (KHS) och tjänstgjorde vid regementet som kvartermästare omväxlande med utbildning vid Infanteriets skjutskola (InfSS). Mellan 1906 och 1918 var han i omgångar kommenderad till generalstaben. Under 1911 och 1912 hade Lagerlöf statsstipendium för språkstudier i Finland och gick efter detta den taktiska kursen för kaptener. Lagerlöf tillträdde posten i Helsingfors 1918 men genomförde militära studier i Estland 1919. Lagerlöf utnämndes till överstelöjtnant i armén 1921 och från 1922 tjänstgjorde han vid Norra skånska infanteriregementet. 1926 placerades Lagerlöf på övergångsstat, 1930 överstelöjtnant i regementets reserv och från 1932 som överste i södra arméfördelningens reserv.²⁸ Under Lagerlöfs period i Helsingfors var förhållandet mellan Sverige och Finland synnerligen infekterat bland annat beroende på Ålandsfrågan.

Lars Thomas Fredrik Lovéns karriär började vid Första livgrenadjärregementet i Linköping som volontär 1893 med officersexamen 1896. Han tjänstgjorde inledningsvis som regementsadjutant omväxlande med kurser på KHS och InfSS. Från 1904 var Lovén aspirant, stabadjutant och löjtnant av första klass i generalstaben. Han tjänstgjorde också vid beskickningen i Paris 1903. Under 1910-talet var Lovén omväxlande placerad i Linköping (nu vid Andra livgrenadjärregementet), i generalstaben och vid Statens järnvägar (1907–1909) samt i Järnvägsstyrelsen

(1911–1913). 1916 utnämnd till major och tjänstgjorde vid Jönköpings regemente och gick majorskurs vid InfSS. Lovén tillträdde tjänsten i Warszawa 1921 och fanns på plats fram till 1923, från 1922 även ackrediterad i Bukarest och Prag. Överstelöjtnant från 1921 och från 1923 vid Jönköpings regemente. Lovén blev överste 1927 samt chef för regementet och tjänstgjorde som kårchef vid flera stora övningar. Lovén blev överste i östra brigadområdets reserv 1937 och ingick 1941–1944 som överste i första fördelningens reserv.²⁹

Nils Axel Johannes Claëson började som volontär vid Dalregementet i Falun 1896 och tog examen 1898. Han var vid regementet fram till 1901 då han tjänstgjorde i den rumänska armén fram till 1902. Efter det var han åter vid Dalregementet som adjutant och genomgick även InfSS och var elev vid KHS 1905–1907. 1907 vistades Claëson även i Ryssland för språkstudier med statsstipendium samt även 1910–1911. Därefter var han kompanichef vid regementet men var även kommenderad till generalstaben i omgångar. Claëson utnämndes 1916 till kapten av första klass för att 1917 bli militärattaché i Petrograd. 1919 tjänstgjorde han vid beskickningen i London och var attaché i Warszawa 1919–1920. I Warszawa blev Claëson vittne till polsk-bolsjevikiska kriget och fältslagen omkring Warszawa. Han reste alldeles innan det så kallade ”undret vid Wisła” och brände sina papper då kommunisterna väntades inta staden. Efter hemkomsten var han ånyo kompanichef vid Dalregementet, major 1921 och från 1922 vid Älvsborgs regemente. Från 1925 placera-

des han frivilligt som major på övergångsstat och från 1930 som major i reserven fram till 1942.³⁰ Brev från Claëson finns bevarade vid Kungliga biblioteket.

Axel Gustaf von Arbin blev volontär vid Första livgrenadjärregementet 1896 och tog officersexamen 1898. Han tjänstgjorde vid generalstaben 1900, genomgick Gymnastiska centralinstitutets kurser och tjänstgjorde vid Svea livgarde och Smålands husarregemente fram till 1907 då han blev aspirant i generalstaben. Arbin var placerad vid Lantförsvarets kommandoexpedition (LKE) och blev 1912 kapten vid generalstaben. 1913–1914 var von Arbin lärare i krigskonst vid Artilleri- och ingenjörhögskolan (AIHS), genomgick Artilleriets skjutskola (ArtSS) och var även lärare på högre artilleri- och fortifikationskurser. I slutet av 1914 utnämndes von Arbin till adjutant till försvarsmministern. 1916 blev von Arbin kapten vid Andra livgrenadjärregementet och var kompanichef. Major från 1919 och stabschef vid andra fördelningen. Mellan 1923 och 1926 var han attaché i Warszawa och Bukarest och från 1924 överstelöjtnant. Det var på uppmaning av von Arbin som posten i Warszawa drogs in då hans bedömning var att polska generalstabens ”hemlighetsmakeri” gjorde att informationen var alltför svårtillgänglig. 1925 genomförde von Arbin också krigshistoriska undersökningar vid Bender. Från 1927 var von Arbin överste och chef för Älvsborgs regemente fram till 1936. Däremellan var han medlem i 1930 års försvarskommission. Därefter fanns von Arbin i reserven fram till 1944.³¹

Frey Rydebergs tjänst inleddes som underlöjtnant vid Norra skånska regementet i Kristianstad. Under 1900-talets första år gick Rydeberg genom ridkurs, Gymnastiska centralinstitutet, InfSS och KHS (1908–1909). Han var aspirant i generalstaben 1911 till 1913 och genomförde 1911 krigshistoriska mätningar vid Poltava, Perevolotjna och Holowczin. 1912 var han placerad i Lantförsvarets kommandoexpedition och under 1913 vistats i Ryssland med statsstipendium för språkstudier med examen vid Lunds universitet. Rydeberg blev kapten 1915 och var kompanichef vid regementet 1917–1918. Han utnämndes 1922 till militärattaché i Helsingfors och tjänstgjorde fram till 1926, från 1923 som major. Under 1927–1928 var Rydeberg även attaché i Riga under en kortare period. Från 1928 var Rydeberg överstelöjtnant och bataljonschef vid Dalregementet fram till 1933. Rydeberg fanns i reserven som överste fram till 1937.³² Rydeberg var problematisk som attaché, och ägnade sig efter återgången till trupptjänst åt att odla sina mer extrema finska kontakter i och omkring Lappo-rörelsen. Rydebergs efterträdare bedömde att arbetet försvårades av Rydebergs kontakter och överdrivna självuppfattning.³³ Brev från Rydeberg till bland andra högerpolitikern Nils Herlitz och till Sven Hedin finns bevarade vid Kungliga biblioteket.

Gustaf Alarik Nyqvist blev volontär vid Jönköpings regemente 1902, och tog examen 1904. Han fanns vid regementet med utflykter till Göta ingenjörkår. 1906 löjtnant och gick 1907 igenom InfSS och fanns 1909–1910 vid Svea ingenjörkår.

Nyqvist genomgick 1910–1912 KHS samt studerade kulsprutor vid Positionsartilleriregementet 1913 samt var aspirant vid generalstaben 1913 till 1916, bland annat placerad i Lantförsvarets kommandoexpedition. Återgick till regementet som kompanichef 1916. Från 1919 var Nyqvist kapten i generalstaben och tjänstgjorde som generalstabsofficer i tredje fördelningsstaben. Under 1923 och 1924 fanns Nyqvist som kompanichef vid Södra skånska infanteriregementet. Från 1924 och under 1925 var Nyqvist ställd till försvarsministerns förfogande för utredning om försvaret. Utredningsarbetet fortsatte sedan med utredning om arméns fredstida indelning, från 1926 som major vid generalstaben. Samma år blev Nyqvist redaktör för Kungliga Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift. Tidigare hade Nyqvist också varit sekreterare i Allmänna försvarsföreningen och redaktör för dess tidskrift *Vårt försvar*. Föreningen hade nära band till den svenska högern. 1927 var han också sakkunnig i utredningen om omorganisation av centralförvaltningen. Från 1928 var Nyqvist attaché i Helsingfors och utnämndes till överstelöjtnant 1930. Från 1932 övergick Nyqvist till att vara bataljonschef vid Livgrenadjärregementet i Linköping för att 1933 övergå till Älvsborgs regemente. Han utnämndes 1935 till överste och ställdes till Rikskommissionens för ekonomisk beredskap förfogande fram till 1939. Under denna tid satt Nyqvist i flera utredningar exempelvis oljelagringsutredningen 1936–1937. Under kriget, fram till 1942 var Nyqvist placerad i handelsdepartementet med ansvar

för oljelagring. Nyqvist var ordförande i bensin- och oljenämnden 1939–1940 och avdelningschef i statens bränslekommision 1940–1942.³⁴

Gustaf Berggrens karriär inleddes 1902 som volontär vid Hallands regemente med examen 1904. Tjänstgjorde som adjutant vid regementet och blev löjtnant 1909. Statsstipendium för språkstudier i Ryssland under 1913 och 1914. Under 1914 tjänstgjorde Berggren som underrättelseofficer vid första fördelningsstaben och under 1916 som UD:s kurir till beskickningen i Petrograd. Han var åter vid regementet en kort period 1917–1918 och blev sistnämnda år kapten vid generalstaben. Han var kompanichef vid Hallands regemente 1922–1924 för att därefter återgå till generalstaben. Deltog 1926 i förberedande arbeten för inspektion av svenskfinska gränsen och samma år utnämnd till major i generalstaben. Under 1928 besatte Berggren flera olika attachéposter under kortare perioder bl.a. Helsingfors och Riga men blev placerad i Berlin/Moskva 1928–1930. Berggren blev överstelöjtnant 1930 och tjänstgjorde som bataljonschef vid Livgrenadjärregementet, och senare vid Hallands regemente. Överste 1935 och chef för Södermanlands regemente fram till oktober 1942. Från november 1942 blev Berggren chef för försvarsstabens utrikesavdelning fram till 1944 då han in gick i reserven.³⁵

Johan Ragnar Millqvist tog officersexamen 1906 och tjänstgjorde inledningsvis vid Älvsborgs regemente. Han genomgick InfSS, KHS och kulsprutekurs. Efter KHS hade Millqvist stipendium för

språkstudier i Ryssland och vistades där 1908–1909. Han utnämndes samma år till löjtnant och tjänstgjorde sedan vid regementet. Aspirant vid generalstaben 1916–1918 och utnämnd till kapten 1921. Innan detta var Millqvist kommenderad till Vilnadetachmentet 1920–1921 och studerade språk i Polen 1922–1923. Millqvist kommenderades 1926 till tjänst i tyska armén och tjänstgjorde 1929–1930 i generalstaben. Utnämnd till major 1930 och militärattaché i Warszawa 1930–1933. Efter tiden i Warszawa tjänstgjorde Millqvist som major och bataljonschef vid Skaraborgs regemente i Skövde fram till 1941 då han blev överstelöjtnant i reserven fram till efter andra världskriget.³⁶ Det är anmärkningsvärt att posten i Warszawa besattes främst av officerare från Älvsborgs regemente, vilket visar på de nätverk som fanns omkring attachéerna.

Nils Rudolf Alexander Brunsson började kort som aspirant vid Västernorrlands regemente 1906 och blev underlöjtnant där 1908 men flyttade redan 1909 till Skånska dragonregementet. Inledningsvis tjänstgjorde Brunsson inom remontväsendet samt genomgick Gymnastiska centralinstitutets kurser. Han var ryttmästare 1923 och från 1924 vid Kronprinsens husarer i Malmö men placerad som lärare i Krigsvetenskap vid Ridskolan i Strömsholm. 1928 genomgick Brunsson italienska ridskolor under sin kommendering till den italienska armén. Major från 1933 och från samma år attaché i Riga till 1937. Efter attachétiden överstelöjtnant vid skånska kavalleriregementet och från 1941 överste i reserven.³⁷

Carl-Axel Torén tog officersexamen 1910 och placerades vid Livregementets husarer som underlöjtnant. Torén var inledningsvis truppofficer och tjänstgjorde vid cykelförband. Löjtnant från 1913 och genomgick KHS 1916–1918. Generalstabsaspirant 1919–1920 och 1922–1923, ryttmästare vid regementet från 1925 och kadettofficer vid KHS 1926. Under 1929 var Torén kommanderad till den schweiziska armén för studier och var därefter skvadronchef. Major från 1933 och från 1934 vid fördelningskavalleriet i övre Norrland. Under 1932 tog Torén dock magisterexamen i pedagogik och psykologi vid Stockholms högskola. Under 1933 tjänstgjorde Torén i kavalleriinspektionen för organisationsförsök och fanns i försvarskommissionen 1934–1935. Han utnämndes till militärattaché i Warszawa 1937 fram till 1940 och överstelöjtnant från 1938. Toréns postering till Warszawa varade fram till 1940 då beskickningen stängdes. Från 1941 var Torén överste och sekundchef för Livregementet till häst till 1943 då kavalleriet omorganiserades. Torén blev då chef för kavalleriets personalkår fram till 1947 då han blev överste i reserven.³⁸

Curt Herman Juhlin-Dannfelt tog officersexamen 1909 och utnämndes till underlöjtnant vid Livregementets grenadjärer i Örebro men flyttade 1911 till Skånska husarregementet. Löjtnant från 1913 och elev vid InfSS under 1914. Före sin ansökan till Krigshögskolan studerade Juhlin-Dannfelt ryska privat hos en rysk emigrant. Han genomgick 1917–1919 KHS och var aspirant vid generalstaben 1920–1922 med placering i Lantförsvarets

kommandoexpedition. 1924 blev Juhlin-Dannfelt ryttmästare och tjänstgjorde som skvadronchef. Senare placerad vid Skånska kavalleriregementets detachement i Uppsala. Från 1927 blev han militärattaché i Riga fram till 1932. Juhlin-Dannfelt hade 1929 tagit kandidatexamen vid Uppsala universitet i slaviska, engelska och romanska språk. Från 1933 var han major vid generalstaben och militärattaché i Berlin fram till 1945, från 1935 som överstelöjtnant och överste från 1938. Efter 1945 var Juhlin-Dannfelt i Stockholm som sektionschef för sektion II vid försvarsstaben fram till 1947 då han blev attaché i Bern under en kort period. Karriären avslutades som attaché i Moskva/Prag 1948–1952 och från 1948 som generalmajor.³⁹

Erik Patrik Honoré de Laval blev officer vid Svea artilleriregemente 1909 och genomgick allmänna kurser vid AIHS 1911–1912, samt Ridskolan 1912–1913. Utnämnd till löjtnant 1914 vid Svea artilleri. De Laval gick KHS 1917–1919 och var aspirant vid generalstaben 1920–1922. Kaptan vid regementet 1923 och var 1924 chef för en fältmättningsavdelning. De Laval tjänstgjorde 1926 som generalstabsofficer vid andra fördelningen och 1928 som stabscbef vid östra brigaden. Major 1931 och militärattaché i Warszawa 1934 till 1937. Efter tiden i Warszawa var de Laval divisionschef vid Norrlands artilleriregemente i Östersund och från 1945 överste i reserven.⁴⁰

Anders Egon Tengberg tog examen 1910 som underlöjtnant vid Södra skånska infanteriregementet i Ystad. Löjtnant 1916 och genomgick militär förvaltningskurs

1923, tjänstgjorde därefter i fjärde fördelningsstaben. Kapten vid regementet från 1925 och samma år aspirant vid generalstaben till 1926. Placerad vid Lantförsvarets kommandoexpedition 1926–1927 och därefter kompanichef vid regementet. 1929 kommenderad till Schweiz därefter tjänstgjorde han vid Livgrenadjärregementet och ånyo vid Södra skånska. Major blev han 1934 och från 1935 militärattaché i Helsingfors till 1937. Efter attachétiden var Tengberg major och bataljonschef vid Hallands regemente och från 1942 överstelöjtnant vid Hälsinge regemente. Överste från 1942 och chef för Centrala värnpliktsbyrån till 1949.⁴⁴

Carlos Adlercreutz sprang ur en militär familj och blev volontär vid Svea livgarde 1908 med officersexamen 1910. Tjänstgjorde därefter vid regementet, jurist kandidatexamen vid Stockholms högskola 1916 och KHS 1918–1920. Han genomgick även franska KHS 1920–1922 och tjänstgjorde vid franska infanteriförband samt gick luftkrigskurs för kaptener. Han var aspirant vid generalstaben 1923–1925 och utnämnd till kapten 1925. Tjänstgjorde omväxlande vid Svea livgarde och vid generalstaben under senare delen av 1920-talet, Adlercreutz genomförde också en kortare studieresa i Finland 1929 för att följa utbildningen vid finska infanteriet. 1929–1930 biträdde Adlercreutz det svenska sändebuden till NF:s nedrustningsförhandlingar i Genève. Under 1931 arbetade han under infanteriinspektören för utarbetande av fältutrustning samt tjänstgjorde som kompanichef vid en övningsbataljon med särskild organisation.

Major vid generalstaben 1932 och attaché i Helsingfors till 1935. Efter hemkonsten major vid Älvsborgs regemente och bataljonschef, 1936 överstelöjtnant och avdelningschef för utrikesavdelningen vid generalstaben, avdelningschef försvarstabens underrättelseavdelning 1937–1942 och därefter militärattaché i Helsingfors 1942–1944. Adlercreutz gick ur aktiv tjänst 1945 och var därefter överste i generalstabens reserv.⁴²

Curt Sixten Reinhold Kempff blev officer vid Norrlands artilleriregemente 1912 och tjänstgjorde som underlöjtnant vid regementet. Genomgick allmänna kursen vid AIHS 1914–1915, löjtnant 1915. Gick högre fortsättningskurs i ryska 1917–1919 och därefter KHS 1919–1920. Var aspirant vid generalstaben 1922–1925, kapten 1926 med tjänst vid LKE men också som biträde vid beskickningen i Riga. 1928–1930 var han adjutant till försvarsministern och lärare vid militär förvaltningskurs. Kempff genomförde studiebesök vid finska armén under 1929. Från 1930 utnämndes han till attaché i Riga under en kortare period. 1931 var han åter i trupptjänst vid Svea artilleriregemente som batterichef. 1934 blev han major vid generalstaben och tjänsteförrättande chef för utrikesavdelningen och samma år chef för generalstabens stalletablisement. Samtidigt var han sakkunnig i kommittén mot statsfientlig propaganda och 1934–1935 sakkunnig i försvarskommissionen, från 1936 blev han avdelningschef för generalstabens utrikesavdelning för en kortare period och därefter divisionschef vid Svea artilleriregemente. 1937 blev han överstelöjtnant vid

Wendes artilleriregemente i Kristianstad och senare samma år militärattaché i Helsingfors till 1940. Från 1941 ånyo överstelöjtnant vid Wendes regemente, men snart överste och chef för Gotlands artillerikår. Från 1944 var Kempff chef för försvarsstabens utrikesavdelning fram till 1946 och från den tiden chef sektion III och tillika avdelningschef för press- och filmavdelningen fram till 1949. Under det sista året i tjänst kallades han forskningsofficer.⁴³

Karl Alfred Lindqvist tog officersexamen vid Västmanlands regemente 1916 och blev löjtnant 1918. Han genomgick flygspanarskolan 1920 och tjänstgjorde därefter som flygspanare vid Telegrafkårens flygkompani och vid Telegrafkårens ballongkompani fram till 1922. Därefter var han lärare vid studentkompanier, 1925–1926 KHS och tjänstgjorde därefter vid Södermanlands regemente som löjtnant och från 1930 aspirant vid generalstaben med tjänst vid LKE. Under 1931 och 1932 var Lindqvist i trupptjänst vid regementet och från 1931 som kapten. Från 1933 var Lindqvist andre adjutant vid östra fördelningsstaben fram till 1934 och genomgick även särskilt luftvärnsutbildning. Efter detta var Lindqvist tjänsteförrättande generalstabsofficer vid militärbefälet Gotland. Från 1936 var han stabschef vid kommandantstaben Bodens fästning och tillhörde Norrbottens regemente från 1937. Utnämnd till major samma år och attaché i Riga fram till att de baltiska staterna annekterades av Sovjetunionen 1940. Därefter var Lindqvist åter i trupptjänst som major och bataljonschef vid Livgrenadjärregementet. Mellan 1943 och 1945 var han infanteribefälha-

vare i Vaxholm som överstelöjtnant. Han gick ur aktiv tjänst 1945, blev utnämnd till överste i reserven och chef för Karlstad försvarsområde.⁴⁴

Karriärvägarnas mönster

Vad gäller militärattachéernas tidigare karriärer har samtliga tjänstgjort som unga underlöjtnanter eller fänrikar i trupptjänst. Detta var det normala för alla officerare, liksom inträdet vid Krigshögskolan efter några års trupptjänst. Det är först efter detta som särskilda mönster börjar urskilja sig. Av sexton attachéer hade sju studerat ryska utomlands med statsstipendium alldeles efter Krigshögskolan. Ryska ingick som ett språk vid stabsutbildningen, men de som senare kom att bli attachéer hade uppenbarligen valts ut just för språkkunskaper. Samtliga talade också tyska och franska, men även finska och polska förekom. Det finns ett system där de som långt senare skulle bli attachéer hade valts ut just för underrättelsetjänst. Samtliga tjänstgjorde också som aspiranter i generalstaben, vilket var den naturliga gången för högre stabsofficerare. Flera av de blivande attachéerna tjänstgjorde också i olika typer av utredningar eller i försvarsdepartementet. Många var under aspiranttiden också placerade vid Lantförsvarets kommandoexpedition. Slutsatsen är att, i motsats till Carlgrens analys, att det fanns ett definitivt system för utbildningen av underrättelseofficerare och det var ur denna krets som attachéerna hämtades. Carlgren menar också att det inte fanns en diplomatisk karriärväg

liknande den inom UD. Detta stämmer till viss del, då det endast är en av attachéerna som verkligen gör beskickningstjänst till en karriär, nämligen Juhlin-Dannfelt. Men samtidigt rekryterades cheferna för utrikes- och underrättelseavdelningarna ur de tidigare attachéernas krets. Därför finns flera av de viktigare personerna inom underrättelsetjänsten under andra världskriget representerade här. Tydligt är också att Helsingfors intog en särställning bland posterna i östersjöområdet. Berlin var naturligt den mest prestigefyllda i området, tätt följt av Helsingfors. Det var i Helsingfors som Adlercreutz, Berggren och Kempff tjänstgjorde, sannolikt på grund av att det fanns starka länkar mellan Finland och Sverige på underrättelseområdet. Mycket av samarbetet med Finland var hemligt och skedde utanför de officiella attachékanalerna enligt Martti Turto. Men inte heller detta tycks riktigt stämma i och med att under större delen av 1930-talet och fram till 1944 fanns de framtida cheferna för underrättelsetjänsten i just Helsingfors. Adlercreutz var attaché 1942–1944 efter tjänsten som avdelningschef, och således kan vi anta att det mesta av samarbetet var väl känt av attachén, även om mycket lite av detta kan ses i det bevarade materialet. De vars karriär fortsatte i chefsposition eller i viktiga civilmilitära uppgifter hade också ofta tjänstgjort inom försvarsdepartementet som adjutanter eller dylikt. Ytterligare något som antyder att attachékarriären faktiskt var en form av karriär och en viktig sådan är att i stort sett samtliga (utom major Claëson) slutade som överstar eller överstelöjtnanter. Fyra

av attachéerna blev regementschefer. Vissa fanns i annan statlig tjänst, som exempelvis Nyqvist vars uppgift kom att handla om försörjningsfrågor under kriget. Ytterligare ett vanligt fenomen i tjänsten som föregick utnämningen till attaché var stabstjänst i brigad- eller fördelningsstaber under aspiranttiden i generalstaben, ofta då i en underrättelseroll. Det finns slutligen ett tecken som tyder på att flera av attachéerna redan var utvalda för högre poster, och det är att de tjänstgör kortare tid på trupp senare under karriären. Ett exempel är Kempff som efter attachétiden i Helsingfors återinträder i tjänsten som överstelöjtnant vid Wendes artilleri för att efter några månader bli chef för Gotlands artilleri. Dessa korta passager i trupptjänst antyder att officerarna följde en befordringsstege där vissa steg ingick och kunde passeras fort. Ett annat exempel är Gustaf Berggren som under 1930-talets första hälft utnämns till överstelöjtnant 1930 under attachétiden i Berlin, 1933 i tjänst vid Hallands regemente, 1935 överste i armén och samma år chef för Södermanlands regemente i Strängnäs. Dessa relativt korta perioder i olika typer av trupptjänst antyder just en befordringsstege där vissa steg passerades fortare, främst på trupp. Därmed kan Carlgrens antagande, att det inte fanns något tydligt karriärsystem för attachéerna, vederläggas.

Men vad ledde dessa mönster till avseende de bedömningar som gjordes av attachéerna? Givetvis fanns personliga skillnader som också påverkade kvaliteten på rapporterna till Stockholm. En av de attachéer som är mest omskriven, och i det

närmaste hyllad, är Curt Juhlin-Dannfelt vars rapportering från Riga, Berlin och Moskva håller hög kvalitet. En av de främsta anledningarna till hyllningarna är kanske hans utpräglad antinazistiska synsätt. Något som dock är talande för flera av attachéerna är en utpräglad skepsis gällande utomparlamentariska högergrupper. Attachéerna i Helsingfors och särskilt Nyqvist, som betraktade Lapporörelsens uppgång och Mäntsäläupproret var mycket kritisk men även motsatsen finns, exempelvis i Frey Rydeberg. Nyqvists slutsats var att sådana grupper hotade att spränga sönder Finland. Samma typer av bedömningar förekom från Riga. Attachéerna i Warszawa var ofta kritiska till den polska statens chauvinism och relation till minoriteterna. Staffan Thorsell pekar också på att språkbruket hos Juhlin-Dannfelt med dagens mått kan betraktas som antisemitiskt, men i dåtiden snarare var brukligt och inte att betrakta som just antisemitiskt. Detta ligger väl i linje med den övriga rapporteringen från området där uttalanden av liknande art är vanliga. Frågan kan dock ställas om det är attachés egna bedömningar eller om det är uttryck från exempelvis den polska generalstaben som förs vidare. Ett visst mått av intertextualitet kan finnas och ett kritiskt förhållningssätt är centralt. Studien av karriärvägarna visar tydligt på att attachéerna hade i stort sett samma utbildning, bakgrund och synsätt. Detta är också tydligt i rapporteringen där likheterna är slående mellan de olika beskickningarna. Det finns också stora likheter med exempelvis polska militärattachérapporter från Sverige, där samma

fenomen beskrivs på samma sätt.⁴⁸

De faktorer som här diskuterats var viktiga i och med att de utgjorde delar av attachéernas förståelsehorisont. Deras studier i ryska på plats i Ryssland innan revolutionen formade delvis synen på arvtagaren Sovjetunionen. Deras aspiranttjänst vid generalstaben fungerade som en utbildning i stabstjänst och underrättelsefrågor och formade på så vis uppfattningar om vad som var viktigt och hur omvärlden skulle bedömas. Utbildningen tillsammans med deras bakgrund utgjorde komponenter i deras *belief system*. Uppgiften att bedöma en framtid präglad av diffusa konturner ledde till att deras världsbild blev en än viktigare komponent i bedömningarna.

Noter

1. Torsten Gihl, "Utrikesförvaltningen från 1809 till närvarande tid", i Sven Tunberg (red.), *Den svenska utrikesförvaltningens historia* (Uppsala 1935) är ett standardverk. Kjell Emanuelson, *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870–1905: dess organisations- och verksamhetsförändring* (diss., Lund 1980) som betonat fenomenet, samt Stefan Håkansson, *Konsulerna och exporten 1905–1921. Ett 'government failure'* (diss., Lund 1989) som betonar att staten missbedömde exportindustrins behov.
2. Jan Larsson, *Diplomati och industriellt genombrott: svenska exportsträvanden på Kina 1906–1916* (diss., Uppsala 1977) som också han betonar att organisationen var föråldrad och att detta hämmade exportindustrins utveckling.
3. Gunnar Åselius, "Militärattachéerna i S:t Petersburg: en undersökning av det svenska underrättelseväsendets professionalisering 1885–1917", i *Militärhistorisk tidskrift* 1991.
4. Gunnar Åselius, *The "Russian menace" to Sweden: the belief system of a small power security elite in the age of imperialism* (diss., Stockholm 1994).
5. Ernest Gellner, *Nations and nationalism* (Ithaca 1983), s. 88–101.

6. Torbjörn Norman, "A Foreign Policy Other than the Old Neutrality – Aspects of Swedish Foreign Policy after the First World War", i Aleksander Loit & John Hiden (red.), *The Baltic in International Relations between the Two World Wars* (Stockholm 1988), s. 237.
7. Wilhelm M. Carlgren, *Sverige och Baltikum: från mellankrigstid till efterkrigsår: en översikt* (Stockholm 1993), s. 14–16, Kalervo Hovi, *Cordon Sanitaire or Barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919* (Åbo 1975), Kalervo Hovi, *Intressephären im Balticum. Finnland im Rahmen der Ostpolitik Polens 1919–1922* (Helsingfors 1984), Kalervo Hovi, *Alliance de Revers: Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921* (Åbo 1984) & Olavi Hovi, *The Baltic Area in British Policy 1918–1921* (Helsingfors 1980).
8. Carlgren (1993), s. 19 och Erik Lönnroth, *Den Svenska utrikespolitikens historia: V 1919–1939* (Stockholm 1959), s. 56–58.
9. I Tallinn (Reval) den 2 augusti 1921, se Lönnroth (1959) s. 60. Nationernas förbund, s. 68.
10. Marko Lehti *A Baltic League as a Construct of the New Europe: Envisioning a Baltic Region and Small State Sovereignty in the Aftermath of the First World War* (Frankfurt am Main 1999).
11. Carlgren (1993), s. 19–20.
12. Hele Jung (red.), *Antingen – eller: freds- och försvarsproblemet i saklig belysning* (Stockholm 1930).
13. Ericson (Wolke), Lars, "Buffert eller hot? De baltiska staterna i svensk militär planering år 1941", i Bo Hugemark (red.), *Torkanens öga: 1941 – osäker neutralitet* (Hallstavik 2002), s. 128–130.
14. Jan Ottoson, & Lars Magnusson, *Hemliga makter: svensk militär underrättelsetjänst från unionskrisen till det kalla kriget* (Stockholm 1991) s. 65.
15. Wilhelm M. Carlgren, *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945* (Stockholm 1985), s. 9–12.
16. Martti Turtola, *Från Torne älv till Systerbäck: hemligt försvarssamarbete mellan Sverige och Finland 1923–1940* (Stockholm 1987).
17. Klaus-Richard Böhme, "Tysklands expansion börjar: Österrike 1938, Tjeckoslovakien 1938–1939", Bo Hugemark (red.), *Stormvarning: Sverige inför andra världskriget* (Hallstavik 2002), s. 46.
18. Carlgren (1985), s. 13.
19. Carl-Axel Toréns personarkiv (KrA) omfattar främst saker rörande övningar och studier. Carlos Adlercreutz personarkiv (KrA) inrymmer material från attachétiden i Helsingfors, men främst rörande underrättelsetjänsten. Curt Juhlin-Dannfelts personarkiv (KrA) innehåller en viktig källa, nämligen en outgiven memoar kallad "Hägkomster" som beskriver hans liv och attachétjänster. Gustaf Nyqvists personarkiv (KrA) innehåller också material från attachétiden i Helsingfors men också saker från tjänstgöringen under kriget. Nyqvists arkiv rymmer också minnesanteckningar. Curt Kempffs personarkiv (KrA) är uppdelat i ett privat och ett tjänstearkiv. Det privata omfattar främst studiematerial. Tjänstearkivet innehåller mycket material från hans chefsperiod och även utgående handbrev från 1937 och framåt. I Thomas Fredrik Lovéns personarkiv (KrA) finns fotografier från attachétiden.
20. Arthur Sehn, "Etniska minoriteter i Polen i svenska diplomatrapporter 1918–1939", del 1 och del 2, Acta Sueca-Polonica 1994, Arthur Sehn, "Militärattachérapporter från Warszawa 1937–1939", i Acta Sueca-Polonica 1993.
21. Arno Mayer, Arno, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (London 1981) och Jonsson, Ulf, "Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa under 1800- och början av 1900-talen: en spänningssfylld och motsägelsefull relation", *Historisk tidskrift* 1997:3, s. 655–691.
22. Åselius (1994), s. 15–16.
23. Lars I. Andersson, *Tradition och förändring: den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928–1936* (Lund 2003), s. 265–378, slutsats om militarism, s. 287.
24. Åselius (1994), s. 408–410.
25. Bengt Abrahamsson, *Military Professionalization and Political Power* (Stockholm 1971), s. 43 och Klas Borell, *Disciplinära strategier: En historieso-cologisk studie av det professionella militärdisciplinära tänkesättet* (Uppsala 1989).
26. När det gäller 1600-talets sociala förändringar avseende officerskåren finns flera exempel, se dock Lars-Olof Larsson, *På marsch mot evigheten: svensk stormaktstid i släkten Stålhammars spegel* (Stockholm 2007) och vad gäller teknikens roll, se flera artiklar i Hans Norman (red.), *Skärgårdsflottan: Uppbyggnad, militär användning och förankring i det svenska sambället 1700–1824* (Lund 2000).

27. Staffan Thorsell, *I hans majestäts tjänst: en berättelse från Hitlers Berlin och Stalins Moskva* (Stockholm 2009), s. 34.
28. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års och 1930 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
29. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års sammanställning, Svenska arméns rulla samt introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet.
30. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års sammanställning samt Svenska arméns rulla.
31. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års och 1930 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
32. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års och 1930 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
33. KrA, Generalstabens arkiv, arkivnummer 200, Utrikesavdelningen, Inkomna skrivelser från Finland 1930, E1a:23, Handbrev n:o 19, 20 och 21, den 27 och 29 oktober 1930 från major Nyqvist till chefen för utrikesavdelningen.
34. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar, Svenska arméns rulla samt introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet.
35. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
36. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
37. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
38. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar, Svenska arméns rulla samt introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet.
39. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar, Svenska arméns rulla, introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet och Thorsell (2009), s. 30–35.
40. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
41. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
42. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar, Svenska arméns rulla samt introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet.
43. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar, Svenska arméns rulla samt introduktion till personarkiv vid Krigsarkivet.
44. KrA, Tjänsteförteckningar, arkivnummer 340, 1927 års, 1930 års och 1937 års sammanställningar samt Svenska arméns rulla.
45. Martti Turtola, *Från Torne älv till Systerbäck: Hemligt försvarssamarbete mellan Finland och Sverige 1923–1940* (Stockholm 1987).
46. Både Thorsell (2009) och Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen* (Stockholm 2011) som lyfter fram Juhlin-Dannfelts rapportering, och i Åmarks fall i jämförelse med marin- och flygattachén i Berlin.
47. Thorsell (2009), s. 16.
48. Piotr Wawrzyniuk, *Med osäker utgång: polska militärattachéer i Östersjöområdet 1919–1939* (kommande).

En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap

STEFAN ÖSTERGREN

Det sena 1500-talets Sverige stod långt efter kontinentens länder i lärd kultur. Den intellektuella bildningen var i huvudsak inskränkt till teologiska verk av lutherska präster, skolade vid tyska universitet. De möjligheter till högre undervisning som stiftsstädernas lärdomsskolor hade börjat erbjuda, hade ännu inte givit någon rikare frukt. Bokutgivningen i Sverige var en ringa rännil, jämfört med kontinentens länder. Riksdrotsen Per Brahe d.ä. (1520–1590) beklagar detta i sin hushållsbok för ungt adelsfolk, *Œconomia*, och skyller på svenskarnas lättja. Många svenska studenter hade emellertid börjat besöka de kontinentala universiteten, där de inte bara inhämtade kunskaper i luthersk dogmatik utan även stiftade bekantskap med senrenässansens tankeströmningar. Det gällde inte minst den nya generation adelsmän för vilken

boklig bildning blev en nödvändig del i skolningen för uppdrag i konungens tjänst, till exempel i diplomatiska värv. Från kontinenten hämtades också en och annan lärd till Sverige; det var personer som kom att verka vid hovet eller i dess närhet.¹

En sådan lärd främling var Jacobus Typotius. Han härstammade från det katolska Brabant i spanska Nederländerna, dagens Belgien. Under slutet av 1570-talet kom han att spela en kortvarig roll i Johan III:s historia, främst i samband med kungens underhandlingar med påvestolen och med den spanske monarken. Senare blev han en nära iakttagare av den växande konflikten mellan konung Sigismund, hans farbror hertig Karl och det svenska riksrådet.

Emellertid förtjänar Typotius främst intresse som företrädare för idéer utanför den dogmatiska teologien, spar-

samt företrädda i Johan III:s och Sigismunds Sverige. Under 1590-talet kom han nämligen att publicera arbeten av moralfilosofiskt, politiskt och historiskt innehåll, verk som visar på en djup beläsenhet. På sitt sätt förebådar han en typ av lärda skribenter som började verka i Sverige under 1600-talets första årtionden, t.ex. Johannes Bureus eller Johannes Messenius.

Typotius påträffas sällan i nyare svenska historiska och kulturhistoriska arbeten, men helt förgäten är han inte. Hans liv och öde har rönt uppmärksamhet av bland andra två lärdomshistoriker och bibliotekarier, nämligen Carl Gustaf Warmholtz på 1700-talet och Sten G. Lindberg på 1900-talet. Nyligen har dessutom en av hans skrifter behandlats av en idéhistoriker, Kristiina Savin.²

Vår huvudsakliga kunskap om Jacobus (Jacob) Typotius eller Jacques Typoets (Typot), som han heter på franska³, härrör från de brev och skrifter, alla på latin, som han lämnat efter sig. Från tiden i Sverige finns, såvitt bekant, ett tjugotal brev och ett par handskrivna småskrifter bevarade i Riksarkivet och Uppsala universitetsbibliotek. Därtill ger han upplysningar om sig själv i sina många tryckta skrifter, några utgivna flera år efter hans död. Gemensamt för dem alla är att uppgifterna inte är särskilt precisa och att de ges på ett delvis tämligen svårbemästrat humanistlatin, en stil som Sten G. Lindberg har karakteriserat såsom "ett latin, som har sin glädje i retorikens alla finesser och

konstgrepp men är svårt och tidsödande att nu följa".⁴

Typotius föddes i den lilla staden Diest i Brabant, enligt uppgift år 1540.⁵ Om Typotius öden, innan han inträdde i svensk tjänst, vet man inte mycket mer än vad som skymtar fram i hans skrifter. Modern hette Elisabeth van Eyck ("Elizabeta a Quercu"; kanske kom hon från köpingen Ekeren strax norr om Antwerpen). Fadern, Michel (Michael) Typoets, var rådman ("magistrat") i Diest, och Jacobus var yngst av fyra bröder. Av dem blev Mathias (död 1583) småningom medicine doktor och livläkare hos Fredrik II av Danmark, medan Joachim (död 1585) blev hovkaplan hos den katolske furstbiskopen i Würzburg 1567 och kanik 1569, då han tog säte i Würzburgs domkapitel. När universitetet i Würzburg grundades 1582, kallades Joachim Typotius till en lärostol i teologiska fakulteten. Den tredje brodern, Godefrid, tycks ha haft ett ämbete i Maastricht men flytt därifrån under inbördeskriget; när han återvände, var staden plundrad och själv blev han rånkördad av en soldatesk, skriver Typotius i ett av sina arbeten. Bröderna hade dessutom minst en syster.⁶

Jacobus Typotius immatrikulerades i februari 1563 vid universitetet i Leuven (Louvain). Professorer från detta universitet hade tagit verksam del vid konciliet i Trento (Trient), *Concilium tridentinum*, och universitetet anslöt sig tidigt till den tolkning av de katolska lärosatserna som konciliet enades om 1561 och som utslöt en förlikning

med de reformatoriska rörelserna. Det var alltså ett ärkekatolskt universitet, som bekämpade dogmatiska avvikelser bland lärarna.⁷ Den skärpa med vilken man gick fram, kan ha bidragit till den mindre doktrinära hållning som Typotius senare visade.

Typotius far önskade att den yngste sonen skulle läsa juridik, men han studerade också artes liberales (grammatik, retorik, litteratur, filosofi, geometri, musik, astronomi och liknande ämnen⁸), det senare för Cornelius Valerius (Wouters), berömd latinist och lärare för bland andra Justus Lipsius men också författare till arbeten i astronomi, fysik, etik och retorik. Enligt en senare uppgift skulle Valerius ha uppskattat Typotius mycket.⁹ Troligen är det Valerius som har präglat Typotius sätt att skriva latin.

Efter några år lämnade Typotius Leuven; möjligen har han vistats i Würzburg hos sin bror. Han begav sig i varje fall till Italien, ett land som under renässansen lockade många studenter att inhämta visdom och lärdom vid de vittberömda universiteten. Småningom kom Typotius till Neapel, där han efter sina egna ord anlitats av flera bemärkta personer.¹⁰

Typotius visar sig senare i sina skrifter bekant med både Rom och nejden kring Neapel. I Rom måste han ha sett ruinerna efter Diocletianus termer, där kartusianerna inrättat sig. Säkerligen var det med andakt som han blev förevisad det hus, *domus Tulliana*, där Cicero påstods ha bott, fastän han fann

det ovärdigt den store mannen i dess nuvarande skick. I Pozzuoli (Puteoli), nära Neapel, där Cicero ägt en villa, förvånades han över att de varma källorna alltjämt flödade och – än märkligare – att en badbassäng fanns kvar.¹¹

I tjänst hos Johan III

1577 uppträdde Johan III:s gunstling Pontus De la Gardie för första gången i Typotius liv. De la Gardie hade invandrat till Sverige från Sydfrankrike och visat sin militära skicklighet under hertigarna Johans och Karls uppror mot Erik XIV. 1576 sände Johan III honom på en diplomatisk mission till kejsaren i Prag, påvestolen i Rom och vicekungen av Neapel. Han skulle också uppsöka hovet i Madrid, men den beskickningen blev inte av. Ett av hans uppdrag var att utkräva betalning av den del av drottning Katarina Jagellonicas arv i Neapel som skulle ha tillfallit henne efter brodern Sigismund II August av Polen. Det var en synnerligen invecklad historia, där också Katarinas syster, drottning Anna Jagellonica av Polen, hade anspråk. Andra viktiga ärenden var att fortsätta de förhandlingar om ett närmande till den katolska kyrkan, som Johan låtit inleda tidigare, och att öppna vägen för ett fördrag med den spanska stormakten, vilket skulle säkra Östersjön mot Sveriges fiender.¹²

De la Gardie åtföljdes av Johan III:s latinske sekreterare Petrus Michaeli Fecht.¹³ Utanför Bornholm gick emellertid skeppet i kvav och Fecht jämte ett trettiotal andra drunknade. De la Gardie lyckades rädda sig och fortsatte till Prag och Rom.

Sommaren 1577 uppehöll han sig i Neapel för underhandlingar om Sforzaarvet.¹⁴ Han tycks då ha fått upp ögonen för den latinkunnige Typotius. Efter Fecht fanns det ingen sekreterare i det kungliga kansliet i Stockholm som kunde ha hand om den latinska brevväxlingen med Polen liksom med påvestolen och Spanien. De la Gardie fann i Typotius en språkkunnig och bokbildad man, som – får man antaga – bör ha synts honom väl ägnad att ersätta Fecht hos Johan III.

Jacobus Typotius var uppenbarligen villig att lämna det milda klimatet i Neapel för det kylslagna Stockholm. Enligt Clas Örnhielm, som 1690 utgav en biografi (för att inte säga hagiografi) över De la Gardie, skickades Typotius i förväg från Augsburg till Stockholm. Förmodligen hade De la Gardie lovat honom en ljus framtid i den nordliga utkant av Europa som Sverige var – många år senare skulle Typotius konstatera, att nyheter nådde Sverige långt senare än andra länder. Den 14 februari 1578 antogs han till latinsk sekreterare i Johan III:s kansli.¹⁵

Typotius stod till en början mycket väl hos Johan III. Hans humanistiska bildning visade sig bl.a. i att han fick göra förslag till latinska epitafier: sådana över Gustav I och riksrådet Åke Bengtsson Färla har bevarats. I ett brev till den likaledes humanistiskt beläste Hogenskild Nilsson Bielke, en av de framträdande herrarna i Johan III:s riksråd, säger han sig ha ”förskönat” den kungliga antavlan, som han sänt till Italien.¹⁶

Typotius huvuduppgift som sekreterare i det kungliga kansliet var att biträda vid

Johan III:s diplomatiska underhandlingar på latin. Typotius tycks ha haft del i alla dessa. Han berättar själv, att han anlätades i förhandlingar med det polska sändebudet Laurentius Goślicki sommaren 1579 rörande kung Stefan Bátorys villkor för en offensiv allians mot Ryssland, förhandlingar som blev fruktlösa eftersom ingendera parten ville ge upp sitt anspråk på Livland.¹⁷

Något mer kända är Johan III:s överläggningar med den spanske konungen Filip II:s sändebud, kaptan Francisco de Eraso. Den huvudsakliga kunskapen kommer från Erasos egna depescher. Det spanska sändebudets uppdrag var att förhandla om ett anfalls- och försvarsförbund mellan Sverige och Spanien, ett initiativ av Johan III. Kunde det mäktiga Spaniens flaggor och vimplar vaja jämsides med den svenska kronans färger, skulle andra stater tänka sig för innan de handlade mot Sveriges militära och kommersiella intressen i Östersjön. Den spanske kungen å sin sida hade som herre över spanska Nederländerna intresse av att den omfattande nederländska handeln på Balticum inte stördes och att de upproriska i Nederländerna blockerades från havet. Som vederlag för den spanska hjälpen hade den svenske monarken erbjudit sig att mot betalning ställa örlogsskepp till förfogande för att kväsa den nederländska resningen.¹⁸

Typotius verkade vid flera tillfällen under dessa förhandlingar som Johan III:s förbindelselänk till Eraso. Det var Typotius som i juni 1578, strax efter Erasos ankomst, överlämnade den svenske kungens utkast till fördrag mellan de båda rikena.

I början uppskattade Eraso Typotius och föreslog honom till belöning av Filip II: Typotius var skicklig och betrodd av Johan III. Sändebudets förhållande till den svenske kungen försämrades dock, när nyheter om spanska motgångar i Nederländerna sent omsider nådde Stockholm.¹⁹ Emellertid var den främsta orsaken till Johans missnöje med Eraso att denne inte kunde ge något svar från sin konung och därmed inte heller utlova den höga ersättning för de svenska skeppen som Johan III fordrade. Sommaren 1579 blev Eraso till och med anklagad för förräderi. Han förbjöds att ta emot besökande, ett förbud som meddelades honom av Typotius. Eraso skylldes sin kortvariga arrest på denne.²⁰ Efter Erasos avresa hösten 1579 kom aldrig något svar från Madrid på förbunds-förslaget.

Eraso ändrade alltså inställning till Typotius: först hade han betonat att dennes födelseort gjorde honom till Filips "vasall", men sedan kopplade han samman honom med rebellerna. På samma sätt skiftade hans uppfattning om den betydligt mer betydande De la Gardie: från att ha räknat honom som förespråkare för fördraget kom han att se honom som den som "med uppslaget visir" stödde de talrika flandriska och nederländska köpmännen i Stockholm mot Spanien.²¹

Känd är också Typotius medverkan i konung Johan III:s förhandlingar med påvestolen. De handlade om möjligheterna att förena den svenska evangeliska kyrkan med den romersk-katolska. Efter Johans tidigare förbindelser med Rom och senast De la Gardies beskickning till Italien såg

kurian ett hopp om att återinföra katolicismen i Sverige. Jesuitordens generalsekreterare Antonio Possevino, en erfaren diplomat, sändes till Stockholm för att sondera Johan III:s villkor. Legaten anlände förklädd i december 1577, ungefär samtidigt med Typotius. Hans förhandlingar var sammanvävda med både den neapolitanska arvsfrågan och det spanska alliansprojektet; kurian hade intresse av att bistå kungen i båda spörsmålen. När det gällde huvudsaken, att rekatolicera Sverige, förmodade Possevino dock inte rubba något av de tre viktiga krav som Johan III ställt tidigare, nämligen att nattvarden skulle ges under båda gestalterna åt lekmän (således även kalcken), att gudstjänsten skulle få hållas på svenska och att präster skulle tillåtas gifta sig, fordringar som kurian redan avvisat och som var omöjliga efter *Tridentinum*. I maj 1578 återvände Possevino till Rom.

Possevino tillmätte, liksom Eraso, Typotius stort inflytande hos kungen. Kort efter sin ankomst första gången räknade han honom till de främsta anhängarna av den katolska kyrkan. När sändebudet sedan återvände till Rom, blev det Typotius som fick ombesörja kungens korrespondens med kurian. Han stod i brevförbindelse med Vatikanens statssekreterare, kardinalen av Como, Ptolomæus Gallius, och med kardinal Antoine Perrenot de Granvella, 1571–1575 vicekonung i Neapel, från 1579 Filip II:s storkansler; åtminstone den senare hade Typotius lärt känna i Neapel.²²

I ett brev till Como den 30 november 1578 meddelade Typotius, att Johan III

inte kunde ge efter på sina tre kontroversiella krav på kurian, om nattvarden, gudstjänsten och prästäktenskapen, samtidigt som han på monarkens vägnar begärde ett slutligt besked av påvestolen.²³

I Rom kunde man inte gå med på Johan III:s villkor. Typotius brev föranledde kurian att skyndsamt sända Possevino tillbaka till Stockholm för att meddela påvestolens avslag. Han kom fram i slutet av juli 1579 och mottogs ceremoniöst, denna gång som apostolisk nuntie och kardinal, klädd i sin jesuitiska ordensdräkt. De nya överläggningarna med konungen ledde ej heller nu till något. Under långa och förtroliga samtal med den påvlige legaten vidhöll konung Johan sina yrkanden. Possevino lämnade Sverige för gott efter en årslång vistelse, utan större hopp om att få Sverige tillbaka under Rom.²⁴

Possevino sökte inte orsaken till motgången hos konungen själv, utan han skyllde på intriger av dåliga rådgivare. Han pekade särskilt ut De la Gardie och Typotius, ovärdiga söner av den katolska kyrkan och fiender till henne.²⁵

Typotius fall

Några månader efter Possevinos återkomst, förmodligen i början av oktober 1579, häktades Typotius. Strax dessförinnan hade den spanske legaten Eraso tagits till nåder igen, sedan Possevino förmedlat ett spanskt anbud om pengar.²⁶ I ett brev till Como den 14 oktober 1579 berättar kardinalen nästan skadeglatt, att Typotius femton dagar tidigare satts i ett trångt fängelse på Stockholms slott. Den

fångne sekreteraren hade sökt stöd hos Possevino och bett om förlåtelse för sina brev till Como och Granvella. Två gånger hade han biktat sig, ”och allt tyder på att han är medveten om de försyndelser han begått”.²⁷ Såsom den påvlige legaten velat uppfatta saken, berodde således Typotius fängslande på att han motarbetat kurian.

Possevinos förklaring till Typotius fängslande följs helt av den katolske kyrkohistorikern och urkundsutgivaren Augustin Theiner i hans verk från 1838. De la Gardie hade, säger Possevino och efter honom Theiner, varnat Johan för att erkänna påvens primat, eftersom det kunde leda till uppror. Den anpasslige och förslagne Typotius hade dragits in i De la Gardies nät, och därtill hade, såsom Theiner tolkar Possevino, Typotius självväldigt gått bakom ryggen på Johan i förhandlingarna med Eraso genom att brevväxla med Granvella. Typotius skulle också, i samråd med De la Gardie, ha korresponderat med Rom utan kungens vetskap, allt för att i eget intresse bekämpa kurians planer. Han skulle medvetet ha formulerat brevet till Como den 30 november 1578 som ett slags ultimatum.²⁸

Theiners hypotes har senare byggts ut av den norske forskaren Oscar Garstein i hans jätteverk om motreformationen i Skandinavien. Han menar att nederländaren Typotius stiliserade brevet så, att ett avslag blev givet. Det skulle ha haft sin grund i Typotius sympatier för den nederländska frihetskampen i Vilhelms av Oranien gestalt. Typotius avsikt skulle ha varit att göra relationerna mellan Stockholm och Rom ansträngda och på så vis förhin-

dra en allians mellan Johan III och Filip II för att svenska örlogsskepp inte skulle brukas mot rebellerna.²⁹

Detta är emellertid föga troligt. Kardinalen har överskattat Typotius betydelse, kanske velat skylla misslyckandet på denne. Det finns nämligen inte någonting som antyder att Typotius gått emot kungen i förhandlingarna med Rom; han gav snarare ord åt Johan III:s mening. Kungens bestörtning över påvens uteblivna medgivanden är känd, och under de fortsatta diskussionerna med Possevino stod Johan fast vid den ståndpunkt som han hela tiden intagit. Inte heller när det gällde det spanska alliansprojektet är det trovärdigt att Typotius skulle ha handlat bakom konungens rygg. Visserligen skylldes Johan – enligt Possevino – Erasos rumsarrest på Typotius, och själv trodde Eraso på det.³⁰ Emellertid hade kungen i egna ögon goda skäl för sin kyliga behandling av det spanska sändebudet, inte minst det långa dröjsmålet med Filip II:s svar.³¹

Man kan tillägga att Pontus De la Gardie intog samma ståndpunkt som Typotius, om man får tro Eraso och Possevino. Men De la Gardie behöll i högsta grad kungens förtroende, var sedan 1571 friherre och förväldes 1580 med dennes utomäktenskapliga dotter.

I början av sin fångenskap förefaller Typotius ha haft tämligen fria villkor, men de torde ha skärpts efter en tid.³² Van att bruka pennan tycks han ha vänt sig till alla tänkbara personer i Johan III:s omgivning för att få sin tidigare ställning åter. Hans vädjanden till Possevino har redan nämnts. Från tiden för fånglandet har några brev

bevarats, de flesta odaterade. De är ställda till bröderna Hogenskild och Ture Nilsöner Bielke, båda bildade och boksynta aristokrater.³³ Så tidigt som den 1 november 1579 klagade han över att han inte förtjänat konungens vrede. Tvärtom hade han från främmande länder fått brev, som visade hur sorgfälligt han utfört kungens uppdrag. Snart insåg han att bröderna Bielke inte förmådde rubba monarken. En glimt av Typotius föga underdåniga lynne ger ett av breven till Ture Bielke, vari han tackade för att Bielke lämnat tillbaka en försvarsskrift: Typotius förstod att han skrivit alltför osmidigt.³⁴

Någon rättegång mot Typotius hölls aldrig – varken han själv eller de fåtaliga andra källorna nämner någonting därom – utan hösten 1580 fördes han till Åbo slott, där han spärrades in den 8 oktober.³⁵

Typotius hävdade under hela sin levnad, att han var oskyldig och att hans fiender hade kommit med lögnaktiga anklagelser. Hertig Karl – som vid denna tid hade ett någorlunda gott förhållande till sin kunglige broder³⁶ – tycks dock ha uppskattat Typotius. Den fångne sekreteraren trodde att han skulle ha avrättats, om inte hertigen inskridit.³⁷

Skälet till Johan III:s vrede är dunkelt. En orsak kan vara det ansträngda förhållandet mellan Johan och hans syskon. Typotius blev, efter vad han själv säger, angiven för att ha talat otillbörligt om de kungliga personerna. Han berättar, att också drottning Katarina Jagellonica är hätsk mot honom liksom konungens systrar, prinsessorna Cecilia, Sofia och Elisabeth. Av dem var Cecilia änka efter

en tysk furste, hade säte i Arboga och stod i förbindelse med Eraso mot Johans vilja. Hon återvände i november 1579 till sitt tyska slott, där hon i december födde en dotter. Eraso tros vara fadern. Graviditeten var en skandal, och Cecilia ska ha flytt från sina uppretade syskon. Prinsessan Sofia var också hon gift med en tysk furste. Han misshandlade henne och tvangs 1578 lämna sin gemål och Sverige.³⁸

Detta var känsliga ämnen, och det är väl möjligt att Typotius låtit sin tunga löpa oförsiktigt. Själv har han långt senare givit en annan förklaring till onåden. I en av sina skrifter, *De fortuna* ("Om lyckan", 1595), berättar Typotius, att han hållit ett tal mot dem som eggade konungen mot Typotius landsmän, alltså stödde planerna på en allians med Spanien mot spanska Nederländerna. Typotius ville göra slut på det spanska väldet i Nederländerna och skapa fred, så att de båda mäktiga rikena, Spanien och en oberoende nederländsk stat, kunde förena sig i att försvara kristenheten mot den turkiska faran. Typotius säger att hans ord var alltför bittra.³⁹ Förklaringen stämmer inte riktigt med hans samtida brev, men även om han hållit ett sådant tal tycks det inte vara skäl nog för att Johan skulle hålla honom i fängelse under nästan fjorton år.

I vilket fall som helst har den lärde sekreteraren förgått sig mot kungahuset. Därpå tyder även ett brev 1583 från Johan till Fredrik II av Danmark, i vilket det heter att Typotius "är een sådenne Menniskie then ther icke skoner hvarcken höghe eller låge Personer medh sin lögnachtige och

ährelöse Mun" och att han förtjänat döden men skonats efter den danske konungens och andra höga personers förböner.⁴⁰

Vilka Typotius fiender var är inte heller klart. Senare pekade han ut Pontus De la Gardie som den som låg bakom fängslandet.⁴¹ Johannes Messenius uppger i *Scandia illustrata* att De la Gardie rätt konungen att kasta Typotius i fängelse, emedan denne skulle ha förberett anslag mot kungen, men på ett annat ställe antar Messenius att Typotius förolämpat kung Johan och drottning Katarina Jagellonica och därför fängslats; i båda texterna förlägger han händelsen felaktigt till 1581.⁴²

Messenius feldatering kan möjligen ha samband med ett besök av Pontus De la Gardie som Typotius fick i fängelset på Åbo slott våren 1581. Denne var på väg till Stockholm och Johan III efter att erövrat Ingermanland och större delen av Estland från Ryssland.

De la Gardie erbjöd sig nu att medla mellan kungen och Typotius. Han rådde Typotius att skriva till Johan. Resultatet föreligger i ett dunkelt men föga diplomatiskt brev, tyvärr delvis skadat. De la Gardie förefaller ha velat förmå Typotius att ange någon eller några av den svenska adeln, något som denne vägrade. Vidare, skriver Typotius, hade De la Gardie låtit Typotius förstå, att denne skulle ha brutit i vördnad för monarken. De la Gardie skulle återställa honom i kungens gunst. Typotius hade svarat med att erinra om hur han vid ett samtal på Svartsjö förklarar för kungen, att de italienska furstarna inte avskedade sina tjänare av skäl som van-

hedrade dem själva. Även det spanska sändebudet hade tagits upp som ett exempel på Typotius fel, men Typotius tog fältherren till vittne på att han stött Eraso i riksrådet (*in senatu*). När De la Gardie tillagt, att påvestolen och kejsarhovet klagat på Typotius – förmodligen en återklang av Possevinos beskyllningar – bedyrade denne, att han aldrig skrivit något utan konungens befallning. Han slutade sin föga underdåniga skrivelse med att försäkra att han inte visste med sig att ha begått något brott och bad konungen att överse med honom: om han sagt något utan tillåtelse, hade det inte skett av illvilja. Han hade nu skrivit sitt brev till Johan III, så att den ädle herr triumfatorn, d.v.s. De la Gardie, kunde ta hänsyn till dessa ringa punkter, när han – bland alla sina många bestyr – skulle försvara Typotius.⁴³

Det säger något om den fängslade sekretterarens självkänsla, att han vågade skriva så dristigt till monarken, särskilt som brevet skulle vara ett stöd för herr Pontus försvar av Typotius. Det vill samtidigt förefalla, som om Typotius fortfarande räknade på De la Gardies inflytelserika stöd; hans så tydligt visade fiendlighet mot den segerrike fältherren tycks ha fötts därefter. Men brevet ger också härvidlag ett tvetydigt intryck. Så långt man kan döma av texten förefaller De la Gardie ha ställt som villkor att Typotius skulle hjälpa honom mot motståndare vid hovet, ett för Typotius oantagligt villkor. Det kan ha gällt kretsen Banér-Bielke-Sparre, där flera av Typotius beskyddare ingick.⁴⁴ De la Gardies stöd – om han gav det – räckte inte,

utan Typotius förblev fängslad till Johan III:s död 1592.⁴⁵

Fångenskap och frigivning

Under de följande åren gjorde den inspärade Jacobus Typotius nya försök att påverka konungen. Hans broder Mathias var hovläkare hos Fredrik II av Danmark, vilket ansetts vara förklaringen till att – som vi sett – den danske konungen 1582 eller 1583 inskred för Typotius. Kanske kan också ett besök i Stockholm 1583 av en annars okänd Johannes Typotius sättas i samband med Fredrik II:s ingripande.⁴⁶ I ett brev till Ture Bielke den 9 september 1583 ”i fångenskapens femte år”, tackar Typotius för att denne, som det förefaller, försöker bearbeta den unge prins Sigismund.⁴⁷ Den 23 februari 1587 riktade han nya böneskrifter till konungen, drottning Gunilla Bielke och riksrådet. Brevet till Johan III är – till skillnad från tidigare – hållet i mycket ödmjuk ton: Typotius beklagar sig över att hans ungdom flyr bort till ingen nytta för kungen men till största sorg för Typotius nittioåriga moder. Han understryker där liksom i brevet till riksrådet att han är spanske konungens undersåte.⁴⁸ Någon verkan fick inte hans bemödanden.

Fången fann tröst i att skriva. I brevet till Ture Bielke 1583 talar han om att han är sysselsatt med ett arbete om monarkien (*De monarchia*). I en välkänd skrivelse till Erik Sparre från den 1 maj 1584 redogör han närmare för arbetet, som han börjat den 16 april 1583. Skrivandet hade fått ho-

nom att glömma vinterns köld och vårens hunger. Han klagar över att han saknar litteratur men lovordar biskop Christianus Agricola (skolrektor i Åbo i början av Typotius fångenskap) som hjälpt honom med böcker och dessutom givit honom mat i hemlighet, medan Typotius egna trosförvanter – troligtvis en polsk delegation – vägrat att ta med brevet till Sparre.⁴⁹ Möjligen har Typotius också fått låna böcker genom sina litterata brevvänner; i varje fall tackar han Sparre för ett exemplar av dennes tryckta oration vid riksdagen i Warszawa 1587, då Sigismund valdes till polsk konung.⁵⁰

Med tanke på de svåra förhållandena är det rörande att läsa, hur den tidigare sekreterarens tillvaro lystes upp av en koltrast: han tävlade med fågeln i att sjunga.⁵¹

I början av sommaren 1586 var de sex delarna (*libri*, ”böckerna”) om monarkien slutförda. Till Ture Bielke skriver Typotius, att han höll sitt arbete lika kärt som herr Ture sina barn. Eftersom kärleken kan utplåna omdömet, bad han Bielke att granska det, ty den som har ärofulla uppdrag hos konungen vet bättre vad det innebär än den som nästan haft det men nu sitter maktlös i en mörk fångelsehåla. Även om han inte skrev för att bli fri, hoppades han att kungen tänkte på att furstar företräder Gud på jorden.⁵² *De monarchia* trycktes aldrig, men ett sammandrag av annan hand finns i Uppsala universitetsbibliotek.⁵³

Typotius har också författat andra skrifter i fångelset. Några gav han ut av trycket 1595. Sålunda har *De fama libri II* ... (”Om anseendet, i två delar”), *De salute Reipu-*

blicæ libri II ... (”Om statens välfärd, i två delar”) och *De justo, qui est fons omnium Divini et Humani Iuris, sive de legibus libri III* (”Om rättvisan, som är källa till all gudomlig och mänsklig rätt, eller om lagarna, i tre delar”) tillkommit, helt eller delvis, under fångenskapen. Typotius nämner dessutom en hel rad andra arbeten, vilka aldrig blev tryckta. Utöver moralfilosofi och statsteori har – av titlarna att döma – religiösa spörsmål sysselsatt den lärde, något som bör ha fallit sig naturligt i hans belägenhet.⁵⁴ Skrifterna vittnar om ett självständigt intellekt – det är inte fråga om kompilat av andras tankar.⁵⁵ En närmare idéhistorisk analys av dem kan dock inte göras inom ramen för denna uppsats.

Förhållandet till befälningssmannen på Åbo slott Lars Henriksson Hordeel var dåligt: Typotius klagar 1586 över att det odjur som ruvar i slottet inte kunnat tämjas av Ture Bielke, som vid ett besök 1585 varnat Hordeel. Nästa år, 1587, skriver han i dunkla ordalag till Sparre, att han ”knäckt” (*confodi*) adelsfienden Hordeel, så att skadan inte sprids till hans gelikar, Sparres belackare.⁵⁶ I ett brev till Hogenskild Bielke anger Typotius Hordeel för illojalitet mot Johan III. Han hoppades att få berätta mera för monarken själv.⁵⁷ Någon resa till Finland gjorde Johan dock inte 1588, och det är också högst osannolikt att Typotius skulle ha fått audiens. Hordeel, som hade adlats 1576, var nämligen gift med en tidigare frilla till Johan, som på så sätt sörgt för henne.⁵⁸

Över huvud hade den lärde Typotius sina beskyddare i den krets av boksynta börsaristokrater som omfattade Erik Sparre

samt bröderna Bielke, förmodligen också Sten Banér och Gustaf Banér. I den första upplagan av Typotius verk om Sverige under den äldre vasatiden, *Relatio historica de Regno Sueciæ et bellis civilibus atque externis* ("Historisk relation om det svenska riket och dess inbördes och utrikes krig", 1605), har flera poem av honom tryckts; i ett av dem, *Gratiarum Actio* ("Tacksamhetsgärd"), prisar han bröderna Banér och Ture Bielke samt riksrådet Jöran Posse Knutsson som fäderneslandets lysande förredömen.⁵⁸ När han i brevet till Sparre 1587 förtalar Hordeel, ursäktar han sig med att det inte ligger i statens eller kungens intresse att låta någon som inte tillhör de förnämsta (*proceres*) förfoga över slott eller styra landsdelar. Och i den oration som Typotius tryckte vid konung Sigismunds kröning 1594 säger han att Johan III adlade män av låg börd. Typotius visste själv om män av simpelt stånd, som fått samma anseende och inflytande som de förnämsta i Sverige.⁶⁰ Den sista kommentaren kan syfta på Pontus De la Gardie och Hordeel, men meningarna uttrycker också hans teoretiska syn på statens styrelse, en syn som han säger sig ha utvecklat i sin skrift *De monarchia*.

Under 1580-talet hade Johan III sökt stöd hos riksrådet mot hertig Karls anspråk på att styra hertigdömet i stort sett oberoende. Därigenom hade herrarna kunnat hoppas på att öka sitt inflytande på riksstyrelsen. I Reval möttes hösten 1589 Johan III och hans son Sigismund, sedan 1587 konung i Polen-Litauen. Mötet blev en stor besvikelse för den svenske monarken. Hans förhoppningar om en fredsupp-

görelse med Moskva slog slint, och hans planer på att taga sonen till Sverige hindrades av det svenska riksrådet och den polska senaten. Johan skyllde motgången på de ledande inom riksrådet. Alla de herrar som Typotius ställt sitt hopp till, drabbades av onåd: "oråden" berövades sin frihet. I stället ljerade sig kungen med hertigen.

Efter 1588 upphör Typotius bevarade brev till bröderna Bielke och Erik Sparre. Först efter Johan III:s död återupptogs korrespondensen.

I början av år 1590 förlorade Sverige Ingermanland, som De la Gardie erövrat nio år tidigare. Den militära motgången förvärrade det inrikespolitiska läget: en kraftig inflation tog fart och extraskatter krävdes ut, ibland utan samtycke. Missnöjet pyrde. Fruktan för uppror kan vara skälet till att kungen i slutet av juli 1590 befälde Hordeel att flytta Typotius till det mer avlägsna Tavastehus slott.⁶¹

Omsider vändes dock lyckans hjul för Typotius. Den 17 november 1592 gick Johan III ur tiden. Bland de första åtgärder som tronarvingen Sigismund vidtog efter faderns död var att frigge den inspärrade sekreteraren. Det skedde innan han hösten 1593 seglade till Sverige för att övertaga sitt arvrike. Typotius betygar monarken sin tacksamhet på många ställen i sina skrifter, men för övrigt känner man inte till omständigheterna kring frigivningen. I *Relatio historica* berättar Typotius, att han följde med marsken Claes Fleming, måhända på något av de fartyg som skulle ledsaga Sigismund från Danzig till Sverige, och i *De fortuna* att han inte fick följa

med till Danzig utan måste invänta kungens ankomst i Kalmar. Under den i så fall månadslånga tiden, som han kanske tillbragt ombord på ett skepp, säger han sig ha skrivit *De fortuna*; det är dock troligt, som Kristiina Savin förmodar, att han påbörjat boken redan i fängelset.⁶²

Johan III:s behandling av Typotius är svårförklarlig. Visserligen var kungen långsint, men det torde ha fordrats mycket för att hålla misstänksamheten vid liv så lång tid. Det är därför inte otroligt att onåden närts av Typotius fiender, såsom den lärde sekreteraren gör gällande. Han var en främling utan släktkrets och egenhet i Sverige, och hans gynnare inom aristokratien – själva ofta misstrodda av kungen – hade inte tillräckligt inflytande. Ännu mindre hjälpte det den fängslade att åberopa, att han var Filip II:s undersåte: de högst sporadiska förbindelserna med Madrid kunde inte störas av Typotius fångenskap. Samtidigt är det uppenbart att Johan tillät fången att skriva och ta emot besök, kanske av aktning för en bildning som inte var honom själv främmande.

Sigismunds första uppehåll i Sverige

Johan III:s död gjorde det nödvändigt att tillfälligt ordna riksregeringen i Sverige. Sverige var nu i personalunion med Polen-Litauen, och den gemensamme monarken skulle enligt tidigare överenskommelser vistas periodvis i båda rikena. Inför de kommande förhandlingarna med Sigismund försonade sig hertig Karl i början av 1593 med de förföljda herrarna i riksrådet,

och parterna bildade en samregering i avvaktan på tronföljaren. Båda ville använda sig av tillfället för att begränsa kungamakten, herrarna för att få garantier för högadelns medverkan i styrelsen och förbättrade adelsprivilegier, hertigen för att som enda myndige arvfurste inträda som riksföreståndare i monarkens frånvaro. Det gällde att föreskriva Sigismund sådana villkor att hertigens och rådets anspråk säkrades. De rymde i sig en latent konflikt, men den hölls i bakgrunden för den gemensamma fronten mot konungen.⁶³

Med Uppsala mötes beslut den 20 mars 1593 segrade den kyrkliga oppositionen för gott över Johan III:s förmedlings-teologi. Den lutherska fronten mot Rom, och därmed Sigismund, befastes. Beslutet hade inte bara betydelse för den svenska bekännelsekyrkan utan var också ett led i hertigens politik att försvaga den nye konungens ställning.

Sigismund steg i land på Skeppsbron i Stockholm den 30 september 1593. Han hälsades med entusiasm, skriver Jacobus Typotius, som sannolikt var åskådare. Mycket snart blev det emellertid allvarliga slitningar mellan stadens lutherska prästerskap och konungens jesuitiska hovkaplaner, stridigheter som ledde till upplopp. Fanatismen var stor å ömse sidor. Typotius såg hur motsättningarna mellan svenskar och polacker tillspetsades, och han bevittnade sedan på nära håll – uppenbarligen i Sigismunds tjänst⁶⁴ – förhandlingarna om den försäkran som hertigen, rådet, adeln och prästerskapet fordrade av Sigismund inför kröningen. Man krävde framför allt

garantier för den lutherska läran. Överläggningarna blev hårda och långdragna. Hertig Karl höll sig borta från Stockholm, men under kröningsriksdagen i Uppsala vintern 1594 ingrep han kraftfullt och förenade alla ständer mot Sigismund. Denne måste gå med på att garantera den lutherska läran och minimera möjligheterna till katolsk gudstjänst. Typotius var, framgår det av hans redogörelse för händelserna 1593-1599, kritisk till hur religionsfrågan användes som ett medel för att begränsa kungamakten.⁶⁵

Nyårsaftonen 1593 bars Johan III:s kista högtidligt ut ur Stockholms slott till Klara kyrka. Därifrån fördes stoftet några veckor senare i en praktfull procession till Uppsala, där den solenna begravningsakten i domkyrkan ägde rum den 1 februari 1594. Typotius hade fått i uppdrag att hålla ett gravtal över den döde, ett vittnesbörd så gott som något att solen åter sken över den tidigare fången. Sedan ärkebiskop Abraham Angermannus, nyss återkommen från landsflykt, hållit begravningspredikan, föredrog Typotius sin långa latinska oration från högkoret i domkyrkan. I talet prisar han den bortgångne, som har alla den rättfärdige furstens dygder. Det är en renodlad panegyrik. Typotius hyllar bland annat Johans kyrkoreformer och kritiserar det kyrkliga motståndet, utan att nämna Uppsala mötes beslut, knappt ett år gammalt. Orationen är full av belägg från den klassiska och bibliska historien, men Typotius åberopar även de gamla göternas exempel. En monarkisk-aristokratisk statsuppfattning skiner igenom liksom

en hög uppskattning av lagen, grundad i gudsfruktan. Man kan undra över hur många av åhörarna som begrep Typotius ibland tämligen öppna kländer av den bortgångnes motståndare. För de icke latinkunniga, d.v.s. de flesta, måste det ha varit obegripligt och långtråkigt.

Samma år trycktes orationen i Stockholm under titeln *Serenissimi ac potentissimi regis Iohannis III laudatio funebris* ("Liktal över den högstborne och stormäktigaste konung Johan III") men i längre skick: Typotius hade byggt ut den med *argumenta* (bevis, exempel på hans teser). I förordet prisar han Sigismund, som befriat honom ur fängelset, där han spärrats in oskyldig genom bakdantare som, liksom pesten, fördärvar hoven.⁶⁶

Sigismunds kröning ägde rum den 19 februari 1594, sedan konungen efter lång tvekan skrivit under sin försäkran. Också till kröningen hade Typotius författat en panegyrisk oration, *Oratio inauguralis* ("Kröningstal"), som trycktes – däremot har han aldrig hållit den. Skriften återgår delvis på Typotius *De fortuna*⁶⁷, av vilken åtminstone vissa partier författats i väntan på Sigismunds ankomst.

Oratio inauguralis är, liksom gravtalet, fullt av lärda anspelningar, som används till stöd för Typotius politiska retorik med statsrättsliga inslag. Framför allt manar han svenskarna till enighet och varnar för inbördeskrig. Sigismund framstår som inkarnationen av alla kristliga dygder.

Kröningsorationen har berörts av Kurt Johannesson, som finner att Typotius ser statens hierarkiska ordning som en spegel

av Guds vilja, uppenbarad i naturens lag.⁶⁸ Idén återkommer på andra ställen i Typotius författarskap.

Det statsrättsliga innehållet analyserades av Karl Nordlund 1900. Han framhäver skriftens politiska syfte, att försvara Sigismund. Konungen är, säger Typotius, insatt av Gud, och Gud har helgat det ärftliga kungadömet. Konungens rätt får inte kränkas. Högtidliga eder, som ingåtts i Guds namn, får icke brytas, tvärtemot vad Machiavelli lär. Gud, den uppenbarade kraften i den heliga historien och i lagen, vill icke och förnuftet tillåter ej att undersåtarna avfaller från överheten. Konungen är statens huvud, som sörjer för undersåtarnas välgång genom mildhet och rättvisa. Krig och fred bör lämnas åt konungen att avgöra. Undersåtarna bör inte bekymra sig om statsangelägenheterna utan lyda överheten, ty riksrådet råder inte till något och konungen befaller ingenting, som inte är förnuftigt och nyttigt för staten. Härskaren har makt att föreskriva lagen och är därför löst från den. Men lagen måste följa ömsesidig god vilja; illegitim vilja är icke lag. Med detta menar Typotius, att lagen skall stämma överens med naturlagen eller Guds lag. Konungen bör inte regera med godtycke utan utöva en lagbunden makt, fastän kungar och furstar gärna vill ha obegränsat välde. Men avviker han från det rätta, ter sig uppror och avsättning rättmätiga.⁶⁹

Liknande tankar utvecklas i andra skrifter av Typotius. Fursten har makt att stifta och avskaffa lagar, men statens lagar måste vara rättfärdiga, alltså stämma överens

med Guds lag och förnuftet, som beror av Gud. Mellan Gud och överheten finns ingenting, varför vi alla är skyldiga överheten underdånighet. Fursten får inte utöva tyranni i skydd av sitt ämbete. Däremot bör man inte gripa till vapen mot en tyrann, ty han kan också vara nyttig för undersåtarna genom att hans dåliga föredöme höjer privatmoralen. Den lagliga ordningen är att folket skall lyda överheten av fri vilja, överheten skall rätta sig efter förnuftet, förnuftet skall tjäna Gud, och ingen yttre kraft får slå omkull ordningen.⁷⁰

Typotius förespråkar en stark härskarmakt framför andra statsformer. Det framgår på flera ställen att fursten skall stödjas av insiktsfulla rådgivare och att han tillmäter högadeln ett viktigt rum.

När Typotius kommer till följdfrågan, huruvida det är berättigat att göra uppror mot en orättfärdig furste, svävar han – såvitt jag kan se – på målet. Hans ambivalens skymtar i inställningen till det nederländska frihetskriget. Typotius beklagar striderna men talar samtidigt gillande om hur "belgierna" befriade sig från det spanska oket. Särskilt skildras hertigens av Alba blodsvälde 1567–1573 i mörka drag. Det var ett fullgott skäl att avfalla från det spanska väldet. "Batavernas" uppror var befogat.⁷¹ Filip II var dock Nederländernas rättmätige monark. Förtrycket sågs därför inte som Filip II:s skapelse utan som ett verk av kungens dåliga rådgivare.⁷² När konungen bytte ut den grymme Alba mot en mild österrikisk ståthållare⁷³, skriver Typotius, var det de upproriskas skuld att kriget fortsatte. (Han syftar troligen

på pacifikationen i Gent 1576.) Batavernas förbund – varmed Typotius sannolikt förstår unionen i Utrecht 1579 – borde ha fört en återhållsam politik. Var finns nu den forna troheten mot monarken?⁷⁴ I kröningsorationen tar han bataverna som exempel på otrohet: de har i alla år stridit mot sin konung. Men i den skrift som Typotius tillägnade styresmännen i de fria provinserna, *De salute reipublicæ*, också författad i fängelset, är han betydligt mer kritisk mot Filip II: konungens heder går förlorad genom spanjorernas skamlösa krig. Det enda sättet för Filip att återvinna hedern är att avsluta kriget, ett krig som aldrig kan vinnas, och vända vapnen mot turkarna.⁷⁵

Alla lagens utövare skall, med Typotius ord i gravtalet över Johan III, smycka religionen med rättens glans. Men hos de hedniska muhammedanerna beror rätten enbart av furstens makt. Godtyckligheten får förordningar och lagar att störta samman och ersättas av en järnhård straffutmätning. Staten korrumpas. Det är motbilden till Typotius ideal av den rättfärdige fursten som styr sin stat efter Guds vilja och som vet att gudsfruktan är rättens grundval.⁷⁶

Typotius statsuppfattning har blott antytts här, men det står klart att hans skrifter är formade av den politiska ställningen vid skilda tillfällen och att tolkningen måste ta hänsyn därtill.

Utöver de två orationerna 1594 författade Typotius även en hyllning till Sigismunds gemål Anna av Österrike, vilken likaså trycktes i Stockholm 1594.⁷⁷

I hertig Karls tjänst

Vid månadsskiftet juli–augusti 1594 seglade Sigismund tillbaka till Polen. Jacobus Typotius trädde då i hertig Karls tjänst. Ett hertigens beställningsbrev för honom – som inte är i behåll – var daterat den 27 september 1594. Han skulle ha 400 daler i årslön, en hög summa i jämförelse med kanslisekreterarnas penninglöner. Beställningen, d.v.s. anställningen, avsåg enligt en senare notering åren 1595–1597.⁷⁸

Typotius hade tydligen fått Karls uppdrag att bege sig till Tyskland som kunskapare och samtidigt ordna med tryckning av några av de skrifter som han författat under fängelsetiden. Det hade visat sig, att boktryckaren i Stockholm inte klarade att trycka hans arbeten, vilket ett pärmfynd av *De fortuna* ger vid handen.⁷⁹ I Stockholm var han kvar den 5 november 1594, när han avslutade förordet till *De salute Reipublicæ*, ett arbete som småningom inbragte honom 150 floriner.⁸⁰ Till Frankfurt, berömt för sin bokmessa, tycks han ha kommit senast den 1 mars 1595. Hans förord till både *De justo sive de legibus* och *De fama* är daterade den 1 april. Skrifterna tillägnade han hertig Karl och Christian IV. Dedikationen till den danske konungen var en tacksamhetsgård för faderns, Fredrik II:s, välgärningar mot Typotius broder Mathias.⁸¹

Vi har i behåll ett brev av den 21 november 1595 från Frankfurt am Main till hertigen med uppgifter om resan.⁸² Typotius säger sig ha skrivit sex rapporter tidigare, från Lübeck, Bremen (läsningen är osäker)

och Lüneburg; ingen av dem har återfunnits. Den bevarade redogörelsen ger nyheter om det politiska läget på kontinenten. Särskilt uppehåller sig Typotius vid förhållandena i Nederländerna och vid det långa turkiska kriget (1593–1606) mellan Habsburg och Höga porten. Han varnar för det överhängande ottomanska hotet mot kristenheten och beklagar splittringen mellan de kristna staterna, som han vill se enade mot faran.

Typotius ämnade stanna i Frankfurt över vintern, men han tycks i alla fall ha begivit sig till Würzburg, där hans bror Joachim verkat och där Typotius fortfarande – skriver han i sin rapport – hade skulder. Där dagtecknade han förordet till *De fortuna* den 1 december 1595; skriften har han dedicerat till Sigismund.

Typotius hann även med att trycka en retorisk skrift med maning till enad kamp mot turkarna, *Orationes III* ... ("Tre tal. 1. Till de kristna. 2. Till kristna konungar och furstar. 3. Till kejsar Rudolf II"); de tre orationerna är tillägnade Mauritz av Oranien, drottning Elisabet av England och kejsar Rudolf II. Förorden är daterade i Frankfurt under mars, april och maj 1595.⁸³

Under Typotius tyska resa uppstod allvarliga slitningar mellan konung Sigismund i Polen å ena sidan och hertig Karl och riksrådet å den andra. Sigismund hade vid avfärden från Sverige försökt splittra regeringen genom att sätta in ståthållare över alla viktigare landsändar vid sidan av hertigen och rådet. Han var misstrogen gentemot sin farbror och ville stävja dennes maktanspråk. Karl å sin sida krävde

myndighet över hela riket för regeringen med honom själv som riksföreståndare. När konungen vägrade, lät hertigen kalla ständerna till Söderköping. Rådet godkände nödtvunget detta steg. Med Söderköpings beslut den 22 oktober 1595 erkändes hertig Karl som riksföreståndare med råds råde. Därmed fick han befogenhet att avskaffa ståthållarna. Beslutet var trots mångordiga trohetsbetygelser riktat mot kungen, och Sigismund såg det givetvis som ett allvarligt ingrepp mot hans majestät, särskilt som de mest kungatrogna började rensas ut.

I Söderköpings beslut fanns en punkt som förbjöd katoliker i kronans tjänst. Den berörde Typotius, men förbudet tycks inte ha fått några särskilda följder för honom. Senast den 14 februari 1596 var han åter i Stockholm. Denna dag är ett brev daterat, där han ber Erik Sparre om bistånd att få ut något av den järn- eller kopparuppbörd som var anslagen för honom; han led brist på både mat och pengar och hade varit sjuk. Typotius bekymmer löste sig, ty i april tackade han Hogenskild Bielke för att denne talat för honom. Han tillade, att rikets främste värderade honom lika högt som slöddret hänade honom.⁸⁴ Det är möjligt, att Typotius som katolik hade dåligt rykte; det finns åtminstone en antydning härom.⁸⁵

Under år 1596 övergick spänningarna mellan hertig Karl och de ledande i riksrådet till öppen konflikt. Herrarna vägrade att ingripa mot den kungatrogne ståthållaren i Finland Claes Fleming. I oktober 1596 anlände två delegationer till Stockholm, den ena från de polsk-litauiska

ständerna, den andra från konungen. Den senare bestod av två svenska riksråd, katoliken Erik Brahe och Arvid Gustafson Stenbock. De anklagade Karl, icke riksrådet, för att inkräkta på Sigismunds rättigheter såsom arvkonung. Typotius var närvarande vid förhandlingarna med båda delegationerna och omtalar hertigens utbrott mot Brahe och Stenbock. I ett annat sammanhang säger han sig ha samtalat om den turkiska faran med den litauiske magnaten Nicolaus Sapieha, ett av sändebuden.⁸⁶

Sigismunds ingripande fick till följd att samregeringen splittrades: rådet, adeln och biskoparna ville inte gå emot den laglige kungen. Hertigen avsåg sig då regeringen, bara för att söka stöd hos ständerna vid en riksdag i Arboga, som hölls i februari 1597. Så gott som alla riksråd uteblev. Flera av herrarna flydde sedan, bland dem Typotius gynnare Erik Sparre, Ture Bielke och Gustaf Banér, medan den sjuke Hogenskild Bielke stannade i landet. Sparre förenade sig småningom med Sigismund i Polen.

Typotius sista bevarade brev till hans svenska gynnare är tackbrevet till Hogenskild Bielke från april 1596. För Typotius återstående tid i Sverige är man i första hand hänvisad till hans *Relatio historica*. Han säger, att hertigen, efter Söderköpings beslut, inte längre brukade honom i statsangelägenheter. Katolsk gudstjänst var nu förbjuden, men hertigen fördrog ändå de fåtaliga katolikerna. Den växande konflikten mellan Karl, rådsherrarna och Sigismund drev emellertid Typotius att bege sig ur riket; han ville stå neutral

mellan partierna. Innan han reste, löste Karl honom ur sin tjänst. Greve Axel Leijonhufvud, vid denna tid hertig Karls anhängare⁸⁷, hade då stillat hertigens harm över att Typotius inte ville låta sig brukas mot konungen. Typotius berömde hertigen för dennes frikostighet; Karl hade givit honom mycket mera i lön än han fått, när han tjänade hos Johan och Sigismund. Enligt en kvittens i beställningsregistret den 21 augusti 1597 hade hertigen dessutom skänkt honom 200 skeppslod järn för att reglera hans skulder. Typotius tycks ha lämnat Stockholm i november 1597.⁸⁸ Han hade all anledning att vara tacksam mot hertigen.

Sedan Typotius lösts från tjänsten hos hertig Karl, färdades han söderut mot Danmark. Efter uppehåll på Visingsö och i Köpenhamn begav han sig till Haderslev på Sønderjylland, där han bevistade förmälingen mellan Christian IV och Anna Katarina av Brandenburg den 27 november 1597 och framförde en hyllningsoration.⁸⁹ Tidigare hade han dedicerat sin skrift *De fama*, som ju tryckts 1595, till den danske monarken. Det förefaller som om Typotius velat pröva sin lycka vid Christian IV:s hov. Några rader i ett brev till den nederländska generaladvokaten Johan van Oldenbarneveld tyder på det: Typotius försvarar sig där mot dem som påstår att han ställer sig in hos furstar genom att dedicera sina böcker till dem och säger att han enbart vänt sig till den danske konungen till vars far han står i tacksamhetsskuld.⁹⁰

Om det varit Typotius förhoppning att komma i Christian IV:s tjänst, bar hans bemödanden inte frukt. Typotius reste

vidare till Tyskland. Under tiden hade konflikten mellan konung Sigismund och hertig Karl lett till att kungen förberedde ett fälttåg från Polen för att hävda sin rätt till Sveriges krona. Flera av de ledande riksråden var nu lierade med monarken och deltog ivrigt i förberedelserna för expeditionen. Bland dem var Erik Sparre. Han tycks ha föreslagit kungen att kalla Typotius till sig i Warszawa. Typotius uppger själv, att Sparre på Sigismunds befallning sände brev till Hamburg, vilket astronomen Tycho Brahe – som hade lämnat Danmark i juni 1597, sedan han råkat i onåd hos Christian IV – sände vidare till Leipzig. Brevet nådde inte Typotius i tid. Enligt Messenius var meningen att Typotius skulle författa en polemisk statsrättslig utläggning för att motivera ingripandet mot hertig Karl. Det blev i stället den lutherske historieprofessorn i Rostock Christophorus Sturcius (Christoph Sturtz) som författade skriften *Ausa ... Caroli ... Adversus Sigismundum III ...* ("Karls illdåd mot Sigismund III"). Typotius säger, att han till sin lycka inte mottog Sigismunds kallelse.⁹¹

Johan III:s aversion mot Typotius delades inte av hertig Karl eller av aristokraterna i riksrådet. Karl tycks tidigt ha uppskattat Typotius färdigheter, om man skall döma efter den forne sekreterarens ord i några tidigare nämnda brev.⁹² Hertigen stödde hans litterära verksamhet genom att ta honom i sin tjänst 1594 och låta honom trycka flera av de verk han författat i fångenskapen. Karl hade ständigt behov av skickliga och förfarna medhjälpare, och hans ovilja mot att lösa Typotius från hans

tjänst – liksom hans generösa betalning – är betecknande. Typotius noterar själv, att hertigen inte sparade på goda ord och gåvor för att anställa och behålla användbara begåvningar.⁹³

För de ledande rådsherrarna – av vilka flera i sin ungdom studerat på främmande orter – framstod Typotius som en lärd av kontinentalt snitt, en ensam svala i den torftiga nordiska vintern. Det utsägs klart av Ture Bielke, när han 1596 lyckönskar Typotius till att ha gripit sig an med ett nytt verk, kanske någon av de skrifter som trycktes 1598. Bielke skriver, att han länge hoppats på att även dessa kalla nejder skall frambringa något som kan jämföras med vad som skrivs i sydliga länder. Han slutar brevet med att lyckönska Typotius till att denne bereder sig ett odödligt namn.⁹⁴

Relationen om Vasatidens Sverige

Jacobus Typotius sammanfattade småningom sin kunskap om den nyare svenska historien. Det skedde i den redan omtalade skriften *Relatio historica de Regno Sveciæ et bellis civilibus atque externis*, hans i Sverige mest kända verk. Det är en omkring 50 sidor lång exposé över Sveriges historia under den äldre vasatiden till år 1600. Tonvikten ligger på Johan III:s regering, på krigen och framför allt på maktkampen mellan Sigismund, Karl och rådsadeln (*maiores*). Relationen tillkom år 1600 på begäran av det spanska sändebudet hos kejsar Rudolf II, Don Guillén de Clemente. Förordet är daterat år 1600 på apostlarna Petri och Pauli festdag, den 29 juni. Den första upplagan trycktes emellertid

först 1605, då Typotius varit död i fyra år. Publiceringen ombesörjdes av hans vän, den lärde och vittre jesuiten Georgius (Jiří) Bartoldus Pontanus von Breitenberg (Breitenberk).⁹⁵ Den lilla boken fyllde uppenbarligen ett stort behov – kunskapen om vad som hände i Sverige var osäker – och den fick uppleva nya upplagor, en 1606 och två pirattryck 1605 och 1606. En sista utgåva kom 1678.⁹⁶

Relationen är, som titeln säger, inte ett historiskt verk i den betydelse som renässansen lade in i begreppet⁹⁷, utan en *relatio*, således av lägre dignitet. Typotius ursäktar sig i förordet med att han åstadkommit verket på fyra dagar och att han bara haft sitt minne att tillgå för tidpunkter och händelser. Arbetet bygger med andra ord på vad Typotius själv sett eller hört, men det bygger också på andras meddelanden, särskilt efter hans utresa 1597. Han har dessutom anlitat sina tidigare skrifter, där han ibland berör svenska förhållanden.

En historisk framställning kräver både tidsomständigheter och sakuppgifter, säger Typotius.⁹⁸ I god humanistisk historietradition sätter han således in det historiska förloppet i ett orsakssammanhang. Däremot ger han – naturligt nog i detta korta arbete – mycket få uttryck för moralfilosofiska tankegångar av det slag som han ägnat sig åt i andra sammanhang. De handlande personerna ses emellertid som rov för *fortuna*, lyckan eller slumpen, som ger dem både medgång och motgång. I sin traktat *De fortuna* har Typotius förklarat *fortuna* som ett utflöde av Guds allmakt.⁹⁹

Om *Relatio historica* har Samuel E. Bring fällt omdömet, att det är en ganska

opartisk redogörelse för 1590-talets inbördesstrider, fastän författaren innerst inne sympatiserar med Sigismund.¹⁰⁰ Typotius bemödar sig om att sträva efter objektivitet och göra de handlande personerna rättvisa. Han har tillgodogjort sig renässanshumanisternas ideal att återge sanningen. I sin skildring av Erik XIV:s historia är han anmärkningsvärt opåverkad av den segerande sidans propaganda: det finns inga som helst spår av bilden av Erik såsom den inkarnerade ondskan, den bild som Johan III lät teckna.¹⁰¹

Med sanningskravet förknippar humanisterna en kritisk hållning till källorna.¹⁰² Man finner också detta hos Typotius. Ett exempel kan vara hans njugga behandling av den gotiska historieromantiken, som genom bröderna Johannes och Olaus Magnus snabbt blivit en del av Vasasönnernas patriotiska bild av Sverige. Typotius berör den gotiska myten med blott en mening i *Relatio historica*, i den inledande geografiska beskrivningen. Han säger, att goterna, som fordom förhärjade hela jorden, påstår sig ha utvandrat från Gotland, Östergötland och Västergötland. Formuleringen tycks visa, att Typotius var osäker om goternas ursprung. Ordvalet tyder dessutom på en låg värdering av de krigiska stordåd som svenskarna berömdes sig av; goternas bedrifter karakteriseras med ordet "förhärjade".¹⁰³ Men Typotius var sällan konsekvent. I sina orationer använde han det gotiska motivet friare: där gällde det att övertyga. Han kunde sålunda retoriskt hävda att goterna befriat jordens länder från trældomen under de hedniska romarna, när han skulle draga en parallell

med de kristnas kamp mot turkarna. Han nyttjade den gotiska myten också som förebild för Sigismund i sina båda orationer 1594.¹⁰⁴

Ett tydligare exempel på källkritik i *Relatio historica* ger redogörelsen för en episod under de upprörda förhandlingarna i Uppsala 1594, dagarna före Sigismunds religionsförsäkran vilken föregick kröningen den 15 mars (en jämmerfull dag enligt Typotius). Ett rykte hade uppstått om att Sigismund blivit rädd att gripa hertig Karl och låta hejdukerna (Sigismunds livvakt) mörda de svenska rådsherrarna. Förslaget skulle ha kommit antingen från den påvlige nuntien Malaspina eller från kungens polska omgivning. Typotius anmärker, att detta berättats för honom men att han inte kunnat få det bekräftat. Därefter prövar han uppgiften men finner den otrolig: Sigismund avskydde blodsutgjutelse och skulle aldrig ha rådslagit om att mörda någon.¹⁰⁵ Författarens kännedom om Sigismunds karaktär faller alltså avgerandets.

Typotius var emellertid inte alltid kritisk. I ett annat fall litade han utan vidare på obekräftade uppgifter, nämligen när det gällde Pontus De la Gardie. Ingen annan består i *Relatio historica* en så negativ karakteristik som denne. Han var, enligt Typotius, en förlupen munk och stråtrövare från Gascogne. I dansk sold skulle De la Gardie förrädiskt ha överlämnat Varberg till svenskarna och fångslats av Erik XIV, som inte ville använda sig av en överlöpare. Vid hertigarnas uppror mot Erik hade han anslutit sig till Johan. Han hade gjort anspråk på att vara av högadlig börd, men en

stallbror till honom hade avslöjat att De la Gardie var son till en lappsomakare. *Fortuna* hade dock belönat gascognarens lögnaktighet, ty han hade visserligen kommit i gunst hos Johan III, men när han 1585 drunknade vid Narva, var det ett bevis för att framgången berott på falskhet.¹⁰⁶ Typotius nedsvärtning av De la Gardie har ingen grund¹⁰⁷ men beror på att han var övertygad om att denne bar skulden till hans fängelse.

Johan III beskrivs återhållsamt men inte utan kritiska penndrag. När Sigismund valts till Polens konung, när det tycktes bli bröllop mellan Sigismunds syster, prinsessan Anna, och den danske konungen Fredrik II, när konungen fått sonen Johan med sin nya gemål, Gunilla Bielke, då hade – menar Typotius – Johan nått höjden av lycka. Men när *fortuna* skulle ha berett kungen den yppersta sällhet, då vacklade hon plötsligt och vände i sitt kretslopp. Därpå kom motgångarna. Efter mötet i Reval 1589 återvände Sigismund till Polen trots att Johan velat ta hem honom till Sverige.¹⁰⁸ Johan förklarade ånyo krig mot Ryssland, mer av en ingivelse än efter övervägande, ty konungen var lämpad för åthävor, icke för krig. Kungens brott med de ledande inom rådsadeln förklaras med de svenska nederlagen mot ryssarna. Typotius omtalar också, att herrarna anklagades för andra, helt otänkbara brott, som fritt kan uppfinnas av den som har makten. När sedan kungen gick bort 1592, fick man skåda eländet hos dem ”som vi kallar lyckosamma”, ty han som överträffat sina föregångare i prakt fick ligga lik i en trång kammare på Stockholms slott.¹⁰⁹

Kungamötet i Reval uppfattar Typotius som vändpunkten i Johan III:s historia. Som sådan har det också setts senare, till exempel hos en modern historiker som Lars Ericson Wolke.¹¹⁰ Däremot är Typotius skildring av orsakerna till krisen och händelseförloppet långt ifrån fullständig, delvis felaktig (nästan hela partiet om Johan III är ju grundat på andrahandskunskap).¹¹¹

Den person som tar störst utrymme i *Relatio historica* är hertig Karl, den drivande i 1590-talets maktkamp. Inledningsvis får Karl en del beröm. Att han efter Johan III:s bortgång återgav de fångna riksråden friheten, var en både berömlig och märklig gärning. Men därefter blir bilden dystrare, ehuru Typotius är sparsam med kommentarer och låter gärningarna tala för sig själva. När Sverige vid freden i Teusina 1595 avstod Kexholm till den moskovitiska storfursten, fick Karl allt tack, fastän den kungliga sidan bidragit. Karl kränkte konungens höghet när han lät hålla Uppsala möte 1593. Likaså kallade hertigen in Söderköpings riksdag 1595 i kungens frånvaro, trots att denne med bud och brev förbjöd mötet. Söderköpings beslut lät hertigen trycka på tyska för att visa omvärlden att han inte strävade efter kronan, blott ville beskydda religionen. Hertigen använde också kronans tillgångar för att binda krigsfolket till sig. När Sigismund 1596 sände två beskickningar för att söka begränsa hertigens ställning, talar Typotius om Karls övermod. I Danmark mötte Typotius en stark motvilja mot hertigen hos den danske konungen och adeln, medan de lägre stånden önskade Karl lycka.¹¹²

Över huvud ger framställningen ett starkt intryck av att hertigen förgår sig mot sin konung.

Givetvis vänder sig Typotius mot hertig Karls avrättningar, kulminerande i Linköpings blodbad 1600. Han berättar, att han sänt ett brev till hertigen, där han påminner om att Sturemorden ledde till undergång för Erik XIV. Karl har nu straffat med samma överdrivna stränghet som sin andre bror, Johan III. Han hade, reflekterar den tämligen verklighetsfrämmande Typotius, kunnat regera på en vida fastare grund, om han i stället tagit hjälp av herrarna, men många i hertigens omgivning ville befordras på de avrättades bekostnad och drev på.¹¹³

Typotius bild av hertigen är alltså mörk, trots att han också betonar dennes personliga välvilja och frikostighet mot sig. Ambivalensen är tydlig. Typotius var tacksam mot hertigen, som tagit honom i sin tjänst. Men Typotius hade också haft nära anknytning till flera herrar i riksrådet. Han hade tidigare inte insett styrkan i spänningarna mellan kungen, hertigen och rådet utan fäst förhoppningar vid att samförståndet skulle bestå. Han prisar hertigens och rådets enighet och trohet mot Sigismund i flera av sina skrifter före 1600.¹¹⁴

Författaren sympatiserar med rådsherrarna, men trots det ser han deras deltagande i förhandlingarna 1593-1594 om Sigismunds försäkran som ett uttryck för bristande trohet. Det framgår mellan raderna, att Sigismund hade både rådet och hertigen mot sig, när han mot hävdvunnet bruk tvangs avge en försäkran på Upp-

sala mötes beslut.¹¹⁵ När sedan Sigismund lämnade Sverige 1594 efter sitt första besök, tror Typotius felaktigt att monarken hade uppdragit regeringen åt hertigen ensam ”av avsky mot adeln, som han särskilt höll som sina motståndare på grund av religionen”.¹¹⁶ I fortsättningen spelar rådet en underordnad roll för att åter inta sin plats i *Relatio historica* först när hertigen stod som segrare vid Stångebro 1598. Sigismund lämnade då ut sina rådgivare till den vredgade hertig Karl, dessa, skriver vår författare, som lämnat fäderneslandet för kungens skull. Bland dem var Typotius beskyddare Erik Sparre och Ture Bielke. Den som berättade detta för Typotius i Tyskland hade gråtande sett hur herrarna sattes i fängelse. Sedan utsläcktes landets ljus i Linköpings blodbad 1600 och allt är nu höljt i skräck och mörker. Typotius är så rörd, att han återkommer ännu en gång till minnet av de herrar som stått honom nära.¹¹⁷

Sigismund tecknas sympatiskt, men han är ett offer för *fortuna*. Den största skuggan faller över herrarnas utlämning 1598, men betecknande nog klandras inte konungen direkt, utan Typotius frågar sig vilka som kan ha givit honom detta avskyvärda råd. Kungavalet i Polen 1587 ser Typotius som början till Sveriges olyckor: ”Men ingalunda är hon god, denna tygelösa härskarinna över människornas angelägenheter (d.v.s. *fortuna*), när hon är som mest god. Ty härav kommer allt det onda, som nu får Sverige att flamma och Polen att glöda.” Konungens aktiva handlande består en hovsam kritik egentligen endast när det gäller hans sparsamhet, som led-

de till att han 1594 uraktlät att betala de svenska trupperna och därmed försäkra sig om deras trohet. Underlåtenheten spelade hertigen i händerna. För egen del säger sig Typotius ha rätt Sigismund att inte avsluta fredsförhandlingarna i Teusina: svenskarna skulle hållas sysselsatta med det ryska kriget under kungens vistelse i Polen. Konungen följde inte rådet.¹¹⁸ Också här visar sig Typotius orealistisk.

Avslutningsvis beklagar Typotius kriget mellan brorsonen och farbrodern. Konungen är god, hertigen är klok, förutseende (*prudens*). Oenigheten kommer att leda till fördärv för en av dem¹¹⁹ – fortfarande år 1600 var det en öppen fråga, huruvida Sigismund skulle kunna återvinna sin svenska krona. Typotius är dock pessimistisk. *Fortuna* har bestämt, att de flesta dödliga följer den lyckosamme men vänder sig mot den som inte har framgång, och hertig Karl sparar varken ord eller gåvor för att vinna de främsta, medan Sigismund är sparsam med båda.¹²⁰

Mot den ottomanska expansionen

Efter den korta vistelsen i Danmark begav sig Jacobus Typotius till Tyskland. I Magdeburg lät han trycka en sorgedikt över den avlidne kurfurst Johan Georg av Brandenburg.¹²¹ Det inbragte honom ingen stadig tjänst. 1598 var han också i Halle och Leipzig i Sachsen, där han tycks ha fått en beskyddare i den strängt lutheriske hertig Fredrik Vilhelm av Sachsen-Weimar-Altenburg, tillika administrator i kurfurstendömet Sachsen.¹²²

1598 publicerade den flitige Typotius nya skrifter om kriget mot turkarna i Centraleuropa. Två av dem, *Orationes turcicae tres* ("Tre turkiska tal") och *Epistolæ II ad ordines imperii de salute Patriæ* ("Två brev till kejsarrikets ständer om fäderneslandets välfärd") är uppmaningar till de kristna i Europa och till de tyska riksständerna att sluta sig samman under påven och kejsaren i försvar mot islam och sultanen. Det förra verket – som Typotius uppger sig ha författat i Sverige – är en fortsättning av de *Orationes III* som han gav ut 1595. Den första orationen av *Orationes turcicae* dedicerade han till hertig Fredrik Vilhelm i Sachsen, den andra till kejsar Rudolf II:s yngre broder ärkehertig Mathias, ståthållare i Österrike¹²³, och den tredje till kejsaren själv. Skriften till riksständerna, tillägnad hertig Fredrik Vilhelm, föranleddes av riksdagen i Regensburg 1598, som kejsaren sammankallat för att få medel till det turkiska kriget.

I Halle lät Typotius också trycka ett hyllningspoem tillägnat kejsar Rudolf över segern vid Raab (Győr) våren 1598, en kortvarig framgång i det långa turkiska kriget. Den bär titeln *Jaurinum Illustrissimo Imperatore Rodolpho II* ("Jaurinum tillägnat den högstberömde kejsar Rudolf II")¹²⁴ och förordet är skrivet den 29 mars 1598.

Den ottomanska expansionen betraktades under 1500-talet som ett förfärligt hot mot Syd- och Centraleuropa, ett hot som varade fram till slutet av 1600-talet. Wien, kristenhetens mest framskjutna bålverk mot islam, hade belägrats 1529 och man fruktade ständigt ett nytt anfall. Från 1533

behärskade sultanen en stor del av Ungern. I Medelhavet härjade ottomanernas flotta, som dock hejdades genom en berömd sjöseger 1571 i Korintiska viken utanför Lepanto. Det turkiska sjöherraväldet bröts därmed för gott, fastän det inte var uppenbart för samtiden. Till lands var den ottomanska krigsmakten oförsvagad. 1593 bröt det långa turkiska kriget ut, ett krig som förhärjade trakterna vid kejsarrikets sydöstra gränser.

Från tryckpressarna i Europa strömmade under hela 1500-talet mängder av traktater och flygblad, officiella proklamationer och lärda utredningar om turkfaran. Många av dem sökte uppstå de europeiska makterna till försvar mot den fruktansvärda fienden. Även om en del skriftställare noterade den relativa religiösa toleransen i det ottomanska riket, var man överlag skrämdd av det despotiska statskicket, vilket skilde sig så kraftigt från det augustinska ideal om den rättfärdige konungen som tillhörde den allmänna europeiska föreställningsvärlden.¹²⁵

Det avlägsna Sverige nåddes knappast av bruset från kraftmätningen med den islamska stormakten. Typotius var – med sina erfarenheter från Sydeuropa – ensam om att agitera mot sultanen och vad han representerade. I de flesta av hans tryckalster finns temat, och det skymtar redan i orationerna vid Johan III:s begravning och Sigismunds kröning. I *Orationes turcicae* torgför han sina farhågor: han kan inte förstå vilken försvarsvall som skall hindra turkar och tatarer, om den polska skyddsmuren slås omkull.¹²⁶

Det turkiska väldet, säger Typotius i *Orationes turcicae*, tillåter visserligen frihet i religionen, men de kristna som lever under sultanen har sålt sig till underjordens makter. Ty Muhammeds lära vänder sig i brinnande hat mot de kristna. Därför manar han till kamp mot "barbarerna", d.v.s. turkarna (och tatarerna). Han målar upp splittringen och krigen i Europa: det nederländska frihetskriget, det spansk-engelska kriget, hugenottkrigen i Frankrike. Att de kristna visat sig oförmögna att hålla fred sinsemellan, gynnade turkarna och skulle leda till kristenhetens undergång.¹²⁷

Typotius tar det nederländska frihetskriget till exempel. Han klagar över att Nederländerna, närmare bestämt de förbundna norra provinserna, bundit Spanien i ett långvarigt krig och att batavernas vapenbröder Frankrike och England slutit en pakt med sultanen.¹²⁸

Eftersom Spanien var i krig med Frankrike (avslutat 1598 med freden i Vervins), drömde Typotius om en annan utväg för att befria Europa från sultanens tyranni, nämligen den som öppnade sig genom personalunionen mellan Sverige och Polen-Litauen. Redan i *De fortuna* – som ju åtminstone delvis är författad 1593 – ville han se svenskar och polacker förenade i gemensam kamp. Under Sigismund skall svenskarna triumfera över turken. Han lockar sina tänkta åhörare med att de skulle få lägga beslag på Bysans rikedomar, såsom deras förfäder goterna fordom krävt tributer av "Orientens" härskare. När Typotius 1598 tryckte *Orationes turcicae* framhäver han fortfarande den svensk-polska unionens möjligheter. Polackerna

har numera "goterna" till bundsförvanter, de som en gång segerrikt underkuvat hela världen. Den som härskar över båda folken är den tappre och gudfruktige konung Sigismund. Med sina båda rikens stridskrafter kan han utplåna de barbariska turkarna och tatarerna och därigenom återupprätta kristenhetens sak.¹²⁹ Typotius stod långt ifrån en realistisk bedömning av det politiska läget.

Den lärde Typotius uppmaningar till att bistå kejsaren i den stora striden mot kristenhetens fiender visade sig omsider ge honom framgång. Typotius kallades till kejsaren i Prag.

Som kejserlig historiograf i Prag

Rudolf II hade i Prag skapat en magnifik huvudstad för det tysk-romerska rikets kejsare. Själv en gynnare av skön konst och tidens vetenskaper, starkt intresserad av filosofi och okultism, omgav han sig med alla slags lärde, målare och bildhuggare, musiker och poeter. Hovet var kosmopolitiskt och präglat av religiös fördragsamhet. Särskilt talrika var intellektuella från Nederländerna – både de spanska provinserna och de självständiga norra – från Italien, från Böhmen och från alla delar av det tyska riket. Av dem som tillhörde kretsen vid Rudolfs hov kom exempelvis målaren Giuseppe Arcimboldi från Italien, astronomen Johannes Kepler från Württemberg, skulptören Adriaen de Vries och gravören Aegidius Sadeler från Nederländerna. Över huvud var Rudolf II:s hov ett enastående centrum för lärdom och konst i senrenässansens Europa.¹³⁰

I Prag nådde Typotius äntligen en var-

aktig fristad som kejsarlig historiograf. Till en sådan befattning var han väl ägnad. Hans orationer passade väl in i Rudolf II:s ideologiska och politiska världsbild. Rudolf II bar upp kejsarvärdigheten och gjorde anspråk på att vara hela kristenhetens kejsare, det heliga romerska rikets världsliga överhuvud. Som arvtagare till det forna romarriket stod han över alla andra europeiska monarker, en sedan länge omhuldad föreställning vid hans hov, vilken stärktes av hotet från ottomannerna. Kejsaren strävade efter att förena de kristna staterna i ett korståg mot turkarna, men trots påvens stöd blev hans framgång ringa. Hans lärda omgivning hade en given uppgift att understödja och föra fram hans politiska idéer.¹³¹

1598 hade Filip II av Spanien dött, vilket föranledde Typotius att två år senare publicera ett gravtal, *Nenia in mortem Philippici II* (egentligen "Sorgesång över Filip II:s död").¹³² Det är en vädjan till Typotius landsmän att lägga ned vapnen mot Spanien och förena sig med kejsaren mot turkarna.

Typotius lärdom uppskattades, och han blev en av de ledande humanisterna i Prag, något som säkerligen passade honom. Han var god vän med Tycho Brahe och Johannes Jessenius (Ján Jesenský). Jessenius – vilken avrättades som kalvinist 1621 efter slaget vid Vita berget – var inte endast kirurg utan också en av många företrädare för renässansens strävan efter pansofi, "allvishet". Det var idén om en mystisk förbindelse mellan allt i naturen och Gud, där fenomenen ses som Guds sinnebilder, vilka den vise kan tyda, en lära som

var starkt influerad av nyplatonismen.¹³² I tidens anda förenade Jessenius mystisk filosofi med medicinsk och kirurgisk lärdom. Han genomförde år 1600 den första anatomiska dissektionen i Prag. I Jessenius redogörelse för denna skrev Typotius ett hyllningspoem.¹³⁴

Bland andra som stod Typotius nära i Prag märks jesuiten Georgius Bartoldus Pontanus von Breitenberg, som utgav Typotius *Relatio historica* postumt med ett urval om 36 sidor av dennes dikter (endast i första upplagan).¹³⁵

Under 1500-talet hade s.k. *impresse* blivit populära i Italien, varifrån smakriktningen sedan spritt sig. Det var fråga om sinnebilder eller emblem, som – kombinerade med ett valspråk eller tänkespråk – skulle symbolisera en förnäm egenskap eller en ädel levnadsregel. Bilder och valspråk var alltså tänkta som symboler för den person eller de personer på vilka de syftade. Ofta fick de form av medaljer. Det fanns en hel litteratur som avbildade sinnebilder, och det uppstod något av en industri, där man skapade och sålde symbolavbildningar.

Typotius kom att samarbeta intimt med antikvarien och föreståndaren för den berömda kejsarliga konstkammaren Ottavio da Strada. Strada hade sammanbragt en samling av sinnebilder, ett "museum", i form av efterbildningar eller avbildningar av medaljer, merparten tillhörig den kejsarliga konstkammaren. Tillsammans med Typotius och dennes landsman Aegidius Sadeler skapade Strada ett *impresse*-verk i tre band, *Symbola divina et humana pontificum imperatorum regum* ("Heliga och världsliga symboler för påvar, kejsare,

konungar”). Strada svarade för de tecknade förlagorna, medan Sadeler gjorde kopparsticken. Typotius uppgift blev att skriva texter till symbolerna, många gånger också att författa tänkespråken. Verket skulle belysa och underbygga maktens egenskaper alltifrån påven och kejsaren till kungar och furstar.³⁶

De två första delarna av *Symbola* kom ut 1601 och 1602 med texter av Typotius. 1603 förelåg det tredje bandet, men det är skrivet av en landsman till Typotius, hovläkaren Anselm Boëthius de Boodt från Brügge.

Typotius var då död. Han tycks ha gått bort under senare delen av år 1601; i sitt liktal över Tycho Brahe, som hölls den 4 november 1601, nämner Jessenius, att även ”vår” Typotius är död.³⁷

I texterna till de två första delarna av *Symbola divina* fick Typotius användning för sina gedigna historiska kunskaper. Han uttyder de olika personernas sinnebilder, d.v.s. emblem, och valspråk som uttryck för andliga principer inom ramen för en kristen statsfilosofi. Det var inte fråga om panegyrik utan Typotius betonade i hög grad moraliska förhållningssätt³⁸, ibland med kritiska reflexioner. Framställningen – emblem, valspråk, förklaringar – skulle utmärkas av skarpsinnig koncentration och korthet. Att betrakta bilderna och läsa texterna fordrade djup eftertanke, eftersom den ytlige läsaren inte genast uppfattade deras mening. Men när han gjort det, upplystes hans själ av sann plikt känsla och äkta dygd.³⁹

Den första delen av *Symbola* innehåller sinnebilder och tänkespråk för två centrala

kristna begrepp, nattvardselementen och korset. Därefter följer symboler för påvar, kejsare och kungar, bland dem konung Sigismund III av Polen och Sverige.⁴⁰ Det andra bandet omfattar huvudsakligen kardinaler, kurfurstar, ärkehertigar och andra tyska furstar, däribland Vilhelm av Oranien, samt några ortodoxa patriarker. Den avslutande tredje delen, vari Typotius inte medverkade, behandlar italienska furstar.

De flesta symbolerna i första delen ägnas kejsar Rudolf II och i någon mån hans företrädare Karl V, Ferdinand I och Maximilian II. Rudolf är föremål för inte mindre än sexton symboler. Hans makt och höghet, givna av Gud, hyllas liksom hans kristliga omsorger om sina folk. Hotet mot hela Europa från ”barbarerna” ägnas stort utrymme, där kejsaren förhärligas som den store segraren i det turkiska kriget. Upphöjelsen av de kejsarligas framgångar skall säkerligen inte uppfattas som inställsamhet utan bör ställas samman med Typotius förhoppning att Rudolf II skulle stå i spetsen för de europeiska staterna mot sultanen.

Som exempel på Typotius texter kan Sigismunds *impresa* nämnas. Som sinnebild används fransidan till en av hans medaljer, präglad 1588. I tre kransar är inskrivna orden *Caelitus Sublimia Dantur*, d.v.s. närmast ”Från himmelen skänks det [andligt] höga”.⁴¹ Sinnebild och tänkespråk uttyds på följande sätt:

Tre kransar betyda uppenbart lika många konungariket. Och vad är vissare än att det höga skänkes från himmelen? eftersom intet gott finns, som inte strömmar från den

högste och evige Gode som från en evig källa? Sigismund var samtidigt Konung av Polen och Sverige. Och några lovade honom Moskva. Själv har han måhända höjt blicken mot himmelriket.¹⁴²

De tre riken som orden syftar på är Sverige, Polen-Litauen och Ryssland. I Sverige hade Sigismund blivit formellt avsatt 1599. Ett år tidigare, 1598, hade man från polsk sida haft planer på att lansera honom som kandidat till tsartronen.¹⁴³ Typotius uttolkning är påverkad av nyplatoniskt tankegods i kristen tappning. Slumpen, tillfälligheten, ser Typotius som en del av Guds vilja, försynen, även om den ger yttre motgång.¹⁴⁴ Gud har berövat Sigismund två riken, men den kristne bör foga sig och höja blicken mot himmelen. Typotius förklaring skall vara tankeväckande i överensstämmelse med de principer som gällde för *hierographia*, att avslöja djupa moraliska sanningar.¹⁴⁵

Av andra svenska regenter är endast Erik XIV och unionskungen Christian II representerade, om man undantar en uppdiiktad kung Gottfrid. Erik XIV:s öde, som tydligen fängslat Typotius, förklaras med samma idéer som Sigismunds, men Eriks fall beror på att han inte överlämnade sig åt Gud.¹⁴⁶

Genom *Symbola* kom Typotius namn att leva länge. Det blev hans mest spridda arbete. Det åtnjöt stor popularitet och kom ut i många upplagor under barocken. Gravyrerna användes också som förlagor i konstnärliga sammanhang. Ironiskt nog lät Magnus Gabriel De la Gardie, Pontussonson, pryda Venngarns slott med några

målningar, vilkas motiv inspirerats av *Symbola*.¹⁴⁷

Splittringen inom kristenheten

Motståndet mot turkarna försvårades av att kristenheten var delad i olika trosriktningar. Jacobus Typotius var romersk katolik, men han var inte intresserad av dogmatik och han tycks inte utan vidare ha bejakat *Tridentinum*. I kröningsorationen kritiserar han de teologiska lärofäder, *magistri*, som förvränger läran, och det gäller tydligen alla riktningar, ej blott lutherska eller reformerta. I begravningsstalet över Johan III lyfter han fram den döde monarkens tolerans som en mönsterbild: Johan hade fördragit oliktänkande i religionen (en sanning som möjligen gällde kungens sista år). En sådan måttfull försonlighet gentemot oliktänkande fann man inte hos framträdande teologer, ”ty Luther brände de kanoniska skrifterna, Zwingli inlät sig i drabbningar, Calvin lät pryglä Servetus till döds”¹⁴⁸ för att inte tala om den spanska inkquisitionen. Medan påven drager in sina motståndares skrifter¹⁴⁹, fann sig Johan i andras dåraktiga split och talade med stor fromhet om enhet i religionen.¹⁵⁰

Att Typotius för egen del inte var en brinnande kämpa för den romerska kyrkan, framgår också på andra ställen i hans skrifter. I *De fortuna* understryker Typotius, att Sigismund tillåter sina landsmän att ha fria åsikter om religionen. Konungen är katolik liksom Typotius. I kröningsorationen är han försiktigare, när han säger till sina lutherska åhörare, att de må försvara sin lära, samtidigt som han lovordar Sigis-

munds fromma fördragsamhet, varigenom religionssplittningen i Polen inte lett till inbördeskrig. Det hotet fanns också i Sverige 1594, men Typotius manar sina tänkta åhörare till att utkämpa trosstriden i kärlek och ge de besegrade (d.v.s. katolikerna) skäligen villkor.¹⁵¹ Själv var han tolerant i sitt umgänge, som omfattade såväl katoliker som lutheraner och kalvinister.

Panegyrikerna över Johan III och Sigismund uttrycker Typotius religiösa tolerans och är inte retoriska överdrifter (även om Typotius senare påstod att han överdrivit Johan III:s förtjänster men ändå hållit sig till sanningen¹⁵²). Typotius återkommer även framöver till fördömandet av de kristna lärostriderna. Han beskyl- ler de olika trosriktningarnas företrädare för att hänsynslöst ändra i religionen blott för att bekräfta sitt anseende: de flesta argumenterar inte för religionens skull utan för skenets. Men på samma gång förenar sig ju alla riktningar, förutom arianer och anabaptister, i tron på treenigheten, också storfursten i Moskva och patriarken i Konstantinopel. De läromässiga stridsfrågorna borde därför läggas åsido och få vila.¹⁵³

Typotius skrifter är genomsyrade av en kristen världssyn, men det förenande i religionen var viktigare för honom än skillnaderna. Han var inte heller helt ensam att förespråka samverkan mellan de skilda trosuppfattningarna. I en tid när lärostriderna mellan den romersk-katolska kyrkan och de skilda evangeliska riktningarna – och även inom de senare – givit upphov till allt skarpare schismer, fanns det fortfarande en och annan förmedlande

stämma, som anknöt till arvet efter Erasmus.¹⁵⁴ Också det ottomanska hotet sporrade en och annan skriftställare att pläderna för religiös försoning för att bevara *patria*, fäderneslandet, varmed man menade det tyska riket i sin helhet, inte de enskilda länderna.¹⁵⁵ Sådana röster blev dock allt svagare i det tyska riket under slutet av 1500-talet.

I nästan alla sina skrifter betonar Typotius att han är *belga*, av belgisk nation. Typotius uttrycker ofta sin kärlek till hemlandet, och med *patria* menade han då *Gallia Belgica*, Nederländerna, ibland Brabant.¹⁵⁶ Men det fanns något som var större, nämligen troheten mot Kristus. Och inför hotet från Muhammeds lära var det viktigare att bevara helheten, det kristna Europa, än delarna, de enskilda länderna eller landsdelarna, ty utan helheten kunde de inte finnas till.¹⁵⁷ På så sätt utvidgade han begreppet *patria* till en större gemenskap, kristenheten.

Typotius är inte alltid helt tydlig, men han talar oftast för kristen vidsynhet. Det är inte fråga om tolerans på augsburgska religionsfredens grund¹⁵⁸, d.v.s. friheten för varje furste i det tysk-romerska riket att bestämma religionen i sitt område, utan han talar närmast för fördragsamhet inom staten.

Jacobus Typotius – slutord

Med Jacobus Typotius nådde en vindfläkt från det lärda Europa 1590-talets Sverige, men det blev inte mer än en fläkt: den boksynte sekreterarens författarskap tycks inte

ha avsatt många spår i Sverige. Undantagen är *Symbola divina*, där dock hans djupsinniga förklaringar spelat mindre roll än emblemen och tänkespråken, och *Relatio historica*, som använts av svenska historiker alltifrån Johannes Messenius till 1900-talet. Karl IX lät översätta relationen 1608, men trots att översättningen mildrade Typotius skuggfyllda bild av hertig Karl, förblev den otryckt – inte heller det som återstod torde ha behagat den tidigare hertigen.¹⁵⁹

Typotius skrifter är i hög grad präglade av sin upphovsman. Författaren talar ofta i jagform, och då och då reflekterar han över sitt eget öde för att belysa en tankegång. Tack vare det får vi glimtar av hans person och liv. Få författare på svenskt område under 1500-talet ger såsom den nederländske humanisten så stor insyn i sitt kynne.

Typotius ägde självkänsla, vanlig hos renässanshumanisterna som var skolade att ställa sina kunskaper i furstars tjänst.¹⁶⁰ Typotius lärdom är häpnadsväckande, särskilt som han måste ha citerat många skrifter utantill. Också hans självförtroende framgår på många ställen. Han både omtalar och ger råd åt de högsta potentaterna – råd som inte följts. Självkänslan förenas med ett drag av fåfänga: han nämner gärna sina förnäma förbindelser. Därtill kommer en låg uppskattning av folkets massa. Till slut är det dock människornas moraliska egenskaper som faller utslaget.

Det är slående hur lätt Typotius tycks ha skaffat sig vänner och förbindelser men också fiender och förtalare. Han förefaller ha varit impulsiv och möjligen framfusig,

vilket säkerligen bidragit till både framgångarna och motgångarna. Han hävdade sina åsikter, men helt främmande för att smickra var han inte, en nödvändig egenskap för den som ville vistas vid hov. Typotius var en lärd humanist, öppen för nya tankar.

Noter

1. Den lärda kulturen: Sten Lindroth, *Svensk Lärdomshistoria: Medeltiden, reformationstiden* (1975); Håkan Håkansson, "Den lärda världen", Arne Losman, "Adelskap och boklig bildning", i *Signums svenska kulturhistoria. Renässansen* (2005). Boktryck: Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600, 2-3* (1927-1933). Per Brahes kommentar: *Oeconomia eller hushållsbok för ungt folk* (utg. John Granlund och Nils Holm, 1971), s. 7.
2. Carl Gustaf Warmholtz, "Anmärkningar rörande den lärde nederländaren, Jac. Typotius", *Kongl. Bibliotekets tidningar om lärda saker*, 1767 2:XI, s. 163 ff.; Sten G. Lindberg, "En okänd stockholmsupplaga av Jacobus Typotius' *Fortuna* 1594", *Lychnos 1977-1978* (1979), s. 246 ff.; K. Savin, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (2011) samt Jacobus Typotius *De fortuna och den tidigmoderna diskussionen om lyckans växlingar* (D-uppsats vid Lunds universitet, inst. för klassiska och semitiska språk, vårterminen 2005).
3. H. Vander Linden, *Biographie nationale de Belgique*, 25 (1930-32), s. 871.
4. S. G. Lindberg, *Lychnos 1977-78*, s. 251.
5. H. Vander Linden, a.a. – Ibland sägs Typotius vara född i Brügge, så av Vander Linden. Uppgiften går sannolikt tillbaka på förmodanden i äldre litteratur. F. Sweertius, *Athenæ Belgicæ* (1628), s. 46, räknar Typotius till de lärda som härstammar från Brügge, men notisen tyder på att Sweertius inte kände till mycket om honom. Sedermera har Jean-Noël Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, 10 (1767), s. 157, av dedikationen S.P.Q.B. i Typotius' arbete *De salute Reipublicæ libri II* (1595) slutit sig till att Typotius kom från Brügge (det naturliga är att B står för *Batavo* eller *Belgico*) och så funnit ytterligare ett argument. Emellertid kallas Typotius *diestinus*

- i Leuens universitetsmatrikel (*Matricule de l'université de Louvain*, 4 [1961], s. 648). Själv uppgav han för det spanska sändebudet i Stockholm 1578-1579 att han härstammade från Diest ([Emil Hildebrand,] "Johan III och Filip II. Depescher från det spanska sändebudet till Sverige kapten Francisco de Eraso 1578-1579", *Historisk tidskrift* 1886, s. 18, 46).
6. Fadern, se Vander Linden, *Biographie nationale de Belgique*, 25, s. 871. Typotius omtalar fadern och bröderna i *De justo ... sive de legibus lib. III* (1595), s. 1 f., och i *De fama libri II* (1595), s. 150 f., där också systemen nämns och en son till brodern Mathias. Modern, *De justo*, s. 175. Uppgifterna om bröderna är riktiga så långt de kan avstämmas. Enligt *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873-1876* (utg. Joh. Grundtvig), s. 204, var Mathias Typotius hovmedicus hos Fredrik II åtminstone 1581-1583. Joachim Typotius: A. Wendehorst, *Das Bistum Würzburg. 4. Das Stift Neumünster in Würzburg* (1989), s. 441. – Maastricht belägrades och intogs av furst Alessandro Farnese av Parma 29 juni 1579 (Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* [1977], s. 195). Kanske miste Godefrid Typotius livet då.
 7. Fernand Claeys Bouuaert, *L'ancienne Université de Louvain. Etudes et documents* (1956), s. 56 ff.
 8. Den propedeutiska och högre undervisningen: t.ex. Rüdiger Landfester, *Historia magistra vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts* (1972), s. 40 ff.
 9. *De justo*, s. 175. Cornelius Valerius och Typotius: Valerius Andreas m.f.l., *Bibliotheca belgica I* (utg. J. F. Foppens, 1739), s. 540. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire*, 10, s. 157, har övertagit uppgiften. Cornelius Valerius biografi: Alphonse Roersch, "Wouters (Cornelius)", *Biographie nationale de Belgique*, 27 (1938).
 10. Typotius återoppar bl.a. vicekonungen av Neapel, vicekonungen av Sicilien, kardinal Marcantonio (IV) Colonna (död 1597) och kardinal Antonio Perenot de Granvella (Granelanus, 1517-1586, påvligt sändebud i Neapel till 1579) som sina vänner och herrar (*amici et domini*) i ett brev till riksrådet Ture Nilsson Bielke utan datum men troligen från 1579 (E1994, RA). I *De justo*, s. 190, skriver han om Neapel, vars adel tilltalar honom, och i dedikationen till Filip II i Typotius postuma *Relatio historica de Regno Sveciae* (1605) beklagar Georgius Bartoldus Pontanus von Breitenberg, att Typotius aldrig hann författa sin planerade beskrivning av Neapel.
 11. Typotius, *De fama*, s. 147 f., 261.
 12. Tvisten hade sin upprinnelse i testamentet efter Sigismund Augusts och Katarinas mor, drottning Bona Sforza, dotter till den siste konungen av Neapel. De komplicerade turerna kring arvet och De la Gardies uppdrag: Karl Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter 1568-1580* (1898), s. 159 ff. och passim. Biografi över De la Gardie: Bengt Hildebrand, *Svenskt biografiskt lexikon* 10 (1931), s. 610 ff.
 13. Fecht: Bengt Hildebrand, *Svenskt biografiskt lexikon*, 15 (1956), s. 436 ff.
 14. K. Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter* (1898), s. 278, 281.
 15. Resan: Claudius Örnhielm, *Vita illustrissimi herois Ponti De la Gardie ...* (1690), s. 165. Färden gick över Venedig, Padua, Trento, Innsbruck och Augsburg. I resällskapet befann sig Ture Nilsson Bielke, senare Typotius gynnare. – Att nyheter nådde Sverige sent, påpekar Typotius i förordet (*Prefatio*) till *Orationes turcicae tres* (1598): *Hæc in Suecia, quo tardius omnia perforuntur...* – Sekreterartjänsten: *Kammaren, strödda räkenskaper och handlingar t.o.m. 1630*, beställningsregister, vol. 1 (1579), RA; Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560-1592* (1991), s. 175. I kungens frånvaro antogs Typotius av riksrådet Hogenskild Bielke, Typotius, *Relatio historica*, s. 46.
 16. S. G. Lindberg, *Lychnos 1977-78*, s. 248 f. Brev utan datum (troligen 1579), *Bielkesamlingen, Hogenskild Bielkes samling*, vol. 2 (E 1976), RA.
 17. Typotius, *Relatio historica*, s. 19. Förhandlingarna: Helge Almqvist, "Johan III och Stefan Batori år 1582", *Historisk tidskrift* 1909, s. 72 f.
 18. Emil Hildebrands inledning till Erasos depescher, *Historisk tidskrift* 1886, s. 2 f. De svenska förbundsplanerna: K. Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter*, s. 291 ff.; Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia I:2, 1560-1648* (1960), s. 73 ff.; Lars Ericson, *Johan III. En biografi* (2004), s. 217 ff.
 19. Under hösten och vintern 1577-78 hade rebellerna under Vilhelm av Oranien vunnit nästan hela landet, men under våren och sommaren 1578 ledde splittring mellan de reformerta och de katolska provinserna till att de spanska truppena återtog stora delar. G. Parker, *The Dutch Revolt*, s. 176 ff.
 20. *Historisk tidskrift* 1886, s. 41, 46. Typotius var "bördig från Diste, lydande under prinsen af Oranien", och hade medförts till Stockholm av Pontus De la Gardie. Enligt Eraso sköt också

- drottning Katarina Jagellonica skulden för Johans kyliga hållning på Pontus De la Gardie och Typotius.
21. *Historisk tidskrift* 1886, s. 17, 39 f.
 22. Granvella hade tidigare genomfört en hårdhänt reorganisation av den katolska kyrkan i Nederländerna, som underbläste missnöjet. Typotius brevväxling med Granvella framgår av ett brev från Possevino till Como, Augustin Theiner, *Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl* (1838), s. 583. I den franska översättningen, *La Suède et le Saint-Siège* (1842) 3, s. 52, är den italienska texten översatt till franska.
 23. Theiner, *Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl*, s. 557 ff.
 24. K. Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter*, s. 287 ff.
 25. Theiner, *Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl*, s. 554.
 26. *Historisk tidskrift* 1886, s. 49; Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter*, s. 300 f.
 27. Theiner, *Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl*, s. 583. Det är osäkert när Typotius sattes i arrest på slottet. Den 15 november lät Johan III, som vistades i Kungsör, sina förtrogna sekreterare Johan Henriksson och Nils Hansson Brask veta att Typotius skulle sättas in på Stockholms slott för att hindras från att skriva brev och få besök. *Riksregistraturet 1579*, Riksarkivet. – Johan Henriksson fungerade som ett slags säkerhetschef och Nils Hansson Brask var i slottsloven. Båda var katoliker. Johan Henriksson: Ivan Svalenius, *Svenskt biografiskt lexikon* 20 (1973–75); Brask: ds., *Rikskansliet i Sverige*, s. 124 ff.
 28. Theiner, a.a., s. 554, 556 ff., 583. Kort referat hos S. G. Lindberg, *Lychnos 1977–78*, s. 247 f.
 29. Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia* 1, s. 176 ff.
 30. Theiner, a.a., s. 625. *Historisk tidskrift* 1886, s. 46 f.
 31. K. Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter*, s. 298 f., anför flera tänkbara förklaringar till Erasos onåd.
 32. *Riksregistraturet 1579* 15 nov., Riksarkivet.
 33. Med Ture Bielke hade Typotius gjort bekantskap redan i Italien (not 15). Hogenskild Bielkes bibliotek: Wolfgang Undorf, *Hogenskild Bielke's Library: a Catalogue of the Famous 16th Century Swedish Private Collection* (1995); Ture Bielkes bokförvärv: Otto Walde, "Bielkeättens insatser i svensk bibliofili", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1940, s. 3 ff.
 34. Till Hogenskild Bielke E1976 (Hog. Bielkes saml., vol. 2); till Ture Bielke E1994 (Bielke-saml., adl. ätten, vol. 10, Ture Nilsson Bielkes till Åkerö korrespondens), Riksarkivet.
 35. K. G. Leinberg, "Ur Åbo slotts minnen", *Historiallinen arkisto*, XV (1897), s. 61.
 36. Jfr Birgitta Odén, "Striden om myntregalet under Vasasönerna", *Historisk tidskrift* 1964, s. 156.
 37. Brev till Ture Bielke u.d., E1994; till Hogenskild Bielke u.d., E1976, båda Riksarkivet.
 38. Anförda brev till Ture Bielke, E1994. Prinsessorna och deras förhållanden till Johan och Karl: Karin Tegenberg Falkkdalen, *Vasadoctrarna* (2011), s. 172 f., 176 ff., 184 ff., 189 ff., 209 f. Om Cecilia även Carl-Fredrik Corin, *Arboga stads historia* 2 (1978), s. 48 f., om Elisabet Otfried Czaika, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes bibliotek* (2009).
 39. *De fortuna*, s. 236 f. Savin, *Jacobus Typotius De fortuna*, s. 40.
 40. *Riksregistraturet* 1583 27 febr., Riksarkivet. Brevet citeras redan av Örnhielm, *Vita Ponti De la Gardie*, s. 12 f. Hans latinska översättning stämmer inte helt med registraturavskriften. Fredrik II:s skrivelse hade förmedlats av riksrådet Klas Bielke, Tures och Hogenskilds bror.
 41. Jacobus Typotius, *De fortuna*, s. 117. Jfr Savin, *Jacobus Typotius De fortuna*, s. 41, ds., *Fortunas klädnader*, s. 147 ff. Möjligen kan några rader i ett av breven till herr Hogenskild om att Typotius främste vedersakare också är "adelns och alla förnämas värsta fiende", syfta på De la Gardie: *Sed de alijs minus fortassis mirandum, qui me vel non norunt, vel inimico meo, nobilitatis et omnium bonorum capitali hosti, inter pocula applaudunt* ur brev u.d., E1976, Riksarkivet.
 42. Messenius, *Scondia illustrata* (1700–1705) VII, s. 63, XV, s. 142. Se även Warmholtz, *Kongl. Bibliotekets tidningar om lärda saker*, 1767 2:XI, s. 163 ff. Betydelsen hos Messenius VII är inte helt klar; meningen kan också vara att Typotius på grund av en ogärning fallit i kungens och drottningens onåd.
 43. Brev daterat fångelset i Åbo 30 april 1581, *Skrivelser till Konungen, Johan III*, vol. 5, Riksarkivet. Det svårläsliga brevet har i likhet med flera andra av Typotius brev i Bielkesamlingen delvis skadade marginaler. Enligt en anteckning a tergo ("*Exemplar mea ad Rege*") är det Typotius eget exemplar, vilket torde ha flyttats över till serien *Skrivelser till Konungen* efter Riksarkivets förvärv av Tureholmsarkivet 1878. Proveniensförhållandena: A. G. Oxenstierna, "Bielkeska

- arkivet på Tureholm", *Historiska handlingar* 1 (1861), s. 391; *Riksarkivets beståndsoversikt* 8:1 (Ingemar Carlsson m.fl., *Enskilda arkiv* [2006]), s. 108, 116. Förmodligen har Ture Bielke övertagit en del av Typotius papper, när den senare begav sig ur riket.
44. Det kan ha funnits en motsättning åtminstone mellan uppkomlingen De la Gardie och Hogenskild Bielke. Fridolf Ödberg, *Hogenskild Bielke och hans tid*, s. 576 (manuskript i Kungl. Biblioteket, sign. I.b.34:2). Pentti Renvall, *Klaus Fleming und der finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts* (1939), s. 8 ff., har utsträckt motsättningen till att gälla hela den dominerande rådsgruppen och skyller, efter Messenius, Typotius fångslande på att De la Gardie velat oskadliggöra denne. Oenigheten skulle ha gällt krigspolitiken.
 45. Abraham Angermannus, den stridbare motståndaren till Johan III:s liturgi, "Röda boken", sattes också i fängelse på Åbo slott 1580. Vid sitt besök befriade Pontus De la Gardie honom och lovade att ta sig an hans sak, men ej heller det lyckades. Angermannus flydde efter en tid till hertig Karl. Ragnar Ohlsson, *Abraham Angermannus* (1946), s. 128 ff.
 46. Typotius har icke (jfr Sten G. Lindberg *Lychnos* 1977-78, s. 247) fått lön på kansliets stat i maj 1583. Räkenskapen gäller Johannes Typotius. Denne har arbetat för myntskrivaren Mats Andersson enligt en bilagd kvittens, undertecknad av samme Johannes (räntekammarboken 1583, Eskil Jönssons räkenskap, Beställningar och smålöningar, *Räntekammarböcker 1526-1630*, Riksarkivet). Det rör sig säkerligen om en släkting till Jacobus. Johannes Typotius har arbetat en kort tid, högst ett halvår.
 47. *E1994*, Riksarkivet.
 48. *Skrivelser till Konungen, Johan III*, vol. 5; *E1994* (Ture Bielkes korrespondens, vol. 10), båda Riksarkivet. Brevet till Gunilla Bielke tryckt i *Bidrag till Finlands historia* 5 (utg. Rein. Hausen; 1917) s. 342 f.
 49. Brevet, *Erik Sparres samling E5464*, Riksarkivet; jfr S. G. Lindberg, *Lychnos* 1977-78, s. 249. Agricola utnämndes till biskop i Reval 1583 men torde ha tillträtt ämbetet 1584. K. G. Leinberg, *Åbo stifts herdaminne 1554-1640* (1903), s. 22 f.
 50. 15 aug. år 10 i fängelset (vilket bör innebära 1587 eller 1588), *Palmsköldska samlingen*, vol. 365, Uppsala universitetsbibliotek.
 51. *De fama*, s. 27.
 52. 1 juni 1586, *E1994*, Riksarkivet.
 53. Vol. 365, *Palmsköldska samlingen*.
 54. I *De fortuna*, s. 94, förtecknar Typotius de skrifter han författat i fångenskap. I *De fama* framgår det också av boktryckaren Zacharias Palthenius lyckönskningsbrev till Typotius liksom i *De justo*, s. 247. *De salute* skrevs i fängelset, s. 119, men har sannolikt omarbetats, eftersom Typotius omtalar de orationer han höll 1594, s. 122. En av de ottryckta skrifterna från fängelsetiden, *De virtute* ("Om dygden"), sände Typotius till Sigismund och riksrådet. Det är inte bekant om något exemplar av handskriften bevarats. Odaterade brev (trol. 1595), felplacerade i *Skrivelser till Konungen, Johan III*, vol. 5, Riksarkivet.
 55. Erich Trunz, *Wissenschaft und Kunst im Kreise Kaiser Rudolfs II. 1576-1612* (1992), s. 30 f.; Savin, *Fortunas klädnader*, s. 86.
 56. Till Bielke 1 juni 1586, *E1994*, Riksarkivet; till Sparre 15 aug. 1587(?), *Palmsköldska samlingen*, vol. 365, Uppsala universitetsbibliotek.
 57. Brevet 1 febr. 1588 i *E1976*, Riksarkivet, är tryckt av Adolf Iwar Arwidsson i *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*, 10 (1858), s. 207 ff.
 58. Johan Axel Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* 4 (1922-23), s. 140; Jully Ramsay, *Frälsesläkter i Finland intill den stora ofreden* (1909), s. 180; Ericson, *Johan III*, s. 311 ff.
 59. S. 73 f. - Typotius hyllar de rådherrar som Sigismund efter slaget vid Stångebro 25 sept. 1598 lämnade ut till hertig Karl. Att Hogenskild Bielke inte nämns, beror på att han stannat i Sverige. Typotius förbindelse med Posse är okänd. Om denne: Stefan Östergren, *Svenskt biografiskt lexikon*, 29 (1995-97), s. 435 ff.
 60. *Oratio inauguralis*, ark E2. Johan III var den av Vasasönerna som adlade flitigast: nära 100 nya ätter hade honom att tacka för adelskapet. Det förefaller, som om nyadlingarna skulle ha lett till motsättning mellan den gamla börsadeln och de nya ätterna liknade den som man kan se hundra år senare. Jan Samuelsson, *Aristokrat eller föräddad bonde?*, s. 213. - Kungamaken gav de nyadlade kungatjänarna samma frälsevillkor som den gamla börsadeln. 1569 ville adeln inte räkna dem som frälsemän, men rådet måste böja sig för kungens vilja. S.A. Nilsson, *Kampen om de adliga privilegierna 1526-1594* (1952), s. 23 not 16, 32; jfr Samuelsson, a.a., s. 26 f.
 61. *Riksregistraturet* 1590 28 juli, Riksarkivet.
 62. *Relatio historica*, s. 20; *De fortuna*, s. 2 f., 237. Savin, *Jacobus Typotius De fortuna*, s. 15 f.

63. Händelserna 1593–1599: t.ex. Stefan Östergren, *Sigismund. En biografi över den svensk-polske monarken* (2005).
64. *Relatio historica*, s. 32.
65. *Relatio historica*, s. 24 f., 27 f. Anekdoten om hovets polske jesuitpater, enligt Typotius trängsynt, åt vars predikan på tyska polackerna applåderade och Sigismund log, förefaller vittna om förtrogenhet med hovlivet. Typotius tillägger, att han själv gärna hade lett, om han inte sett faran i patrons utfall mot det lutherska prästerskapet i Paternusholm.
66. *Serenissimi ... Regis ... Johannis III ... Laudatio funebris* (1594). Omarbetningen framgår av *Relatio historica*, s. 29. Orationen omnämnd i riksdagsberättelserna, *Svenska riksdagsakter I:I:3* (utg. Emil Hildebrand), s. 272.
67. *De fortuna* har ett stort parti i form av en oration till svenskarna (från omkr. s. 238) som synes vara ett slags förlaga till *Oratio inauguralis*.
68. *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (1968), s. 90 f.
69. *Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer i deras samband med den politiska utvecklingen*, s. 170 ff., med utförliga hänvisningar och citat.
70. T.ex. *De salute*, s. 13, 147 ff., 192 f.; *De justo*, s. 2 ff., 13, 101 ff.
71. T.ex. *Orationes turcicae*, s. 138 ff. Se även *De salute*, s. 147, 166. Trots allt finner Typotius något försonande hos Alba: han avskaffade utlänningars fördelaktigare handelsvillkor i Nederländerna. – Typotius brukar inte ordet *belgier*, *belgae*, helt logiskt: ibland tycks det enligt äldre bruk syfta på hela Nederländerna, *Gallia Belgica*, stundom på de södra delarna. Typotius använder ofta benämningen *batavi*, *bataver*, om de sju norra provinserna av Nederländerna. *Batavi* var en germansk folkstam i Rhendeltat, nämnd i Tacitus *Annales*. Benämningen togs upp av de förbundna provinserna och symboliserade deras uppror mot den spanske monarken. Någon gång talar Typotius också om *Hollandia: Orationes turcicae*, t.ex. s. 146. Joep Leerssen, *National Thought in Europe, a Cultural History* (2007), s. 36 f., 46 f., 50.
72. De sju norra provinserna uppsade Filip II tro och lydnad först 1581, medan den katolskt dominerade södra delen fortfarande erkände den spanske monarken. Parker, *The Dutch Revolt*, s. 167, 189 f., 197.
73. Förmodligen avses Albas kortvarige efterträdare Juan d'Austria (Johan av Österrike) eller möjligen ärkehertig Mathias, ståthållare jämte Alessandro Farnese (Parma) 1578–1581.
74. Han framhåller att Karl V och Filip II stammade från "vårt land", d.v.s. Burgund. *Orationes turcicae*, s. 138 ff.
75. *Oratio inauguralis*, ark B2; *De salute*, t.ex. s. 51, 147 ff. *De salute* är dedicerad till de styrande i de förbundna provinserna (*S.P.Q.B*) och dedikationsbrevet är riktat till Oldenbarnevelt (not 80).
76. *Laudatio funebris*, ark G1.
77. *Orationes genethliaca ad Annam Sveciae et Poloniae reginam*.
78. *Beställningsregister*, vol. 3 (1589–98), Riksarkivet. S. G. Lindberg, *Lychnos 1977–78*, s. 249 n. 5. Sekreterarnas löner: Svalenius, *Rikskansliet i Sverige*, s. 45 ff.
79. S. G. Lindberg, *Lychnos 1977–78*, s. 250.
80. Typotius brev till den nederländske generaladvokaten Johan van Oldenbarnevelt, Stockholm 1595 u.d., *Codices Papenbrockiani 2*, universitetsbiblioteket i Leiden, också tryckt i Johan van Oldenbarnevelt, *Bescheiden betreffende zyn staatkundig beleid en zyn familie*, 3 (utg. S. P. Haak, A. J. Veenendal sr., 1934–67), s. 577. Jag tackar fil. dr Kristiina Savin för uppgifter om detta brev. – Belöningen utanordnades redan den 12 maj 1595.
81. *De fama*, dedikationen. Boktryckarens hyllningsbrev i *De fama* är daterat den 1 mars 1595.
82. *Kungl. arkiv, hertig Karl*, inkomna skrivelser – 1598, Riksarkivet.
83. *Iac. Typotij Orationes III. I. Ad Christianos. 2. Ad reges et principes Christianos. III. Ad Imp[eratores] Rodolfum II. ...* Denna skrift tycks inte finnas i svenska bibliotek, men den kan studeras genom Internet, Google Böcker.
84. Till Sparre 14 febr. 1596, *E5464*. Han hade inte kunnat få något av Nicolaus Philippi; förmodligen åsyftas Nils Filipsson, som förvaltade tullen i Stockholm. Till Bielke 19? april, *E1976*, båda Riksarkivet
85. Den samtida kyrkoherden i Östra Stenby, Östergötland, Joen Petri Klint kallar av någon anledning Typotius för både kardinal och mordhund. Henrik Sandblad, *De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation* (1942), s. 228 n. 7.
86. *Relatio historica*, s. 33; *Orationes turcicae*, s. 93.
87. Om Axel Stensson Leijonhufvud, hertigens kusin, och hans förhållande till hertigen se Birgitta Lager Kromnow, *Svenskt biografiskt*

- lexikon* 22 (1979), s. 479 ff.
88. *Relatio historica*, s. 32, 34 f., 48. Här är Typotius svärförståelig. Trots att han som katolik inte fick kvarstå i kronans tjänst efter mars 1595, säger han att hertigen tillät honom att lämna sin tjänst 1597. Typotius upprepar sina ord om Karls frikostighet och Sigismunds sparsamhet (s. 48), där han också säger att Sigismund inte gav honom något. – Hjälpen till Typotius gäld: *Beställningsregister*, vol. 3 (1589–98), Riksarkivet; S. G. Lindberg, *Lychnos 1977–78*, s. 249 n. 5. – Förordet till hans skrift *Antipeponthos Poloniae* (tr. i Halle 1598) är daterat i Stockholm november 1597.
89. *Gratulatio nuptialis ad ... reges Daniae*, tryckt i Halle 1598. Resan: *Relatio historica*, s. 34 f.
90. Johan van Oldenbarnevelt, *Bescheiden betrefvende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, 3, s. 577.
91. Johannes Messenius, *Scondia illustrata VIII* (1700–05), s. 56; *Relatio historica*, s. 35. Jfr Karl Nordlund, *Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer*, s. 224 f. Om Sturtz en släktöversikt av Ad. Hofmeister i *Allgemeine Deutsche Biographie* 37 (1894), s. 53.
92. Brev troligen 1579 till Ture Bielke, *E1994*; till Hogenskild Bielke, *E1976*; i maj 1584 till Erik Sparre, *E5464*, alla i Riksarkivet.
93. *Relatio historica*, s. 32, 48. Typotius observerar dessutom, att hertigen använde kronans tillgångar för att vinna krigsfolket (väl närmast krigsbefälet). Sven A. Nilsson har visat hur hertigen systematiskt använt kronans beställningar och förläningar för att binda adeln till sig ("Förvaltningen och länen i striden mellan Sigismund och hertig Karl", *Vetenskap och omvärdering: till Curt Weibull på hundraårsdagen* [1986], s. 142 ff.).
94. Till Typotius den 23 mars 1596, *E1994*, Riksarkivet.
95. Pontanus: R. J. W. Evans, *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History* (1973), s. 158 ff.
96. S. G. Lindberg, *Lychnos 1977–78*, s. 252 f. Nytrycket 1665 existerar ej, såvitt jag kunnat finna.
97. Renässanshistorikernas syn på historien som en läromästare: Olle Ferm, *Olaus Petri och Heliga Birgitta. Synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige* (2007), s. 90.
98. *Relatio historica*, s. 3, i Typotius dedikation till den spanske ministern: *Nihil enim mihi est, praeter memoriam. Sed ut rerum, sic temporis nota quaedam sunt. Historia & temporis momenta & rerum monumenta posebat*. Jfr Rüdiger Landfester, *Historia magistra vitae* (1972), s. 115 ff.
99. Savin, *Fortunas klädnader*, s. 86; ds., *Jacobus Typotius De fortuna*, s. 24 ff. Att *fortuna* verkar i händelseförlopp som inte kan förutses eller förklaras rationellt, var i och för sig en vanlig tanke i renässansens historieskrivning. Landfester, *Historia magistra vitae*, s. 127 ff., Bo Lindberg, "Historiens nytta – förr och nu", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok* 2011, s. 243.
100. *Bibliografisk handbok till Sveriges historia* (1934), s. 338.
101. *Relatio historica*, s. 9 ff. Jfr för bilden av Erik XIV senast Lars-Olof Larsson, *Arvet efter Gustav Vasa* (2005), s. 155 ff. Warmholtz har påpekat Typotius återhållsamhet beträffande Erik XIV, *Bibliotheca historica sveogothica*, 6 (1791), s. 182.
102. Landfester, *Historia magistra vitae*, s. 94 ff., 104 ff.; Ferm, *Olaus Petri och Heliga Birgitta*, s. 93 ff.
103. *Relatio historica*, s. 4: *Quarum* [de svenska landskapen, *regiones*] *celebriores sunt, Gothlandia, Ostgothia, Wetsgothia, unde egressos volunt, qui orbem terrarum quondam vastarunt*.
104. T.ex. *Orationes turcicae*, s. 94. Jfr Sverker Arnoldsson, "Johan III:s litterära självporträtt", *Poeter och pirater* (1958), s. 129; Ture Johanneson, *Gotisk renässans: Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker* (1982), s. 285. – Trots att Typotius i de båda orationerna vände sig till en svensk publik, visade han en lätt skepsis mot Johannes Magnus. Denne hade förvisso beklagat, att de gamla göterna förde svärdet med större kraft än pennan, men medan Typotius antydde att goterna tillägnat sig andlig odling under påverkan av romersk kultur, menade den patriotiske Johannes Magnus att runkunsken var vida äldre än romarnas alfabet och att litteraturen därför stod högre i Norden. Jfr Johan Nordström, *De yverbornes ö* (1934), s. 99 f.
105. *Relatio historica*, s. 29 f.: *Res a me non confirmata, sed narrata sit*. Jfr Oscar Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, 2 (1980), s. 140.
106. *Relatio historica*, s. 14 f., 19 f. Typotius har här använt sig av sin berättelse i *De fortuna*, s. 117.
107. B. Hildebrand, *Svenskt biografiskt lexikon* 10, s. 612.
108. *Relatio historica*, s. 21. Typotius ger samma bild av Revalmötet i gravtalet 1593 över Johan III, *Laudatio funebris*. Sammankomsten borde hellre ha hållits utan de båda monarkerna, eftersom den hade till följd att Johans framgång

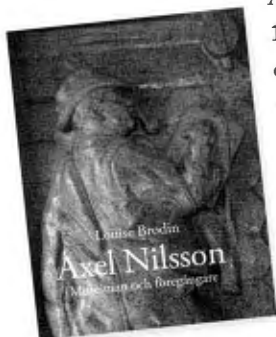
- bröts. Johans faderskärlek övergick i sorg när Sigismund avböjde att följa med till Sverige, och Johan förlorade då livsmodet. *Laudatio funebris*, ark H2.
109. *Relatio historica*, s. 23 f.
110. Ericson, *Johan III*, s. 25 ff. och passim.
111. Det skulle föra alltför långt att här gå in på detta; det må blott nämnas att det var tsaren, icke Johan III, såsom Typotius påstår (s. 21), som återupptog stridigheterna vid östgränsen efter den sjuåriga vapenvilan. Jfr a.a., s. 258 ff.
112. *Relatio historica*, s. 41 f., 24 f., 31 f., 33, 47 f. Tidigare hade Typotius berömt hertigens exempel att tillsammans med riksrådet frivilligt avstå från fortsatt krig med Moskva. Han avsåg då stilleståndsavtalet i Teusina 1593. *De fortuna*, s. 41 f.; *De salute*, s. 51, 121 f. Både konungen, hertigen och riksrådet hade samarbetat i fredsförhandlingarna med ryssarna. Helge Almquist, *Sverige och Ryssland 1595-1611* (1907), s. 6 ff.
113. *Relatio historica*, s. 40 ff., 46.
114. Kröningsorationen, *Oratio inauguralis*, innehåller dock förtäckta varningar till hertigen och rådet för otrohet mot konungen.
115. *Relatio historica*, s. 27, 29.
116. S. 31. Regeringsfullmakten utfärdades för hertigen och riksrådet gemensamt.
117. S. 37 f., 46. I första upplagan av *Relatio historica*, s. 73 f., finns, som nämnts ovan, ett poem tillägnat de herrar som Sigismund utlämnade.
118. S. 38, 20, 30, 32.
119. S. 50.
120. S. 48.
121. *Serenissimi ... Principis ... Iohannis Georgii Marchionis Brandeburgensis laudatio funebris* (1598).
122. Friedel Pick, *Job. Jessenius de Magna Jessen (Studien zur Geschichte der Medizin 15, 1926)*, s. 28 ff. – Typotius skrev en hyllningsdikt över Fredrik Vilhelms förne förmyndare kurfurst August av Sachsen (död 1586), *Apotheosis ... Augusti Ducis Saxoniae* (förordet är daterat i Leipzig den 2 februari 1598), därtill ett sorgekvädet över drottning Anna av Österrike, Sigismunds gemäl, som gick bort i februari 1598 (*Threnus Poloniae nenia ... Annae Austraciæ*). Båda är tryckta i Halle 1598.
123. Mathias hade varit ståthållare i Nederländerna 1578-1581 tillsammans med furst Alessandro Farnese av Parma.
124. *Jaurinum* syftar på komitatet och fästningen Győr (Raab). Typotius betraktar skriften som den sjunde orationen mot turkarna. Jfr Nicolette Mout, "A Useful Servant of Princes", *Acta Comeniana* 13 (1999), s. 36.
125. Carl Göllner, *Die europäischen Türken drucke des 16. Jahrhunderts* (1978); Evans, *Rudolf II and his World*, s. 75 f. Om synen på Turkiet se t.ex. Alain Grosrichard, *The Sultan's Court: European Fantasies on the East* (1998), s. 18 f. och passim.
126. S. 93. Han anknyter här till den allmänna föreställningen om Polen-Litauen som kristenhetens bålverk mot "barbarerna", d.v.s. islam. Jfr Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland*, 1 (2005), s. 127.
127. T.ex. *Oratio inauguralis* ark G3, Typotius förord (*præfatio*) till *Orationes turcicae*.
128. T.ex. *Orationes turcicae*, s. 93; *De salute*, s. 51.
129. *De fortuna*, s. 239; *Oratio inauguralis*, ark G3; *Orationes turcicae*, s. 93 f.
130. Se allmänt Evans, *Rudolf II and his world*; Trunz, *Wissenschaft und Kunst im Kreise Kaiser Rudolfs II.*; Herbert Haupt, "In the Name of God: Religious Struggles in the Empire, 1555-1648", Jiřina Šedinová, "The Jewish Town in Prague", Ivana Čornejová, "The Religious Situation in Rudolfin Prague" i Fučíková, *Rudolf II and Prague*. Detta verk innehåller även en katalog över utställningen i Prag 1997.
131. Evans, *Rudolf II and his World*, s. 75 ff.; N. Mout, "The Court of Rudolf II and Humanist Culture" i Fučíková, *Rudolf II and Prague*, s. 220 ff.; Mout, *Acta Comeniana* 13 [37], s. 33 ff.
132. Tryckt i Frankfurt men sannolikt skrivet i Prag.
133. Den ockulta filosofiens sammanhang med pansofism och nyplatonism: t.ex. Penelope Gouk, "Natural Philosophy and Natural Magic" i Fučíková, *Rudolf II and Prague*, s. 233 f.
134. *Anatomiae Pragae historia* (Prag 1601). Samma dikt trycktes i Jessenius arbete *Institutiones chirurgicae* (Wittenberg 1601). Pick, *Job. Jessenius*, s. 68, 71, 129.
135. Pontanus ägde en avskrift av ett latinskt poem av Typotius, vilken bevarats till våra dagar. Evans, *Rudolf II and his world*, s. 159 not 4.
136. De två följande delarna av *Symbola* bär något olika titlar. – Typotius och *Symbola*: Trunz, *Wissenschaft und Kunst im Kreise Kaiser Rudolfs II.*, s. 50 ff.; Mout, *Acta Comeniana* 13 [37], s. 37 ff. – Stradas "museum": Eliška Fučíková, "Prague Castle under Rudolph II, his Predecessors and Successors, 1530-1648" i Fučíková, *Rudolf II and Prague*, s. 26. – Sadeler: t.ex. Dorothy Limouze, "Engraving at the Court of Prague" i

- Fučíková, *Rudolf II and Prague*, s. 174 ff.
137. Jessenius, *De vita et morte ... Tychonis Brahei* (1601), ark B3. Pick, *Job. Jessenius*, s. 129.
138. Trunz, *Wissenschaft und Kunst im Kreise Kaiser Rudolfs II.*, s. 30 f., 52 f.; Mout, *Acta Comeniana* 13 [37], s. 43.
139. Trunz, a.a., s. 51 ff.; Mout, a.a., s. 43. Typotius metodiska överväganden för *Symbola* publicerades av Jessenius 1618, *Jacobi Typotii De hierographia libri duo* ("Jacobus Typotius skrift Om de heliga tecknen, i två delar"). Evans, *Rudolf II and his world*, s. 138; Trunz, a.a., s. 54; Mout, a.a., s. 35.
140. I både Sigismunds de danska monarkerna Fredrik II:s och Christian IV:s titlar har förts in titeln "Själlands konung". *Symbola divina* I, s. 127, 130.
141. Bror Emil Hildebrand, *Sveriges och svenska konungabusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer* 1 (1874), s. 50 f. (nr 2, 2a, 2b). Valspråket finns på medaljen. De tre kransarna har antagits symbolisera Sverige, Polen och Litauen, a.a., s. 53 (nr 5).
142. *Symbola divina* 1, s. 127 f. – Jag tackar docent Claes Gejrot för hjälp med översättningen.
143. Almquist, *Sverige och Ryssland*, s. 41.
144. Savin, *Fortunas klädnader*, s. 86.
145. Trunz, *Wissenschaft und Kunst im Kreise Kaiser Rudolfs II.*, s. 55; Mout, *Acta Comenia* 37, s. 39 ff.
146. *Symbola divina* 1, s. 130 f.
147. Dekorationerna på Venngarn, Lars Ljungström, *Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn. Herresätet som byggnadsverk och spegelbild* (2004), s. 170 ff. Tänkespråken var ofta inte Typotius verk. Verket heter *Symbola divina*... – Nytrycket av *Relatio historica 1678* framkallade en klagoskrivelse till Karl XI från ätten De la Gardie, *Handlingar ur Greff. Dela Gardiska bibliotheket*, 7 (utg. Peter Wieselgren, 1836), s. 143 ff. Se även Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sveo-gothica*, 5 (1790), s. 180 ff.
148. Den spanske teologen och läkaren Miguel Servet y Reves, bränd som kättare i Genève 1553 på föranstaltan av Calvin. Servet ifrågasatte treenigheten.
149. Den påvligt auktoriserade förteckningen över förbjudna böcker, *index librorum prohibitorum*, utkom första gången 1559, 1564 följd av en ny version, grundad på *Tridentinum*.
150. *Laudatio funebris*, ark G3.
151. *De fortuna*, s. 245; *Oratio inauguralis*, ark G3, H4.
152. *De salute*, s. 121.
153. *Orationes turcicae*.ex. s. 158 ff., 201 f.
154. Man kan nämna den franskbördige reformerte teologen Franciscus Junius (1545-1602) som talade för en fredlig samvaro mellan protestanter och katoliker. Tobias Sarx, *Franciscus Junius d.Ä. (1545-1602): ein reformierter Theologe im Spannungsfeld zwischen späthumanistischer Irenik und reformierter Konfessionalisierung* (2007).
155. Man kan nämna en pamflett 1594 av den tyske filosofen Chistian Francken (1552-1603). Liknande tankar framförde den kejserlige fältherren Lazarus von Schwendi (1522-1583), som 1574 hävdade att religiös tolerans var nödvändig för att bevara rikets enhet och stadga. Alexander Schmidt, "Irenic Patriotism in Sixteenth- and Seventeenth-Century German Political Discourse", *The Historical Journal* 53 (2010), s. 253 ff.
156. I motsats till Lipsius tycks Typotius inte göra någon distinktion mellan politisk patriotism och emotionell fosterlandskärlek, d.v.s. hembygdskärlek. Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, s. 63 ff. Se även Schmidt, "Irenic Patriotism", s. 147 ff.
157. T.ex. *Orationes turcicae*, s. 149.
158. I *Orationes turcicae*, s. 197, hänvisar han dock tvetydigt till augsburgska religionsfreden 1555.
159. Översättningen av Anders Bure (Andreas Bure), E. Vennberg, *Svenskt biografiskt lexikon*, 6 (1926), s. 705 f. Den handskrift jag begagnat finns i *Vitterhetsakademiens handskriftssaml.*, vol. 30, Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksanantikvarieämbetet.
160. Quentin Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* (1996), s. 68 ff., 83; Jan Lionel Sellberg, "Johan Skyttes retorik", *Personhistorisk tidskrift* 2011, s. 212 f.

LOUISE BRODIN

Axel Nilsson: Museiman och föregångare

Göteborg: Warne förlag, 2011. 284 s.,
illustr.

Axel Nilsson (1872–1924) var en både flitig och begåvad museiman, men förmodligen skulle han ha försvunnit i det historiska vimlet och hamnat i skuggan av föregångarnas insatser, om han inte själv hade blivit föregångare och

fått bygga upp ett eget museum med egen inriktning, Röhsska Konstslöjdmuseet i Göteborg. Hans namn har gått till eftervärlden även på så vis, att hans namn blev efternamn för en museimannadynasti. Sonen Göran Axel-Nilsson och sonsonen Christian Axel-Nilsson kom i sinom tid att efterträda honom som museichefer på Röhsska Konstslöjdmuseet, och barnbarnet Louise Brodin (född Axel-Nilsson) blev kultursekreterare i Mölnadal, där hon fick mycket att göra med släktens skötebarn Gunnebo slott. Senare blev hon informationschef för Göteborgs Museer. Som pensionär har hon ägnat sig åt att skriva om Göteborgsutställningen 1923 och nu denna levnadsteckning över farfadern. Boken är mycket vackert illustrerad med fotografier, som har

både dokumentärt och konstnärligt värde.

Tack vare sin bakgrund känner Louise Brodin till förhållandena mycket väl, och vi får veta åtskilligt även om andra museimän, framför allt faderns vänner och medarbetare i Göteborg. Ett personregister skulle ha ökat bokens användbarhet. Påfallande är att museimännen umgicks inbördes och höll förbindelserna med gamla medarbetare levande. Man skapade nätverk för att använda ett nutida uttryck. Allt detta känner Louise Brodin väl till, eftersom även hon drogs in i umgänget med faderns och farfaderns nätverk (som till stora delar sammanföll med varandra).

Det finns alltid en fara med att nära släktingar skriver levnadsteckningar. Den omskrivne kan lätt bli förskönad och förstorad. Brodin tar dock med även farfaderns buffliga drag. Han sade och gjorde vad han ville. En av hans mest omtalade bedrifter var att han med en yxa i högsta hugg jagade museichefen Georg Karlin över Kulturens gård.

Lite förvånad blir man, när man finner, att Axel Nilsson efter denna bravad fick lysande arbetsbetyg från Kulturens styrelse. Ingen har blivit befordrad enbart på grund av kunskaper, flit och duglighet. Nilsson måste ha haft egenskaper, som uppväggde hans drastiska yttranden och lynnesutbrott.

Sonen Göran Axel-Nilsson liknade fadern på många sätt, och folk har kommit ihåg många av hans frispråkiga yttranden. Läser man hans brev i arkiven, finner man dock vänlighet, förbindlighet och förmåga att

lugna. Hade fadern samma egenskaper vid sidan av de andra? Alla egenskaper går inte fram i källorna. Kanske har ett eller annat undgått att lämna avtryck även i detta fall.

De gamla museimännen har på senare år tilldragit sig stort intresse. Kammarherre Magnus Lagerberg fick sin levnadsteckning (skriven av Erik Gamby) redan 1992, Georg Sarauws liv och leverne tecknades av Jan Eric Sjöberg 2005. Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, i Göteborg, ursprunget till denna stads museiväsen, har fått sin historia skriven av Nils Eriksson och Ingemar Nilsson i ett trebandsverk 1978–2003, och nu kommer denna levnadsteckning över Axel Nilsson. De gamla museimännen levde i ett uppbyggnadsskede, då deras insats ansågs vara angelägen och inte ifrågasattes. Senare har både likgiltighet och ifrågasättande tillkommit. Av allt att döma ledde den gamla tidens arbetsklimat till större arbetsglädje, och Axel Nilsson arbetade helt enkelt ihjäl sig. Museimännens synbara insats är bara toppen av ett isberg. I arkiven finns omfattande dokumentationer, som borde tillgängliggöras. Museimännen är väl värda att lära känna, och Brodins bok kan mycket väl leda vidare. Av västsvenska museimän borde Albert Sandklef i Varberg ägnas en levnadsteckning. Likaså borde Rune Ekre, som byggde upp Lödöse museum, få sin gärning utförligt skildrad. En tredje museiman skymtar här och var i Brodins bok, nämligen Göran Axel-Nilsson, son till Axel Nilsson och far till Lou-

ise Brodin. Hon har aldrig mött sin tidigt bortgångne farfar, men fadern levde länge och efterlämnade ett omfattande arkiv. Förhoppningsvis går Brodin vidare med forskning om fadern, som brann för sitt museum och dessutom ledde restaureringen av Gunnebo slott. Även hans insats är som ett isberg. Endast en mindre del är synlig för den historieintresserade allmänheten, men mycket mer är väl värt att känna.

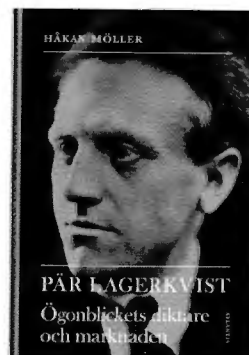
Lars Gabrn

HÅKAN MÖLLER

Pär Lagerkvist: Ögonblickets diktare och marknaden

Stockholm Atlantis förlag, 2012. 269 s., inb., personreg.

Pär Lagerkvists diktning är på fullaste allvar. Mot varandra bryts här uppfordrande existentiella frågor. Hos den som betraktat spelet av motsatser genom författarens okular kvarstår upplevelser av högstämndhet blandad med trivialitet, av

världens storhet och ödets njugghet, livets okränkbarhet och själva levandets skriande ömklighet. På ett poetiskt språk, utmejslat med raffinerad enkelhet, ger sig dikta- ren i kast med de intrikataste frågor, dock utan att leverera slutgiltiga svar. Världen är outgrundlig. Då mynnar också en dik- ning som vill genomlysna dess betingelser ut i obesvarad undran. Just häri ligger en väsentlig del av tjusningen i Lagerkvists dikt. Trots att den ofta är knuten till för- fattarens uppväxt och ungdomsår och på ett konkret sätt är traditionsmedveten, faller den aldrig tillbaka på inlörd visdom eller utlörd teologisk förenkling. De frå- gor dikta- ren brottas med har rötterna ned i upphovsmannens personliga liv. När han talar om dem är det med en alldeles egen röst, buren av erfarenhet och begrundan.

Ingen diktning kan överleva i ett vaku- um. Också den begrundande tanken och det poetiska konstsmidet behöver en mark- nad, där förlagsapparat och litteraturkritik har till uppgift att lyfta fram och värdera. En icke oväsentlig del av det litterära land- skapet är genomvävt av sådana nät, vilkas funktioner är att sovra, reklamera och be- döma. Också för en subtil dikta- re av Lager- kvists typ spelade under hela hans skrivarliv detta spänningsfält av förväntningar, be- roenden, uppmuntran och ekonomisk upp- backning en väsentlig roll. Att skriva om livets mysterium var en sak, att överleva till morgondagen var en annan – i synnerhet om man hade en familj att försörja. Näja, efter

Nobelpriset 1951 kunde nog de mest över- hängande ekonomiska problemen avskrivras.

Utgående från fransmannen Pierre Bour- dieus kultursociologiska fältteori arbetar litteraturvetaren Håkan Möller, professor vid Göteborgs universitet, med ett annat slags tillgångar hos Lagerkvist, nämligen, "symboliskt kapital", ett begrepp som hand- lar om en författares litterära framgång och uppskattning bland den läsande allmänhe- ten. Som den kvalitetsförfattare Lagerkvist strävade efter att uppfattas som redan från sin debut med programskrifterna *Om dikten och dikta- ren* (1912) och *Ordkonst och bild- konst* (1913), utgjorde han en del av "den begränsade produktionens fält". I motsats till populärförfattarna på "den stora pro- duktionens fält" spelade diktens kommersi- ella värde en underordnad roll för honom. Under dessa år var Vilhelm Ekelund hans ledstjärna. Ekelund hade i *Hafvets stjärna* (1906) förkunnat: "Jag diktar för ingen". De orden slog an strängar hos den unge Lagerkvist. Läsekre- tzens storlek blev för många år framåt av underordnad betydelse i förhållande till den prestige på den litte- rära marknaden han ansåg sig förtjänt av.

Den likgiltighet för en bredare publiks smak som den unge dikta- ren gärna ville stoltsera med uppvägdes dock av hans iver att knyta fruktbara kontakter med stora namn inom bildkonst, litteratur och teater. Isaac Grünewald, Verner von Heidenstam, August Brunius och Per Lindberg var personer han målmedvetet odlade sina förbindelser med.

Eftersom Lagerkvist stod för något nytt inom litteraturen, var han i behov av uppmuntran och stöd utifrån. Envist och förslaget utvecklade han kontakter, som kunde ge honom vind i seglen. Möller utreder denna taktik mycket övertygande. Marknadens och den litterära apparatens fordringar var en sak – skapandets och det estetiska livets krav något helt annat. Lagerkvist utvecklade talanger på båda fälten.

Den exklusiva dikten fick under trycket av tidshändelserna under 1930-talet och krigsåren träda tillbaka för humanistisk kampberedskap. Lagerkvist hade tidigt varnat nationalsocialismens hot mot de värden han satte högt. Prosaverk som *Bödeln* (1933; omarbetad till teater och uppsatt 1934) och *Dvärgen* (1944) vittnade om att tidens ondska satt klorna i författarens medvetande. Diktsamlingen *Hemmet och stjärnan* (1942) uttryckte andlig beredskap inför hoten från samtidens totalitarism. I åminnelsestalet över Verner von Heidenstam vid inträdet i Svenska Akademien 1940 betonade Lagerkvist i understucken polemik mot akademikollegan Fredrik Böök de uttryck för medmänsklighet och demokratiska ideal som han funnit hos den uppburne på Övralid. Böök hade i sin läsning av Heidenstam ensidigt fäst sig vid nationalistiska och aggressiva appeller i skaldens verk – ett oblygt försök att spänna en svuren individualist framför en förhärjande, kollektivistisk ideologi.

Möller klarlägger i sin bok Lagerkvists

roll som marknadsaktör, hans relationer till förlagsfolk, kritiker, regissörer och överättare. Allt ger vid handen att de drömmar diktaren en gång hyst om att kunna verka utan hänsyn till olika mekanismer som inverkade på den litterära marknaden kommit på skam. Möllers bok redovisar inte bara hur författaren själv agerat utan även hur de olika diktverken mottagits på tidningarnas kultursidor. Förhållandet mellan Lagerkvist och marknadsmekanismerna fullföljs inte in i författarskapets sista fas, mest beroende på att uppstigande och etablering är intressantare än det skede där marken redan är färdigberedd.

Som skildring av hur Lagerkvist tvingas överge positionen som exklusiv estet för att i stället ge sig i kast med marknadens fordringar är Möllers bok lärorik och tankeväckande. Med tanke på hur Lagerkvist med tiden axlade rollen som upprört tidsvittne har den även något att berätta om förra århundradets hemska Europa.

Olof Hägerstrand

JAN O. BERG

På spaning efter en svensk modell

Idéer och vägval i arbetsgivarpolitiken
1897–1909

Stockholm: Berg Bild & Rum Förlag,
2011. 468 s., personreg.

Åren kring sekelskiftet 1900 var onekligen en händelserik tid för relationerna på arbetsmarknaden. Fackförningarna växte stadigt, LO bildades 1898 och arbetsgivarnas Saf 1902. Hamnstrejken

Intresset för industriledarnas roll i det moderna samhällets utveckling tycks ha ökat under senare år. I stor utsträckning har forskarna utgått från begreppet patriarkalism, den traditionella styrform som blev alltmer ifrågasatt och som hamnade i ett spänningsläge gentemot tidens centrala teman, industrisamhällets snabba utveckling och framsteg under 1900-talet.

I sin avhandling i idéhistoria vid Stockholms universitet riktar Jan O. Berg, mångårigt verksam i näringslivets organisationer, sökljuset på tre industriledare kring sekelskiftet 1900 – John Bernström, R(udolf) F(redrik) Berg (ja, det är en släkting, brorsons son) och Theodor Adelswärd. Tanken är att genom dessa tre individer analysera vilka bevekelsegrunder som ledde tidens centrala industrimän, vilka ideologier, moraliska föreställningar och religiösa ideal som fanns vid sidan av de mera uppenbara strävandena efter makt och ekonomisk framgång. Som industriledare är de inte bara indragna i konflikter vid sina egna företag utan också via de organisationer på arbetsgivarsidan som tillkom under denna tid.

med sprängningen av fartyget Amalthea i Malmö då en "strejkbrytare" eller "arbetsvillig" dödades och 23 skadades – de skilda begreppen har en viktig roll i avhandlingen – samt storstrejken 1909 är några andra hörnstenar i berättelsen. Författaren har för övrigt belyst ämnet tidigare. I PHT 2012:1 publicerades artikeln "R.F. Berg och Axel Danielsson i ohelig Malmöallians 1898".

Resultatet av 00-talets konflikter blev en hårdnande arbetsgivarpolitik, företrädd av en i trion, direktören vid AB Separator John Bernström tillsammans med Hjalmar von Sydow. Deras konfrontatoriska linje skulle komma att dominera in på 1930-talet. Både Berg och Adelswärd hade då sedan länge lämnat scenen. Att det hade kunnat bli annorlunda visas i Bergs avhandling. Forskningen har dock länge varit mindre intresserad av att ta sin utgångspunkt i arbetsgivarsidans perspektiv, dess strategier, ideologiska synsätt och den förändring som samhällets förändring öppnade för. I vissa fall har också begreppsanvändningen formats av arbetarsidans tolkning, t.ex. av "strejkbrytare" eller fiendskap till de

oorganiserade. Ofta har också Saf:s hållning setts som monolitisk, skilda strömningar och interna motsättningar har inte uppmärksammats, anser författaren.

Huvudrollerna i avhandling har således en industriledartrio. John Bernström (1848–1925) byggde upp AB Separator till ett världsledande företag på sitt område. R. F. Berg (1846–1907) fick tidigt ansvar för Skånska Cement AB och grundade sedan byggföretaget AB Skånska Cementgjuteriet, ursprunget till Skånska. Theodor Adelswärd (1860–1929) var aristokraten bland de tre, med rötter i brukshandling från 1400-talet och med industrier koncentrerade till Åtvidaberg, den ort han sökte förvandla till ett industriellt mönstersamhälle. De två senare hade också förtroendeuppdrag inom Saf-kretsen.

I inledningskapitlet diskuterar författaren sitt metodiska vägval, att låta tre individer vara utgångspunkten. Han anknyter till Göran B Nilssons synsätt om tematiskt biografierande. Aktören blir central, inte bara för sitt agerandes skull utan också för att händelserna samtidigt förmedlas av denne. Det förutsätter förstås att aktörerna som i detta fall har lämnat rikhaltigt källmaterial efter sig. Här finns vid sidan av personliga brev, minnesanteckningar och promemorior ett omfattande material från de organisationer och företag trion verkade inom. I fråga om patriarkalism lyfts särskilt historikerna Karl Molins och Christer Ericssons användande av begreppet fram.

Avhandlingen består av två inledande kapitel som tillsammans är relativt omfattande (ca 65 s.). Här redogörs på sedvanligt sätt för syften, metod, källor samt begrepp och historisk bakgrund. Den empiriska delen är uppdelad i tre kapitel där respektive industriledares gärning idémässigt analyseras. Det är förstås oundvikligt att kapitlen tangenter varandra eftersom de tre ofta råkade på varandra också i det verkliga livet. Därefter följer ett kapitel som mer övergripande ser utvecklingen utifrån organisationsnivån. Det kan förefalla som ett nödvunget sätt att föra in perspektiv som inte kunnat rymmas i de tre tidigare personinriktade kapitlen. Slutligen finns en slutdiskussion med avslutande kommentarer där trådarna förs ihop.

Författaren lyfter fram en grundläggande skillnad när det gällde patriarkalism mellan å ena sidan Bernström, å den andra Berg och Adelswärd, något som också avspeglar Bernströms anslutning till höger och de andras mer liberala politiska synsätt. Bernströms huvudmål var hela tiden att bekämpa socialismen. Kunde den inte besegras så kunde den åtminstone tryckas tillbaka. "Hos Separatorchefen fanns en bestående värdebestämd och värderationell hållning" (s. 401). För de två andra blev förhållandet till fackföreningarna efter hand allt mindre auktoritär, mer kännetecknad av affärsmässigt förhandlande. "De stod då för en arbetsgivarhållning som kan beskrivas som pragmatisk och målrationell, i meningen att den kunde förväntas gynna

arbetsfreden och företagens utveckling.” Samtidigt kan den enligt författaren ses som värdebetingad och värderationell. För Berg byggde hållningen på hans kristna tro, för Adelswärd på en upplysningsorienterad familjetradition. Arbetarklassen hade rätt att utvecklas, något som också kunde bidra till samhällets utveckling (s. 402). I linje med detta förändrades också deras hållning till användandet av oorganiserad arbetskraft och av strejkbrytare under konflikter. Metoden ansågs alltmer olämplig, vilket orsakade splittring inom arbetsgivarleden.

Författaren använder i sin sammanfattning ett nyskapat, från Karl Molin vidareutvecklat begrepp, ”participatorisk patriarkalism”. Patriarken beordrar inte längre utan inbjuder till aktivt deltagande i en process där båda sidor förutsätts gynnas.

Diskussionen om rationalitet är en viktig beståndsdel i avhandlingen. Här kan man invända att det finns en tendens till att målrationalitet blir liktydigt med att vara framgångsrik. Så till exempel betecknas Safs mer oböjliga hållning som stridande mot målrationaliteten. Men i sådana fall förlorar begreppet mycket av sitt innehåll. Rimligen kan man följa målrationaliteten om man på sakliga grunder och utifrån hur man värderar sina möjligheter, agerar utifrån detta. Om det sedan får negativa följder på kort eller lång sikt är en annan sak.

Som helhet är Jan O. Bergs avhandling ett viktigt bidrag till forskningen om arbetsmarknadens parter, särskilt som arbets-

givarsidans bevekelsegrunder mer sällan har analyserats. Han förmår också bringa reda i de olika linjer som de tre huvudpersonerna stod för, i en tid präglad av stark förändring. Den personhistoriska infallsvinkeln fungerar väl, både individerna som organisationerna och hela samhällets utveckling vävs samman på ett klargörande sätt.

Torbjörn Nilsson

HANS LAGERBERG

Per Meurling – en intellektuell vildhjärna

Stockholm: Ordfront, 2011, 352 s., personreg.

Hans Lagerberg, lärare och författare, har, väl påläst, knutit talrika egna reflexioner kring trolösheten som ämne vid en biografisk framställning om Per Meurling, en intellektuell med till synes ständigt växlande åsikter och ofta drastiska ställningstaganden. Är trolösheten i själva verket en moralisk hållning? Lagerberg söker svaret hos Meurling.

Per Meurling föddes 1904 i Kristdala, där hans far var kyrkoherde i sjätte led. Uppväxtmiljön var kulturkonservativ. Kristdala ligger i den del av Småland som hör till Linköpings stift och Meurlings skolstad blev Linköping. Under den studietid i Lund som följde radikaliserades han och utmärkte sig som polemiker. Han var en tid redaktör för kärorganet *Lundagård*. Meurling sökte sig såväl till den radikala studentföreningen Clarté som till en socialdemokratisk ungdomsklubb. Med några likasinnade grundade han tidskriften *Ateneum*. Tage Erlander och Per Nyström blev för en tid hans vänner.

Meurling förvärldsligades och uppträdde vid denna tid som kristendomsförnekare. En bror till honom orienterade sig mot en kristen socialism men omkom 1936 som frivillig i det spanska inbördeskriget.

Bildningssynen inom arbetarrörelsen blev ett tidigt angreppsmål för Meurling som debattör. Den förment borgerliga bildning som lärdes ut vid arbetarrörelsens folkhögskola på Brunnsvik av Alf Ahlberg och av Gunnar Hirdman förkastades av Meurling. Så skedde både vid en uppmärksam debatt hos Stockholms högskola och i skriften *Marxism och humanism* 1936. Ett välgjort häfte *Till tänkandets förhistoria* togs upp bland studentföreningen Verdandis småskrifter. Men när Meurling ville skriva om Maxim Gorkij i serien refuserades han. Om Meurling som kritiker föreligger sedan 1983 en avhandling *Radikal 30-tals humanism* av Tommie Zaine.

Från 1938 tycks Meurling ytterligare ha orienterat sig mot vänster och medarbetade i *Ny Dag*. Han ledde i Stockholm en studie-cirkel i ämnet marxism med talrika deltagare. Därtill beträdde Meurling en bana som spion till rysk förmån. Han avslöjades och häktades 1943 och dömdes till fängelse i två år. Men han frigavs efter halva tiden. I en bok *Tack för sist, rättvisa!* skildrade han 1945 vad som passerat. Spioneriet var möjligen inte riktat mot Sverige. Lagerberg menar att Meurling kände sig betydelsefull som agent. Efter kriget anställdes han för en tid hos *Ny Dag* som utrikesredaktör och något senare som kulturredaktör. Anställningarna blev inte långvariga. Meurling brast i uthållighet och hade svårt för att samarbeta. En oregelbunden livsföring underlättade inte arbetet. Med Fritjof Lager, på sin tid en av partiets förgrundsfigurer, kunde han inte samverka. En partiansluten läkare, John Takman, be-tecknade Meurling som hysterisk psykopat.

Meurling vacklade mellan arbetarpartierna. En ansökan från krigsåren om inträde i det socialdemokratiska partiet av-slogs. Han fortsatte som anlitad föreläsare hos kommunisterna till dess att han 1950 gav ut boken *Kommunismen i Sverige* och bröt med partiet. Antikommunismen blev ett sätt att försörja sig. Under tiden i Lund hade Meurling avlagt licentiatexamen i religionshistoria och 1949 disputerade han vid Stockholms högskola. Avhandlingen *De fyra väderstrecken* handlade om fornin-diskt kastväsen. Meurling reflekterar över

sociala mönster och förlopp som han menar ligger till grund för religiösa trosläror.

Sporadiska kontakter med de forna lundavännerna Erlander och Nyström tog alltså plats i hans privatliv. Skriften i ämnet *Geijer och marxismen* rymmer försök att förklara historien. En bok om Shakespeare 1952 togs väl emot och gavs ånyo ut 1964 medan en bok om Tage Erlander var mera hastigt hopkommen. Meurling sökte efter nya utkomstmöjligheter. Under pseudonym gav han 1950 ut romanen *Jag var en kärlekskonstens mästare*. Den följdes 1956 av ett mera seriöst arbete *Den gåtfulle Markis de Sade*. Pornografi gav för en tid inkomster. Samtidigt fortsatte Meurling sitt bohemiska liv. Han bodde enkelt. Som oefterrättlig låntagare avstängdes han av Kungliga biblioteket. Men Lagerberg noterar att ingen ånger eller besvikelse över hur livet gestaltade sig skymtar hos Meurling.

Religiösa reflexioner rymdes ändå hos Meurling som tecknade faderns minne i försonliga ordalag. Sonens förkastelser gällde kyrkan och inte religionen. Nathans Söderbloms frispråkighet då han på 1920-talet besökte prästhemmet i Kristdala bestod i pojkens minne. Han välkomnade ärkebiskopen med orden "Känn er som hemma" och fick till svar "Tack, men jag föredrar att bli behandlad som gäst". Dag Hammarskjölds *Vägmärken* prisades av Meurling som recensent då de gavs ut 1963. Inte blev han känd för opportuna ställningstaganden. Per Meurling återkom med ett arbete om

Erik Gustav Geijers filosofi. Ett urval av artiklar av honom redigerades av Jan Myrdal och gavs ut året för hans död. Kyrkliga ritualer brukades vid hans bortgång 1984.

I *Svenskt biografiskt lexikon* (bd 25) definieras hans grundåskådning något överslätande som socialistisk humanism. Meurlings patos gällde kanske ytterst de utsatta i samhället. För denna åsikt om honom, som är Lagerbergs, talar att han gärna åtog sig att införa rätta försvara även utsatta personer som inte kunde räknas till hans vänkrets. Den orolige Meurling var gift flera gånger. En av hustrurna hade varit gift med Johannes Edfelt, längre fram akademiledamot. Någon arkivbildare var Meurling inte. Till Lagerbergs hjälp har Lars Björlin vid Södertörns högskola studerat de personakter om Meurling som påträffas i Moskva.

Åke Lilliestam

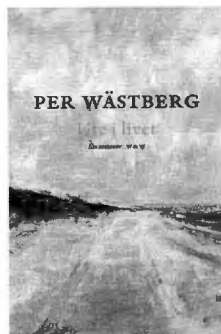
PER WÄSTBERG

Ute i livet. En memoar (1980-1994)

Stockholm: Wahlström & Widstrand,
2012. 404 s., inb. personreg.

När fjärde delen av Per Wästbergs memoarer börjar, är författaren 47 år. När boken slutar är han 61. Hunnen till den gyllne medelåldern kan han blicka tillbaka på en vacker karriär: etablerad romanförfattare, poet, den av chefredaktörerna för *Dagens Nyheter* som har att svara för kultursidan, ordförande i internationella PEN. Därutöver axlande ett antal uppdrag i olika mer eller mindre hemliga organisationer med spetsen riktad mot rasåtskillnadspolitikerna i södra Afrika, förhållanden som han i tidiga reportageböcker som *Förbjudet område* (1960) och *På svarta listan* (1960) skildrat med oförvillad klarsyn. Han är 1980 bosatt på Norra Djurgården, där han lever med författarinnan Margareta Ekström. De ha två barn, en flicka och en pojke. Utifrån ser allt mycket idylliskt ut.

Ändå ska hans snart bryta upp från sin familj efter att ha träffat en annan kvinna. Mycket i denna memoar är ett försvar för detta uppbrott och skildrar också de inre slitningar han har att leva med till följd av sitt val. Som läsare kan jag tycka, att författarens familjebekymmer inte känns angelägna. Den samvetsgranna skildringen av kärlek och känslöstämningar framstår för den utomstående som röjande av alltför privata ting.

Framställningen bygger till stora delar på dagboksanteckningar och får sin färgning av stundens infall, inte sällan buret av smärtsam självrannsakan och mejslat i skön prosa. Likafullt vägrar just dessa av-

snitt att gripa tag. De är i alltför hög grad knutna till Wästbergs eget öde och förlorar därmed i allmängiltighet. Den inbjudande gesten till läsaren uteblir.

Mycket i Wästbergs minnesbok handlar om resor. Både som privatperson och som representant för PEN färdas han över världen. Han känner de namnkunniga författarna och politikerna, karakteriserar dem i pregnanta snabbskisser. Robert Mugabe var sedan många år vän. Under sin landsflykt vistades han tidvis hos familjen Wästberg. Allt förändrades dock, sedan Rhodesia blivit ett självständigt land – Zimbabwe – och Mugabe dess härskare. Den hänsynslösa terrorn mot oliktankande undergrävde vänskapen mellan de två. Wästberg skildrar Mugabes person i ett skoningslöst porträtt. Flera av södra Afrikas ledande politiker skymtar förbi bland Wästbergs bekantskaper – Mandela inte minst. Han har känt dem sedan sin första vistelse i denna minerade terräng. I de möten som skildras fångas i ögonblicket utmärkande egenskaper hos

den avporträtterade personen. Wästberg besitter en klar blick för vad som inuti formar en människa. Ideologi eller trosövertygelse kan härvid lämnas i garderoben för ytterkläder. Det väsentliga inom en karaktär gömmer sig undvikande men kan hastigast avläsas i ett ögonkast, en gest, en replik. Inte för intet är han i första hand romanförfattare.

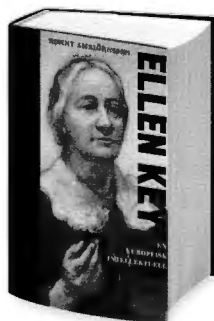
Wästberg håller en låg profil i fråga om politik och religion. Det är i kärleken, konsten och litteraturen han söker och finner sin livsuppgift. Uppslutning kring liberala, sekulära och humanistiska värden är självklar och behöver inte närmare utvecklas. Med lätta akvarellfärger skildrar han lyckostunderna i sitt liv, gläds åt vänskap och kärlekar, inspireras av möten med städer, låter solnedgången på södra Gotland färga sin livsbetagenhet. Romantik? Visst, men också verklighetsbejakelse. Wästberg skriver om sådant som gör livet värt att leva.

Olof Hägerstrand

RONNY AMBJÖRNSSON

Ellen Key – en europeisk intellektuell

Sthlm: Bonniers, 2012. 592 s., personreg.

Individualism och socialism (1895) är då 36-åriga Ellen Keys centrala politiska skrift. Så lyder Ronny Ambjörnssons välgrundade omdöme. Temat var ursprungligen ett föredrag hos Studentföreningen Verdandi i

Uppsala. Dess modell för radikalism var något som hon kunde ansluta sig till. Hon dryftar tidens strömningar i samhällslivet. Socialism och anarkism ställs mot elitistiska tankegångar. Ambjörnsson ser kontinuiteten hos Key och talar om en tankeprocess som sträcker sig genom livet. Sin mogna övertygelse kallade hon livstro.

Hennes far Emil Key (1822–1892) var en liberal idépolitiker, skribent och ledamot av riksdagen. På äldre dar gav dottern ut sin fars minnesanteckningar. De presenterar en herrgårdskultur. Ellen Keys mor var en ståndsperson, född grevinna. Ellen var äldst i en syskonkrets. Barnen, varav flera bröder, fick en kall uppfostran. Ellen gynnades av de tankeutbyten som hon redan från början hade med fadern. Då hon minns sin uppväxt på den lilla herrgården idyllise-

rar hon den. Bröderna kan sägas ha revolterat mot miljön och stämningen i hemmet. Dottern både påverkades av sin far och distanserade sig från honom. Men som samtalspartner då hon bistod honom som sekreterare eller på gemensamma utrikesresor blev han av betydelse. Fadern, ståtlig och verserad, rörde sig i de bästa kretsar i Stockholm. Men herrgården i nordöstra Småland, som han brukade, brast i lönsamhet.

Emil Key hade en kärleksrelation till den tio år äldre Emilie Högqvist, den ryktbara aktrisen, som dog i Italien redan 1846 medan hon vårdade sin hälsa. De brev som väx-lats mellan dem överlämnade Emil Key till sin fästmö, som sparade dem. I sinom tid gavs de ut i tryck genom dottern Ellens försorg. Emil Keys studier förlades till Lund och inbegrep en bildningsresa ut i Europa som han långt senare gjorde om tillsammans med sin dotter. Som intellektuell politiker ville han stärka kvinnornas ställning i samhällslivet men hans radikalitet hade sina begränsningar. Folkbildning stod redan på faderns program och folkets deltagande i kulturlivet tog dottern till sin livsuppgift.

Både far och dotter såg sig som republikaner – något remarkabelt vid denna tid i det borgerliga Sverige. Fadern omfattade en liberal teologi genom livet. Ellen Key försörjde sig i Stockholm som lärarinna i en progressiv flickskola. Som föreläsare och som publicist fann hon sina uppgifter. Hon skrev i *Ord och Bild* och *Idun*, i den göteborgska *Framåt* och ef-

ter hand i Författarförbundets publikation *Vintergatan*. Hennes föreläsningar åhördes av allt större skaror. Hon talade småländska och dolde inte alls sin dialekt, något som kan överraska då man betänker att det var över filosofiska ämnen som hon föreläste. Som talare sänkte hon rösten i stället för att höja den, ett retoriskt grepp.

Ellen Key blev kulturradikal och rörde sig i gränsområdet mellan liberaler och socialdemokrater. Hon påverkades av evolutionismen i Herbert Spencers sociologi men tanken på människans fria val övergav hon inte för någon determinism. Hos Nietzsche mötte hon en bildningshögfärd som tog strid mot nivelleringen. I Spencers sociologi reduceras religionen till religiositet. Som sådan behöll den sin plats i Ellens tänkande. De religiösa upplevelserna kunde inte tänkas bort. Ambjörnsson markerar att tanken på en socialistisk kultur inte hade något fäste hos Ellen Key.

Tolfterna, ett forum för tankeutbyte mellan kvinnor från olika samhällsklasser, tog form på 1890-talet. Ellen Key medverkade med föredrag i kulturella ämnen, gärna med filosofiska implikationer. Tolfternas betydelse för de lyssnande arbetarkvinnorna betvivlas av Ambjörnsson. Som ordförande för Nya Idun kunde Ellen Key råka i konflikt med andra kvinnor. En radikal hållning i tidens frågor omfattades inte av alla. Skönlitteraturen var viktig i Ellen Keys bildninggång. Efter hand blev Ann Charlotte Leffler och Sonja Kovalevsky person-

liga vänner. Hon påverkades av dem och skrev om dem sedan de alltför tidigt gått bort. En annan vän var Victoria Benedictsson som i brev kommenterat hennes utseende och nämnt hur ful hon ansåg Ellen vara.

Med Urban von Feilitzen hade Ellen Key till en början ett litterärt samarbete som gick över till en förälskelse. Den omskrivna kärlekshistorien mellan denne fyrbarnsfar och Ellen ledde vid brytningen till att de utväxlade de brev de skrivit, varefter Ellen förstörde sin del av korrespondensen. Modern Sophie Key var hennes förtrogna och ogillade förhållandet, vilket kanske inte var så märkvärdigt. Ambjörnsson ser likheter mellan Geijers personlighetsfilosofi och Martin Bubers senare tankar om jag och du. Han iakttar Geijers inflytande över Urban von Feilitzen.

Ambjörnssons framställning är till en början kronologisk men blir sedan tematisk. Ett sådant upplägg då han beskriver Keys tankeutveckling kan ifrågasättas. Hennes intensiva reseliv under en senare del av karriären tar inte riktigt plats i boken. Redan 1887 besökte hon Sankt Petersburg. I boken sägs intet om utbytet av denna resa. En gåva efter insamling, mottagen då hon fyllde femtio år, gav henne möjlighet att vistas utomlands. Italien blev det land som Ellen Key särskilt gärna besökte.

Ellen Key var tidigt ute då hon talade om barns rättigheter. *Barnets århundrade* (1900) är, som Ambjörnsson påpekar, hennes mest lästa bok. Först att formulera slagordet om

barnens århundrade var Frida Stéenhoff. En del år in på 1900-talet gjorde Key flera turnéer med föreläsningar i tyska städer. Särskilt till tyska blev hon översatt. Även japanska översättningar förekom och hennes inflytande har kunnat spåras i Asien. Hon talade för övrigt tyska helt flytande. Från sin uppfostran med lärare i hemmet hade hon goda språkkunskaper och hon var som ung sin fars tolk då han var på studieresa i England.

En värdefull kontakt på kontinenten var sannolikt Lou Andreas-Salomé, en kvinna som själv övade inflytande över filosofen Nietzsche lika väl som skalden Rainer Maria Rilke.

Som föreläsare och som essäist blev Ellen Key en introduktör till utländska författarskap. Hon blev en europeisk intellektuell – som den välfunnna titeln på Ambjörnssons bok lyder.

Ambjörnsson diskuterar hennes roll som förespråkare för nya former för samläsvad. Äktenskapet ville hon se som ett projekt. Förhållandet mellan kropp och själ är ett klassiskt filosofiskt problem. Key sökte svaret hos Spencer.

Frida Stéenhoff och hennes syster Ellen Hagen hörde till dem som uppvaktade Ellen Key då hon fyllde sextio år 1909. Det året såg hon Isadora Duncan dansa i Paris och visade all förståelse för den nya tidens danskonst. I *Lifslinjer*, ett verk i flera delar (1903–1906), dryftade hon kvinnors framtida betydelse för politiken som må bli av annan karaktär om kvinnorna får

vara med och forma den. Vad som i sinom tid blev ett svenskt välfärdssamhälle står fram som en utopi hos Ellen Key.

Hennes försök att knyta ihop begreppen individualism och socialism inspirerades enligt Ambjörnsson av Georg von Vollmar då de råkades 1892. Von Vollmar var en revisionist bland tyska socialdemokrater i riksdagen. Hans borgerliga härkomst liksom hans tankeliv har likheter med Hjalmar Brantings. Makan Julia var svenska med flicknamnet Kjellberg och var Ellens nära vän. Hon kunde vistas tidvis i deras hem i tyska städer.

Ambjörnsson gör gällande att Ellen Key föredrog äldre män och hänvisar till att von Feilitzen var femton år äldre än hon var. Ulf Wittrock som tecknat bilden av Ellen Key i *Svenskt biografiskt lexikon* (bd 21) – en framställning som Ambjörnsson inte tagit upp – erinrar om att hon under ett par år med sociologen Gustaf Steffen ”fäste förhoppningar om en äntligen vunnen kärlekslycka”. Steffen var femton år yngre än Ellen. Deras grundtankar om kulturidealism stämde överens. Även de brev som dessa båda växlat skickades tillbaka varefter de förstördes.

En av de vänner som hon långa tider vistades hos var *Karlstad-Tidningens* liberale redaktör Mauritz Hellberg. Deras åsikter sammanfaller ofta. I Hellbergs hem, som hette Skogsbrynet, mötte hon en socialliberal kulturradikalism som var hennes egen. För Peter Krapotkins modell för anarkism hyste hon sympatier, lät vara att det dröjde innan

ett personligt möte kom till stånd i England.

Som essäist är Ellen Key naturromantiker. Hon kan känna andakt inför naturen. Vad åttiotalisterna bland de skönlitterära författarna skrev hade intresserat henne som ideolog. Det rör sig inte om estetiska betraktelser. De sågs som material för åskådning. På nittioalet närmade hon sig bildkonsten. Hon studerade William Morris och dennes socialt influerade estetik. Konsthantverket tog plats inom hennes tänkesätt. Hon sökte också Richard Berghs sällskap. Både som konstteoretiker och som kulturpolitiker inspirerade han henne. Även Karl-Erik Forsslund kom att höra till vänkretsen. Storgården var Forsslunds stora stuga i Dalarna. Ellen Key var där oftare än hon var hos makarna Karin och Carl Larsson på Lilla Hytt näs.

Med ökad jämlikhet mellan människor kunde också bildningen spridas till alla – eller åtminstone till flertalet. En personlig livsstil grundad på filosofi och estetik blev målet. Ambjörnsson lyfter fram de elitära dragen i Keys tänkande. ”Hon vänder sig till alla, men talar i realiteten till de få.” Här har i hennes samtid Vitalis Norström varit en skarpsynt kritiker.

Tyska reformpedagoger tog till sig Ellen Keys tankar om barnets århundrade och gav dem en vidare spridning. Men hennes protester mot krig försvagade efter hand hennes anseende i Tyskland. Genomslaget hos den svenska skolans reformatorer var till en början svagt. Hennes

internationella inflytande spåras hos Rudolf Steiner liksom hos Maria Montessori.

Hennes pacifism fick henne att inta en framsynt hållning som debattör. Vid unionsupplösningen 1905 tog hon Norges parti, en åsikt som inte delades av kvinnor i hennes omgivning. När kriget bröt ut 1914 ställde de socialdemokratiska kvinnorna i krigförande länder upp på männens sida som röstade för krig. Det här får ses som hennes riktigt stora besvikelse. Åren efter kriget kom hon att samverka med andra kvinnor i fredsarbetet. Hennes pacifism var fast grundad.

Föremålen i hemmet formar en ny estetik i vardagen. Det är så hon gestaltade ett hem 1911, villan Strand som ligger ansläende på Ombergs sluttning mot Vättern. Bygget har släktskap med Verner von Heidenstams hus Övralid några mil norrut, låt vara att detta inte riktigt är Ambjörnssons åsikt. Kanske har han aldrig närmat sig Strand från sjösidan. Villan ritades efter hennes anvisningar av en sväger till henne, arkitekten Yngve Rasmussen. Influenserna från Axel Munthes hem på Anacapri, Villa San Michele, som hon besökte 1901, är påtagliga. Ambjörnsson har lagt märke till en intressant kontakt mellan Ellen Key och den amerikanske arkitekten Frank Lloyd Wright.

När Ellen Key slagit sig ner på Strand upphörde reselivet. De goda åren på Strand före kriget fick inte någon riktig fortsättning. Malin Blomsterberg anställdes som hushållerska och förvandlades till sällskapsdam. Blomsterberg tog omsider li-

vet av sig. Ambjörnsson avstår från att spekulera om Ellen Keys antagna senilitet under åren före hennes död 1926. Ambjörnsson har under ett långt liv som idéhistoriker av och till tänkt på sitt ämne. Hans framställning är lärd och imponerande. Men den lyfter inte riktigt. Ulf Wittrocks långa uppsats om henne i *SBL* ger fastare konturer åt Ellen Keys socialfilosofi än vad Ambjörnsson förmått visa.

Personregistret är så bra som det kan vara.

Åke Lilliestam

OLOF PETERSSON
Statsvetaren. Jörgen Westerståhl och demokratis århundrade
 Stockholm: SNS Förlag 2011. 315 s.

I tider av politiska val och opinionsundersökningar spelar statsvetare från Göteborg en framträdande roll. Ett gott exempel är Sören Holmberg, välkänd från alla valvåkor. Den ledande positionen går att leda tillbaka till den forskningsprofil som Göteborgs universitets statsvetenskapliga in-

stitution fick under Jörgen Westerståhls tre decenniers långa professorstid 1952–1982. Westerståhl har till och med blivit kallad nestorn bland statsvetare, så av sin yngre uppsalakollega Leif Lewin, fastän han i sin företrädare Carl Arvid Hesslers spår även förvaltat den idéhistoriska tradition, som kännetecknat Skytteanum. Till så absoluta påståenden finns skäl att ställa sig frågande. Olof Petersson, som nyligen utkommit med biografien *Statsvetaren Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade*, har dock ingen avvikande mening. Han inte bara instämmer utan går längre då han tillägger att Westerståhl får uppfattas som vår siste egentlige statsvetare. Eftersom disciplinen haft eminenta företrädare på flera håll frågar man sig vilken grund det finns för en så kategorisk bedömning. Ändå borde Petersson, som efter studier och disputation i Göteborg försvann till Uppsala, där han fick en professur och därefter blev forskningsledare för Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, vara rätt person för att bygga under så franka ord. Därtill har Petersson författat ett flertal skrifter kring demokratins form och innehåll samt lett Maktutredningen, som arbetade hela 1980-talet igenom. På så sätt har han verkat i nära anslutning till Westerståhls forskningsfält. Det rör sig om en forskningsbiografi, där Petersson ömsom kronologiskt ömsom tematiskt följer Westerståhls bana. Dennes privata livssfar har getts mindre utrymme men kan någon gång skymta fram, på ett

stundom roande sätt. Trots den framgångsrika karriären har Westerståhl, såsom det infamt påpekats av meningsmotståndare, riskerat att hamna i skuggan av två andra betydande män i sin omgivning; sin morfar, Hjalmar Branting, vars begravning han fick uppleva som nioåring och sin handledare professor Herbert Tingsten. Valet av yrke kunde därmed tyckas vara förutbestämt. Men som gymnasist och nybliven universitetsstuderande var Westerståhls intresse vänt åt annat håll, nämligen filosofin. Trots vantrivsel och inte så lysande betyg vid Norra Latin kunde han i filosofi visa upp ett tveklöst stort A. Otrivseln i detta imponanta paradläroverk delade han med den något äldre Ingemar Hedenius, som han stötte på då han påbörjade sina filosofistudier i Uppsala. Filosofin blev emellertid kortvarig då han råkade hamna mitt i ett affekterat ämnesbråk. Han valde i stället att studera vid Stockholms högskola, där Herbert Tingsten nyligen tillträtt Lars Johan Hiertas professur i statskunskap. Den 19-åriga studenten fick till och med tillfälle att lyssna till dennes installationsföreläsning, som för övrigt fick sin fortsättning i det närbelägna Westerståhlska hemmet. Tingsten stod nämligen familjen Branting nära, framför allt Jörgens morbror Georg Branting, vars fru Nina tidigare varit gift med Tingsten, utan att detta tycks ha stört relationerna. Bokens första kapitel, som utgår från de revolutionära omvälvningarna vid första världskrigets slut, visar hur gymnasisten

Westerståhl, utifrån familjens nätverk, vid 1930-talets mitt kunde komma i kontakt med tidens europeiska intellektuella. Han fick följa med till Moskva på författarkongress och genomskådade, i motsats till en del äldre berömdheter, det kommunistiska systemets propaganda. Westerståhl utvecklades i stället till en kylig betraktare och objektiv analytiker, med sällsynt logisk skärpa, varom hans forskargärning skulle vittna. Vid sidan om studierna var Westerståhl en flitig debattör och recensent i den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* kring ämnen som demokrati, socialism och frihet. Han markerade sitt avståndstagande från marxismen som ideologi och vetenskaplig metod, bland annat i en debatt med Per Meurling, en särpling och rabulist som också nyligen porträtterats i en biografi. Den avhandling som de statsvetenskapliga studierna utmynnade i var en pionjärstudie av den svenska fackföreningsrörelsens framväxt. Disputationen ägde rum 1945 med Gunnar Heckscher, också en banbrytare i forskningen kring våra organisationer, som opponent. Med en rätt ringa men som kvalitativt högtstående bedömd produktion utnämndes Westerståhl 1952 till Georg Andréns efterträdare på August Röhss professur i Göteborg. André, en statsvetare som Westerståhl trots olika politisk hemvist mycket beundrade, hade utsetts till landshövding i Uppsala. Dessförinnan hade Westerståhl erhållit visst förord till professuren i Lund men då frågan kom upp

i den dåvarande koalitionsregeringen, där det förelåg en knapp majoritet till förmån för Westerståhl och där särskilt Östen Undén pläderade för honom, fick han inte det avgörande stödet från det anvariga statsrådet, ecklesiastikministern och bondeförbundaren Ivar Persson i Skabersjö. Westerståhl kunde alltså ha hamnat i Lund, några år senare även i Stockholm, då Lars Johan Hiertas professur blev ledig genom Elis Håstads utnämning till landshövding i Uppsala som Andréns efterträdare. Värt att notera är, hur landshövdingeutnämningar påverkade karriärmöjligheterna under en tid då det endast fanns en professur vid vardera av dåtidens fyra lärosäten. Westerståhl blev Göteborg trogen och tog väl tillvara möjligheten att bygga upp en institution, som fick stor betydelse för statsvetenskapen i hela landet. Redan före sitt tillträde gavs han tillfälle att skaffa sig en modern forskningsprofil genom en USA-sejour som rockerfellerstipendiat. Det ledde till kontakter med storheter som Paul Lazarsfeld och Harold Lasswell. Redan före sin hemkomst hade han skisserat ett helt forskningsprogram kring väljarbeteende och valundersökningar på bred kvantitativ basis. I ett senare skede skulle därtill läggas kommunalforskning och opinionsstudier i media. Vid uppbyggnaden av sin institution i Göteborg gick han planmässigt till väga. Längre var lokalfrågan ett problem. Inledningsvis fick statskunskapen dela rum med nationalekonomin i högskolans huvudbyggnad

i Vasaparken. Överflyttning skedde sedan till en nedsliten patriciervilla, varpå följde ytterligare provisoriska lokaler, som inte fick sin lösning förrän Samhällsvetarcentrum, ett modernt kvarter för alla de samhällsvetenskapliga ämnena, stod klart vid en tid då Westerståhl inte hade långt kvar till sin pensionering. Genom uppslagsrikedom och effektivitet hade han under tiden lyckats bygga upp en produktiv forskningsfabrik, till vilken knöts allt fler medlemmar. Vid sidan om sin professur fungerade Westerståhl som sekreterare i Författningsutredningen, med nio år av enerverande slitningar innan den ersattes av Grundlagsberedningen, som mynnade ut i Torekovsuppgörelsen och 1974 års konstitution. Arbetet utvecklades till en tröstlös långbänk, och Westerståhl, som förordat majoritetsvals-system liksom åtskilda riksdags- och kommunalval, var missnöjd med den slutliga kompromissen, som han upplevde som ett personligt misslyckande. Till Tage Erlanders agerande var han uttalat kritisk. Trots sina starka socialdemokratiska bindningar blev de politiska uppdrag Westerståhl fortsättningsvis åtog sig få. Ideologiskt kom Westerståhl, som knappast tillhörde dem som ställde sig på barrikaderna, i otakt med tidsandan, då den radikaliserades. Att han reagerade mot de stolligheter som följde i 1968-rörelsens kölvatten må räknas honom till förtjänst men med sitt kyliga intellekt kunde han hamna rejält snett i känsloladdade kontroversiella

frågor. Av de unga bildstormarna, med engagemang i Vietnamkriget, daghemsfrågan, kärnkraftsmotståndet, invandring och rasism, klassades han till och med som reaktionär. I ett brev 1968 till Tingsten, som befann sig i samma brydsamma läge, raljerade han kring detta. Det går inte heller att bortse från att några av hans uttalanden, då han lämnade den vetenskapliga sfären och gav sin raljans fritt spelrum, ter sig märkliga. I invandringsfrågan där så mycket skett sedan den tid "då åsynen av en svart på en gata i första rummet associerades till ett tillfälligt besök av en amerikansk jazzorkester" ville han varna för tendensen att sätta rasiststämpel på varje åsikt, som avvek från den förment korrekta. För egen del kunde han tänka sig att vårt vidsträckta land nog kunde härbärgera ett invånarantal uppåt 40 miljoner, om det glesbefolkade Norrland uppläts åt invandrare, ett uttalande som väl speglar synen på vår norra landsända, mer fördomsalstrande än upplysande. Central i Westerståhls demokratisyn var att det rädde åsiktsrepresentation mellan väljare och valda. Att könen var jämnt företrädda spelade mindre roll för honom, som ändå hade en mor och småningom även en dotter med klar feministisk profil. I den festskrift som han begåvades med vid sin 80-årsdag smulade två av kvinnorna vid hans egen institution effektivt sönder hans sätt att argumentera. Vad Carole Pateman, mottagare av Skytteanska priset 2012 och med forskningsfokus riktat

mot könsmaktordningen skulle sagt om hans nattståndna åsikt är lätt att tänka sig. Om förhållandet inom den Westerståhlska familjen ger Pettersons bok inga andra upplysningar än att fru Märta, akademiskt utbildad språklärare, för sin förkovran gärna sommartid vistades utrikes, lämnande man och barn ensamma i sommarstugan. För Westerståhl var demokratins kärna fundamental men där skulle inte få rymmas särintressen. Därför ställde han sig avvisande till studentdemokratin. Pikant är hur han beklagade sig för sin doktorand, den senare ledande moderaten Lars Tobisson. Förhoppningen var att Tobisson, som satt i UHÄ:s styrelse och i U68 som SACO-representant, skulle kunna avstyra sådana propäer. Westerståhl förknippas ofta med de normer för objektivitet som relevans, saklighet och opartiskhet han uppställde för såväl vetenskap som massmedia. Han ansåg att vissa ämnen såsom nationalekonomi och sociologi förleddes till ideologiproduktion, varför statsvetenskapens uppdrag borde vara, och här hänvisade han till Tingstens insats, att svara för intellektuell renhållning. Med skepsis såg han också på den ökade makt som journalistkåren var på väg att tillskansa sig. Att journalisterna jagade i flock och deltog i gemensamma drev hade skapat politikerförakt, fastän hans åsikt naturligtvis inte får tolkas så att han skulle vara omedveten om medias skyldighet att granska makthavare. Liksom Tingsten ställde han sig reserverad till politisk aktivism och vital

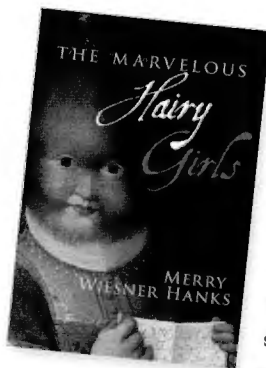
deltagardemokrati. I stället förordade han en demokratisyn, där eliter konkurrerade med varandra om väljarnas gunst, varvid ansvarsutkrävandet skedde vid de regelbundet återkommande valen. Det var en modell som han åsatte etiketten servicedemokrati, ett begrepp som han senare tvingades dödförklara som inte längre relevant. I motsats till exempelvis Jürgen Habermas och Carole Pateman betonade han mindre att demokrati också är ett bildningsprojekt, som förutsätter medborgarnas samhällsengagemang. Westerståhl är en ledande aktör i statsvetenskapens förvandling från statsrätt och historiska perspektiv till aktuell politik och studier av opinion. Statskunskapen är på glid från historien och avståndet tenderar att bli allt större, uttalade han programmatiskt. Därför borde inte heller undervisning i samhällskunskap överlätas till historielärarna. Kruxet är bara att nuet snart är passerat och Petersson menar att brottet med det förflutna blev för abrupt. Med den empiriska behaviourismens dominans lades många områden i träda. Samhällsnytta och nutidsrelevans blev ledstjärnorna i den polical science, där kvantitativa metoder med stora datamängder skulle ersätta lösliga hermeneutiska tolkningar utifrån sprött material. Risken att en så strikt vetenskapssyn kunde bli reduktionistisk bortsåg man från. Viktigare var att statsvetenskapen ställdes i samhällets och den nationella demokratins tjänst. Det var en märklig begränsning som förklarar att

Westerståhl, då han engagerades som sakkunnig i en norsk professorskonkurrens lät den internationelle fixstjärnan, den tidigt bortgångne Stein Rokkan, stå tillbaka för den mer konventionellt arbetande Thomas Christian Wyller. Småningom blev även Westerståhls vetenskapsideal, med dess tro på objektivitet och rationalism och önskan om att hjälpa de styrande att fatta kloka beslut, överspelat. I detta sammanhang passar Petersson på att leverera en egen salva mot tillståndet i dagens akademiska värld. För statsvetenskapens del har enhetligheten och överblicken gått förlorad. Ämnet har upplösts i deldiscipliner såsom massmedieforskning, förvaltning, freds- och konfliktforskning, en utveckling som Westerståhl i likhet med Petersson beklagar. Det tycks vara huvudskälet till varför Westerståhl betecknas som den siste statsvetaren. Peterssons bok är spänstigt skriven, perspektivrik och full av information. Inför sitt porträttföremål visar han beundran men är långtifrån okritisk, ibland snarast frispråkig. I motsats till Westerståhl har Petersson inget emot att anlägga historiska perspektiv. Han hänger upp sin framställning av vad som kallats det korta 1900-talet från första världskriget till murens fall på konkreta platser som Åkarp, Marstrand, Ndola och Mannheim, där Westerståhl inplaceras i sitt sammanhang. Trots fascismens och stalinismens brutala yttringar var det ändå demokratin som gick segrande fram under hans livstid. Det var åt att förbättra denna

styrelseform han ägnade sitt forskarliv. Under dess lopp kom hans egen åskådning att modifieras. Redan under studentåren tog han avstånd från marxismen. Strax före murens fall skrev han att socialdemokratin borde bryta banden med socialismen, den riktning för vilken hans morfar varit en internationellt ledande företrädare. Den utopism och emancipatoriska ädra som besjälade Branting synes ha varit främmande för dottersonen. I slutet av sitt 90-åriga liv kunde Westerståhl emellertid uttala oro för att demokratin höll på att urholkas. Inte minst bekymrade han sig för partiernas utveckling, då dessa tenderade att enbart bli instrument för att rekrytera politiker. Det helhetsgrepp Petersson tagit av Westerståhls forskargärning är en pionjärinsats. Samtidigt serveras en dos universitetshistoria jämte god inblick i demokratins teori och praktik.

Bert Mårald

MERRY E. WIESNER HANKS
The marvelous hairy girls: the Gonzales sisters and their worlds
 New Haven: Yale University Press, 2009.
 248 s.

Maddalena, Francesca och Antoinetta Gonzales var tre kvinnor som levde i slutet av 1500-talet och den första halvan av 1600-talet. På grund av eller tack vare sjukdomen hypertrichosis universalis, där den som lider av sjukdomen drabbas av en kraftig kroppsbehåring, fördes de med sin hårige pappa Petrus Gonzales, dennes fru och sina lika håriga bröder från hov till hov i renässansens Europa som exotiska samlarobjekt och häftiga inredningsdetaljer. Den berömda genus- och världshistorikern Merry Wiesner-Hanks har i sin bok försökt fånga det Europa de levde i.

Läsaren får följa dem från det att Petrus Gonzales överlämnas till den franske kungen som en liten pojke och uppfostras till en förfinad hovman. Därefter träffar han en fru och de skaffar barn, de flesta med faderns sjukdom, och sedan följer berättelsen deras färd från religionsstridernas Paris, via den kuriosasamlande Albert V av Bayern, till det krigsdrabbade Italien, där den rotlösa familjen till slut verkar ha funnit någon slags ro i Capodimonte, en bit norr om Rom.

Wiesner-Hanks tanke med boken är mycket klok. Genom Petrus Gonzales får läsaren en introduktion i kolonialismens

gryning, då denne tillhörde den numera utdöda ursprungsbefolkningen på kanarieöarna som slaktades av spanjorerna. Dåtidens fascination för systrarnas utseende används också skick-

ligt för att introducera läsaren i hur det okända, det annorlunda och det kvinnliga på olika sätt överlappade det monstruösa. Grundläggande köns- och raskategorier kopplas pedagogiskt samman med berättelsen om de håriga systrarna och visar att deras abnormitet på många sätt var ganska normal. Deras färd genom ett Europa fullt av religiösa motsättningar ger också Wiesner-Hanks goda möjligheter att förklara hur kristendomens ramar både grundlade och förstärkte köns- och rashierarkier. Boken är tyvärr problematisk på flera punkter. Till att börja med innehåller den flera upprepningar av personuppgifter och grundläggande resonemang, ibland ord för ord, vilket ger ett slarvigt intryck trots en annars fläckfri populärhistorisk prosa. Vidare är titeln och bokens överordnade tema outgrundligt: trots att den säger sig handla om tre systrar handlar den minst lika mycket, om inte mer, om deras pappa och i viss mån deras bröder. Detta gör också att kopplingen mellan kön och abnormitet blir svag eller åtminstone onyanserad, då den inte problematiseras med hänsyn till att famil-

jen innehöll flera håriga män. På vilket sätt detta utmanade eller bekräftade dätidens syn på monster och kvinnor berörs knappt.

Ett ännu större problem är emellertid att dessa systrar och för den delen, deras manliga familjemedlemmar, passerar stumma genom berättelsen. Boken tenderar att handlar mycket mer om deras kontext och det som hände runt omkring dem, vare sig det är religionskrig eller kolonialism. Familjen har likt de flesta människor utanför eliten lämnat få spår och inga egodokument som ger uttryck för deras känslor och tankar. Däremot finns flera porträtt bevarade, vilka tryfferar boken tillsammans med andra teckningar på monster och vidunder. På så sätt fortsätter denna minst sagt uttittade familj att stumt se tillbaka på oss, medan vi antecknar, resonerar och lever; Wiesner-Hanks förvandlar vid flera tillfällen historien om dem till historien om alla andra runtomkring dem. I slutet av boken urskuldar Wiesner-Hanks sig och menar att hon trots allt försökte att vara annorlunda än alla de naturvetenskapsmän som betraktade Gonzalesstrystrarnas håriga hjässor för 400 år sen, även om det inte alltid varit genomförbart. Min åsikt är att hon kanske borde försökt skriva en annan slags bok om Gonzalesfamiljen än den som recenserats här. Sammanfattningsvis är bokens ansats högst beundransvärd, men lämnar – trots en lättläslig prosa – en del att önska.

Martin Almbjär

Medarbetare i detta nummer

Martin Almbjär Fil mag i historia, doktorand i historia vid inst. för idé- och samhällsstudier vid Umeå universitet sedan ht 2010. Forskar om politisk interaktion och delaktighet i frihetstidens Sverige sett genom suppliker inlämnade till riksdagen.

Fredrik L Eriksson Docent i historia vid Södertörns högskola och Försvarshögskolan. Har tidigare studerat svensk jordbrukspolitik, agrara rörelser i östersjöområdet och leder för tillfället ett projekt om militära omvärldsbedömningar i östersjöområdet under mellankrigstiden.

Lars Gahrn Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988, då avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivningen* lades fram. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.

Bo Hammarlund Fil. dr i historia vid Stockholms universitet. Disputerade 1985 på avhandlingen *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726-1727*. Tidigare kansliarkivarie i Regeringskansliet. Publicerat debattinlägg om problem och möjligheter för forskning i Regeringskansliets arkiv om regeringens arbete. Har i *PHT 2011:2* skrivit om *Crusenstolpe – bortglömd liberal föregångsman*.

Sven Hellroth Fil. dr. i ekonomisk-historia vid Stockholms universitet. Disputerade 2011 på avhandlingen *Från arbetsstatistik till konjunkturöversikt: arbetarfrågan och etablerandet av en statlig konjunkturbevakning i Sverige 1893-1914*. Han är nu verksam vid ekonomisk-historiska institutionen på Stockholms universitet, och forskar om bakgrunden till Konjunkturinstitutets tillkomst 1937.

- Olof Hägerstrand Fil. dr i idé och lärdomshistoria, har förutom avhandlingen *Juntan som realitet och hörsägen*, utgivit essäantologin *Vinghästen* 1984, tillsammans med Harry Järv och essäsamlingen *Röster från källarvåningen* (1990). Under senare år har han publicerat prosadiktsamlingar. Var redaktör för PHT 1998-2004.
- Torbjörn Nilsson Professor i historia vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Var tidigare redaktör för PHT. Har forskat om 1800- och 1900-talets politiska historia, bland annat om politiska partier. Har på senare tid särskilt ägnat sig åt Stockholms stads politiska historia, men är också inblandad i flera projekt om nordisk politisk historia.
- Bert Mårald Fil. dr, f.d. universitetslektor i historia. Har publicerat en avhandling och flera artiklar kring den svenska freds- och neutralitetsdoktrinen. Numera sysselsatt med kulturhistoriska studier kring våra högre allmänna läroverk.
- Åke Lillestam Fil. dr i idé och lärdomshistoria, 1:e bibliotekarie vid Kungliga biblioteket, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986-1990. Redaktör för PHT 1973-1980.
- Stefan Östergren Fil. lic. i historia, var tidigare chef för Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Han har publicerat skrifter i historiska, militärhistoriska och arkivaliska ämnen, bl.a. ett antal artiklar i *Svenskt biografiskt lexikon*. Han har utgivit en biografi över den polsk-svenske monarken Sigismund (2005).

Personregister

A

Abenius, Margit, förf., 32
Abraham, Angermannus, ärkebiskop, 205
Abrahamsson, Bengt, sociolog, prof., 179
Adelswärd, Theodor, finansminister m.m., 234–235
Adlerbeth, Jacob, fornforskare, 59, 60, 68–72, 78, 80
Adlercreutz, Carlos, överste, m.m., 176, 178, 180, 186, 190
Adolph Johann, pfalzgreve, 90
Afzelius, Arvid, litteraturhist., 71, 79
Agricola, Christianus, biskop, rektor m.m., 202
Ahlberg, Alf, författare, 237
Ahlqvist, Abraham, fornforskare, 62
Ahlström, Anna, skolreformator, 105
Alba, Fernando Alvarez de Toledo, spansk fältherre, hertig, 206
Albert V av Bayern, hertig, 250
Alm, Mikael, historiker, 108
Almqvist, Erik Abraham, biskop, 161
Ambjörnsson, Ronny, idéhistoriker, prof., 161, 240
Andersson, Hedda, student, 54
Andersson, Lars I., historiker
Andreas-Salomé, Lou, psykoanalytiker och författare, 242
Anna, svensk drottning, 207
Anna Katarina, dansk drottning, 209
Arbin, Axel Gustaf von, militärattaché, 178, 180, 182
Arcimboldi, Giuseppe, kejsarlig hovmålare, 216
Arvidsson, Stellan, författare, skolpol. (S), 29, 154
Asplund, Karl, poet, 101
Axel-Nilsson, Christian, chef Röhsska museet, 230
Axel-Nilsson, Göran, chef Röhsska museet, 230–231
Axelsson, Roger, historiker, 122

B

Banér, Gustaf, riksråd, 203, 209
Banér, Johan, militär, 88
Banér, Sten, riksråd, 203
Bellman, Carl Michael, kompositör, skald, 113
Benedictsson, Victoria, författare, 242
Berg, Rudolf Fredrik, industriman, 33–42
Bergh, Richard, konstnär, 243
Berggren, Gustaf, chef underrättelsebyrån 1942–1944, 178, 180, 184, 188
Berggren, Lars, historiker, prof., 33
Bergström, Carin, historiker, doc., överintendent, 115–117

Bernadotte, Folke, scoutchef, FN-medlare, 118
Bernström, John, industriledare AB Separator, politiker, m.m., 234–235
Bielke, Gunilla, drottning, 201, 212
Bielke, Hogenskild, riksråd, 196, 199, 202–203, 208–209
Bielke, Ture, riksråd, 199, 201–203, 209–210, 214
Bijl, Hendrik van der, sydafr. affärsman, 15
Billing, Gottfrid, teolog, biskop, Akademiled., 36
Björk, Adolf, läkare, 32
Björk, Kaj, diplomat, tdningsman (S), 31
Björk, Leif, förf., ämbetsman, 30, 31, 32
Björlin, Lars, historiker, 238
Blanck, Anton, litteraturhist., prof., 113
Blixen (pommersk adelssläkt), 83–94
Blomsterberg, Malin, hushållerska, 244
Blomstrand (missionssläkt), 45–57
Blumenbach, Johann Friedrich, tysk naturfilosof, 62
Boethius, Daniel, filosof, 158
Boëthius de Boodt, Anselm, läkare m.m., 218
Bogislaw X, hertig av Pommern, 86, 89
Bolin, Sture, historiker, prof., 28, 29
Bourdieu, Pierre, fransk sociolog, 232
Boye, Karin, förf., 30, 31, 32
Brag, Jonas, astronom, prof., 47
Brahe, Erik, riksråd, 209
Brahe, Per d.ä, riksdrots, 193
Brahe, Tycho, astronom, 210, 217–218
Branting, Hjalmar, partiled. (S), statsmin., fredspristagare, 34, 135–136, 243, 245, 249
Breitenberg, Georgius Bartoldus Pontanus von, domprost i Prag, jesuit, 211, 217
Bring, Samuel E., historiker, 211
Brunius, August, konstkritiker, 232
Brunsson, Nils Rudolf Alexander, militärattaché, 178, 180, 184
Bruzelius, Magnus, fornforskare, 62
Buber, Martin religionsvetare, 242
Bugge-Wicksell, Anna, kvinnoaktivist, 102, 103, 104, 107
Bureus, Johannes, fornforskare m.m., 194
Burke, Peter, britt. historiker, prof., 108
Busch, Sune, dir., 15
Bäck, Abraham, medicinare, 110–112

C

Callmer, Christian, forskare, 61
Carl (XIII), hertig, 114
Carlgren, Wilhelm, historiker, 176, 187–188
Carlson, G W A, kyrkoherde, 54

Carlsson, Gottfrid, historiker, prof., 29
Cassel, Claes, jurist, 160
Cassel, Gustav, nationalekon., 102, 136
Cassel, Johanna, lärare, 102, 103, 104
Cecilia, svensk prinsessa, 199–200
Champollion, Jean Francois, fra. språkforskare, 67
Christian II, unionskung, 219
Christian IV, kung av Danmark, 207, 209–210
Chrusjtjov, Nikita, sov. partichef (komm.), 120
Chydenius, Anders, präst, 169
Cicero, filosof, 195
Claëson, Nils, Axel, Johannes, militärattaché, 178, 180, 182, 188
Cronenberg, Arvid, militärhistoriker, 177

D

Danielsson, Axel, politiker, red. (S), 29, 33–42
Darwin, Charles, britt. biolog, 18
De Geer, Ebba Hult, 102, 106
De Geer, Gerhard, geolog, 102, 106
Derrida, Jaques, fra. filosof, 17
Desideria, sv. drottning, 109
Dillner, Johannes, fornforskare, 71, 78
Drakenberg, Johnte, 12
Drakenberg, Lisa, 12
Duncan, Isadora, dansare, koreograf, 242

E

Ebel, Niclas, upprorsmakare, 152
Edfelt, Johannes, författare, 238
Edström, J. Sigfrid, industriman, idrottsledare, 11, 13, 15
Edström, Ruth Randall, 11
Ehrenheim, Fredrik von, envoyé, 153
Eichorn, Johan Gottfried, tysk språkforskare, 62
Ekeberg, Anders Gustaf, kemist, 160
Ekedahl, Nils, idéhistoriker, 109
Ekelund, Vilhelm, författare, 232
Ekelöf, Gunnar, poet, 99, 101
Ekenstam, Fabial Wilhelm von, fornforskare, 69
Ekre, Rune, museiman, 231
Elisabet I, drottning av England, 208
Elisabeth, svensk prinsessa, 199
Elmquist, Henning, chef inom Kommerskollegium, 135
Elovsson, Harald, litteraturvet., 51, 52
Engdahl, Horace, författare, 155
Engeström, Lars von, ämbetsman, 62, 63
Eraso, Francisco de, spanskt sändebud, kapten, 196–201
Ericsson, Christer, historiker, 235
Erik, sv. hertig, 121
Erik XIV, sv. kung, 195, 211–213, 219
Eriksson, Nils, författare, 231
Erlander, Tage, partiledare, statsmin. (S), 28, 29, 106, 237–238, 247

Euler, Astrid Clewe von, kemist, fil dr., 102, 103, 106
Euler, Hans von, kemist, Nobelpristagare, 102, 106
Eyck, Elisabeth van, mor till Jac. Typotius, 194

F

Fecht, Petrus Michaeli, bl.a. Johan III:s sekreterare, 195–196
Ferdinand I, tysk-romersk kejsare, 218
Fersen, Axel von d.ä., fältmarskalk, författare, 161
Fersen, Axel von d.y., riksmarskalk, 117
Feilitzen, Urban von, litteraturkritiker, 242–243
Fichte, Friedrich, filosof
Filip II, kung av Spanien, 196–197, 199, 204, 206–207, 217
Fjellstedt, Peter, missionsled., 48
Fleming, Claes, marsk, 203, 208
Flodström, Isidor, statistiker, 138
Forsell, Olof Hansson, astronom, 160
Forsslund, Karl-Erik, författare, folkbildare m.m., 243
Forsskål, Peter, naturforskare, filosof m.m., 149
Fredrik II, kung av Danmark, 194, 200–201, 207, 212
Fredrik Vilhelm, hertig av Sachsen-Weimar-Altenburg, 214–215
Färila, Åke Bengtsson, riksråd, 196

G

Gallius, Ptolomæus, kardinal, 197
Gamby, Erik, författare, 231
de la Gardie, Magnus Gabriel, greve, rikskansler, 90, 219
de la Gardie, Pontus, friherre, riksråd, 195–201, 203, 212
Garstein, Oscar, norsk historiker, 198
Geijer, Erik Gustaf, skald, historiker, prof., 30, 72, 238, 242
Gellner, Ernest, brittisk filosof prof., 174
Georg I, hertig av Pommern, 89
Gjörwell, Carl Christoffer, bibliotekarie, kulturman, 67
Gramsci, Antonio, ital. filosof, kommunist, 30
Granvella, Antoine Perrenot de, spansk statsman, 197–198
Graul, Karl, tysk missionär, 48
Gregersen, Malin, historiker, 20
Grinell, Klas, idéhist., 18
Grünewald, Isaac, konstnär, 232
Gonzales, Antoinetta, en hårig syster, 250–251
Gonzales, Francesca, en hårig syster, 250–251
Gonzales, Maddalena, en hårig syster, 250–251
Gonzales, Petrus, fadern till de håriga systrarna, 250–251
Goślicki, Laurentius, polskt sändebud, 196
Gustav I, 196

Gustav III, 92, 93, 104, 108, 116, 145, 148, 150, 168
Gustav IV Adolf, 109, 145–146, 163
Gustav V, 118
Göransson, Johannes, fornforskare, 72, 73, 74

H

Habermas, Jürgen, sociolog m.m., 248
Hagen, Ellen, politiker (liberal), kvinnoröstskämpe, 242
Hambraeus, Birgitta, riksdagsled. (C), 10, 12, 15
Hammarskjöld, Dag, ämbetsman, FN-chef, 118–121, 238
Hammarskjöld, Hjalmar, ämbetsman, statsmin., 118
Hammarsköld, Michael, hovjägmäst., 60, 69
Hansson, Per Albin, partiled, statsmin. (S), 29, 42
Hartmansdorff, August von, ämbetsman, politiker, 169
Harvey, William, britt. medicinare, 111
Heckscher, Ebba, 102, 104
Heckscher, Eli F, ekonom-hist., prof., 28, 30, 102
Heckscher, Gunnar, statsvetare, 246
Hedenberg, Halfrand, köpman, 111
Hedenius, Ingemar, filosof, 245
Hedin, Sven, upptäcksresande, 183
Hedlund, Sven Adolf, tidningsman (lib.), 51
Heeren, Arnold Herrmann Ludwig, tysk historiker, 62–63
Heidenstam, Verner von, förf., Nobelpristagare, 99, 232–233, 244
Hellberg, Anders, journ., förf., 118–121
Hellberg, Mauritz, redaktör Karlstads Tidning, 243
Herlitz, Nils, historiker m.m., 183
Hertzog, James, sydafr. mil. o pol., 17
Hessler, Carl Arvid, statsvetare, 245
Heyne, Christian Gottlob, tysk arkeolog, 62
Hierta, Lars Johan, publicist, 162, 245–246
Hildebrand, Bror Emil, arkeolog, riksantikvar., 59
Hilfeling, Carl Gustaf Gottfried, godsantikvarie, 74
Hirdman, Gunnar, folkbildare, 237
Hjalmarsson, Jarl, partiled. (H), 31
Hofsten, Erland, ämbetsman, statistiker, 31
Holmberg, Olle, litteraturhist., prof., 113
Hordeel, Lars Henriksson, befallningshavare Åbo slott, 202
Hvalström, Nils Reinhold, teolog, 160
Hästad, Elis, statsvetare m.m., 246
Hägerstrand, Olof, idhistoriker, 162–163, 253
Högmark, Pehr, 70
Höjjer, Benjamin, filosof, prof., 70, 146, 151, 158, 161
Höjer, Axel, läkare, ämbetsman, 102, 104–105
Höjer, Signe, (f. Dahl), förf., 102, 104–105, 107
Höglund, Zeth, politiker (kom. och S), 134, 136
Högqvist, Emilie, aktris, 241

I

Ihre, Thomas, chefläk., förf., 110–112

J

Jagellonica, Anna, drottning av Polen, 195
Jagellonica, Katarina, drottning av Sverige, 195, 199–200
Jessenius, Johannes, kalvinist, med. dr, 217
Johan, hertig av Östergötland, 212
Johan III, kung av Sverige, 255–256, 193–205, 207, 210–213, 215, 219–220
Johan Georg, kurfurst av Brandenburg, 214
Johannesson, Kurt, retoriker, prof., 205
Johansson, Roger, historiker, 33
Jokl, Ernst, sydafr. läkare, 20–21
Jonsson, Bengt R., förf., 121–122
Josefina, sv. drottning, 109
Juhlin-Dannfelt, Curt, militärattaché, 185, 188–189
Jung, Helge, författare, 175
Järta Hans, författare m.m., 159, 162–163, 169

K

Kant, Immanuel, filosof, 158, 163
Kanter, Rosabeth Moss, am. forskare, 11
Karl V, tysk-romersk kejsare, 218
Karl IX (hertig Karl), 193, 199, 203–205, 207–210, 212–214, 221
Karl X Gustav, 90
Karl XII, 68
Karl XIV Johan, 108–110
Karlin, Georg, chef Kulturen i Lund, 230
Karlfeldt, Erik Axel, förf., akademiled., Nobelpristagare, 99
Kasavubu, Joseph, kongol. pres., 119
Kellgren, Johan Henric, upplysningsförf., 114, 146–147, 151, 155–156, 162, 164, 166–169
Kempff, Curt, chefen för Försvarsstabens utlandsavdelning, 178, 179–180
Kepler, Johannes, tysk astronom, 216
Key, Ellen, förf., 103, 240–244
Key, Emil, politiker (liberal), 240–241
Key, Sophie, mor till Ellen, 242
Khiari, Mahmoud, pakistansk FN-dipl., 120
Kidd, Benjamin, sociolog, 19
Kjellén, Alf, litteraturhistoriker, 167
Knutsson, Jöran Posse, riksråd, 203
Kock, Karin, nationalekon., statsråd (S), 102, 106, 108
Kovalevsky, Sonja, matematiker, 241
Kowsky, Gustava von, Thorilds maka, 153
Krapotkin, Peter, zoolog och anarkist, 243
Krusenstjerna, Agnes von, förf., 29
Kylhammar, Martin, litteraturvet., prof., 101

L

- Lager, Fritjof, politiker (kommunist), 237
Lagerberg, Hans, förf., 30
Lagerberg, Magnus, kammarherre, museiman, 231
Lagerbring, Sven, historiker, 63, 64
Lagerkvist, Pär, författare, 231
Lagerlöf, Henric Leonard, militärattaché, 178, 180–181
Landberg, Hans, författare, 166
Landgren, Bengt, litteraturvet., 99–102
Larsson, Carl, konstnär, 243
Larsson, Karin, konstnär, 243
Lasswell, Harold, statsvetare, 246
de Laval, Erik Patrik Honoré, militärattaché, 178, 180, 185
Lazarsfeld, Paul, statsvetare, sociolog, 246
Leffler, Ann Charlotte, författare, 241
Lehti, Marko, finsk historiker, 175
Leijonhufvud, Axel, greve, 209
Lenngren, Anna Maria, förf., 113–115
Lenngren, Carl Peter, kommerseråd, 114
Leopold, Carl Gustav af, förf., 113, 155
Lewin, Leif, statsvetare prof., 245
Lidfors, Bengt, biolog, doc., förf., 29, 52, 100
Lidner, Bengt, poet, 148
Lie, Trygve, no. politiker (S), FN-chef, 118
Liljekrantz, Birger, författare, 163
Lindberg, Hugo, advokat, 102, 106, 108
Lindberg, Sten G., lärdomshistoriker, 194
Lindblad, Otto, tonsättare, 48
Lindblom, David, dir., 9–23
Lindblom, Janesie, direktörshustru, 9–23
Lindegren, Erik, poet, 99, 101
Lindley, Charles, fackförbundsordf., 37–39
Lindström, Ulla, statsråd (S), 119
Lindqvist, Karl Alfred, militärattaché, 178, 180, 187
Linné, Carl von, naturforskare, 111, 112
Linnér, Sture, FN-dipl., förf., 120
Lipman-Blumen, Jean, sociolog, 15
Lipsius, Justus, belgisk filolog & humanist, 193
Livijn, Clas, förf., 61, 69
Lovén, Lars Thomas Fredrik, militärattaché, 178, 180–181
Lovisa Ulrika, sv. drottning, 114, 116
Lumumba, Patrice, kongol. politiker, 119, 120

M

- Machiavelli, Niccolo, filosof, 206
Malans, Daniel, sydafr. pol., 17
Malaspina, Germanico, biskop, påvlig nuntie, 212
Mandela, Nelson, president Sydafrika m.m., 239
Magnus, Johannes, ämbetsman, genealog m.m., 211
Magnus, Olaus, kyrkoman m.m., 211

- Magnusson, Lars, ekonomhistoriker prof., 169
Mann, Thomas, tysk förf., Nobelpristagare, 31
Mardefeld, Conrad von, friherre, 90
Mathias, ärkeherzog, 215
Mats Kettilmundsson, storman, 121
Mauritz av Oranien, prins, ståthållare i Nederländerna, 208
Maximilian II, tysk-romersk kejsare, 218
Meijerfeldt, J. A., general, 168
Messenius, Johannes, historiker, 194, 200, 221
Meurling, Per, kulturjournal., förf., 29–30, 236–238, 246
Millqvist, Johan Ragnar, militärattaché, 178, 180, 184
Mobutu, Joseph Désiré, kongol. pres., 119
Molin, Karl, historiker, 235–236
Montessori, Maria, pedagog, 244
Morris, William, konstnär, 243
Mulholland, Kate, britt. genusforskare, 21
Munthe, Axel, läkare, författare m.m., 244
Myrdal, Alva, socialpolitiker, statsråd, fredspristagare, 102, 103, 107
Myrdal, Gunnar, nationalekon., Nobelpristagare, 102, 103, 106, 107
Myrdal, Jan, skriftställare, debattör, 238
Möller, Gustav, statsråd (S), 29, 42
Möller, Håkan, litteraturvetare prof., 231–232

N

- Napoleon Bonaparte, fra. kejsare, 61, 109
Niebuhr, Barthold Georg, tysk historiker, prof., 61
Nietzsche, Friedrich, filosof, 241–242
Nilsson, Axel, chef Röhsska Konstslöjdmuséet, 230–231
Nilsson, Göran B., historiker, 235
Nilsson, Ingemar, författare, 231
Nilsson, Sven, arkeolog, 59, 62, 68
Norberg, Carl, teolog, 160
Nordenflycht, Hedvig Charlotta, förf., 113
Nordenskiöld, Adolf Erik, forskningsresande, 52
Nordin, Jonas, historiker, 108
Nordin, Svante, idéhist., prof., 28–29
Nordlund, Karl, historiker, 206
Norström, Vitalis, filosof, 243
Nyström, Per, statssekr. (S), ämbetsman, 29, 31, 237
Nygqvist, Gustaf Alarik, militärattaché, 178, 180, 183

O

- O'Brien, Conor Cruise, irl. FN-dipl., förf., 120
Odén, Birgitta, historiker, prof., 28–29
Ohlin, Bertil, partiled. (FP), statsråd, 31
Oldenbarnevelt, Johan van, nederländsk statsman, 209
Oscar I, 109–110

P

Palmstierna, C F, historiker, 119
Palmstierna, Erik, ekonom, 133, 137–138, 141
Pateman, Carole, statsvetare, 247–248
Persson, Birger, lagman, 121
Persson, Ivar, ecklesiastikminister (BF),
Petersson, Olof, statsvetare, 244–245
Petrini, Gulli (f. Rossander), lärare, kvinnoaktivist,
102, 103, 104, 105, 107
Petrini, Henrik, naturvetare, lärare, 102, 104–105
Philipson, Lorens Mûnter, författare, 146, 155
Philipp I, hertig av Pommern, 89
Piper, Sophia, 117
Platen, Magnus von, litteraturhist., 113
Posse, Jöran Knutsson, riksråd, 203
Possevino, Antonio, jesuit, 197

R

Rabenius, Lars Georg, jurist, 160
Ranke, Leopold von, tysk historiker, prof., 61
Rasmussen, Yngve, arkitekt, 244
Rembe, Rolf, teaterman, förf., 118–121
Reuterholm, Gustav Adolf, friherre, statsman, 146,
148, 151–152, 155, 159, 164, 167
Rexius, Gunnar, statsvetare, skytteansk prof., 163
Rilke, Rainer Maria, författare, 242
Roberg, Lars, medicinare, prof., 110
Robespierre, Maxemilien de, fransk revolutionär,
157, 157
Rokkan, Stein, statsvetare, 249
Rosenstein, Carl von, ärkebiskop, 161
Rosenstein, Nils von, riksdagledamot m.m., 146,
155, 157, 160–161, 168
Rosenstein, Nils Rosén von, medicinare, 112
Rudolf II, tysk-romersk kejsare, 208, 210, 215–218
Rudbeck, Olof (d.ä.), fornforskare, 74
Rühs, Friedrich, tysk historiker, 63
Rydeberg, Frey, militärattaché, 178, 180, 183, 189

S

Sacy, Silvestre de, fra. orientalist, 67
Sadeler, Aegidius, kejslerlig hovgravör, 216–218
Sandell, Jonas, 48
Sandin, Per, historiker, museiman, 108–110
Sandklef, Albert, museiman, 231
Sapieha, Nicolaus, litauisk magnat, 209
Sarauws, Georg, museiman, 231
Savin, Kristiina, idéhistoriker, 194, 204
Schedvin, Johan Sigfrid, läkare, 159
Schelling, Friedrich, tysk filosof, 62, 79
Schlötzer, August Ludwig von, tysk historiker, 62,
63, 64
Schröder, Johan Henrik, fornforskare, 77–78
Schröderheim, statssekreterare, 150

Schück, Henrik, litteraturhist., prof., 113
Sehn, Arthur, författare, 177
Selander, Sten, litteraturkritiker, förf., 99–102
Sernader, Rutger, botaniker, 100
Sigismund II August, kung av Polen, 195
Sigismund III, kung av Polen och Sverige, 193–195,
201–216, 218–220, 255
Silfverstolpe, Gunnar Mascoll, poet, 101
Silverstolpe, Axel Gabriel, skald, 161
Silverstolpe, Gustaf Abraham, publicist, 160–163,
169
Sjöberg, Birger, förf., 99, 101
Sjöberg, Jan Eric, författare, 231
Sköld, Per Edvin, statsråd (S), 29
Smuts, Jan Christiaan, sydafr. mil. o pol., 17, 21
Snorre Sturluson, isl. historieförf., 73, 76
Sofia, svensk prinsessa, 199–200
Sofia Magdalena, drottning av Sverige, 161
Sophia Albertina, sv. prinsessa, 115–117
Sparre, Erik, riksråd, 201–203, 208–210, 214
Spencer, Herbert, filosof, 241
Staaf, Karl, liberal politiker, statsminister, 135
Stéenhoff, Frida, författare, 242
Stefan Batory, kung av Polen, 196
Steffen, Gustaf, nationalekon., 102, 243
Steffen, Oscara, kvinnoaktivist, 102, 104
Steiner, Rudolf, social reformator, pedagog m.m.,
244
Stenbock, Arvid Gustafson, riksråd, 209
Strada, Ottavio da, antikvarie, numismatiker m.m.,
217
Strindberg, August, förf., teaterman, 52, 155
Stålmarck, Torkel, förlagsman, förf., 113–115
Sturcius (Sturtz), Christophorus (Christoph), tysk
rättslärd, 210
Sundberg, Christer, författare, 157
Svedjedal, Johan, litteraturvet., prof., 31
Sydow, Hjalmar von, ämbetsman, SAF-ordf.,
40–41, 234
Söderberg, Marianne, red., 57
Söderblom, Nathan, teolog, 238
Söderhjelm, Alma, historiker, 168

T

Takman, John, läkare, politiker (kommunist), 237
Tegnér, Esaias, biskop, skald., 47, 154
Tengberg, Anders Egon, militärattaché, 178, 180,
185
Tham, Pehr, godsägare, 67, 74, 76
Theiner, Augustin, tysk historiker, kyrkorättslärd,
198
Tholander, Pehr Wilhelm, fornforskare, 59–80
Tholander, Petrus, kyrkoherde, 60
Thomander, Johan Henrik, teolog, prof., 48
Thomsen, Christian Jürgen, dansk arkeolog, 59

Thorild, Thomas, författare, 145–149, 153, 156
Thorsson, Fredrik, finansmin. (S), 29
Tingsten, Herbert, statsvetare, författare m.m., 245
Tobisson, Lars, politiker (M), 248
Torén, Carl-Axel, militärattaché, 179, 181, 185
Tottie, H. W., biskop, 50
Tshombe, Moise, kongol. politiker, 119
Turtola, Martti, historiker, 188
Typoets, Michel, rådman (?) i Diest, Belgien, 194
Typotius, Godefrid, bror till Jac. Typotius, 194
Typotius, Jacobus, lärd, 193–221
Typotius, Joachim, professor i Würzburg, 194, 208
Typotius, Johannes, biträde till myntskrivaren, 201
Typotius, Mathias, danske kungens livläkare, 194, 201, 207

U

Ulvros, Eva Helen, historiker, prof., 57
Undén, Östen, utrikesminister (S), 246

V

Valdemar, sv. hertig, 121
Valerius, Cornelius, holländsk humanist, 195
Vesalius, Andreas, naturforskare, 111
Vilhelm av Oranien, prins och ståthållare i Nederländerna, 198, 218
Vollmar, Georg von, politiker (S), 243
Voltaire, filosof, 167
Vries, Adriaen de, kejserlig hovskulptör, 216

W

Wallenberg, Jacob, Ostindiefarare, förf., 113
Wallenberg, Knut A, bankman, utrikesmin., 118
Wallenberg, Marcus, biskop, 161
Wallenberg, Raoul, dipl., flyktinghjälpare, 118
Wallman, Johan Haquin, fornforskare, 62, 70, 74, 75
Warburg, Karl, litteraturvet., 113
Warmholtz, Carl Gustaf, lärdomshistoriker, 194
Wartislav III, hertig av Pommern, 83
Weibull, Lauritz, historiker, prof., 29
Westerståhl, Jörgen, statsvetare prof., 244–245
Wetterstedt, Gustav af, utrikesminister m.m., 161
Wicksell, Knut, nationalekon., 102–103, 107
Wiesner-Hanks, Merry E., historiker, 250–251
Wieselgren, Peter, nykterhetsman, präst, 47, 48
Wigforss, Ernst, statsråd (S), 29
Wittrock, Ulf, litteraturhistoriker, 243–244
Wizlaw III, furste i Rügen, 85
Wolke, Lars Ericson, historiker, 213
Worsaae, Jens Jacob, dansk arkeolog, 59
Wrangel, Ewert, litteraturvet., prof., 47
Wright, Frank Lloyd, arkitekt, 244
Wyller, Thomas Christian, statsvetare, 249

Z

Zaine, Tommie, historiker, 237
Zetterwall, Helgo, arkitekt, 53

Å

Åhlén, Bengt, författare, förlagsredaktör, 155
Åselius, Gunnar, historiker, 174, 179

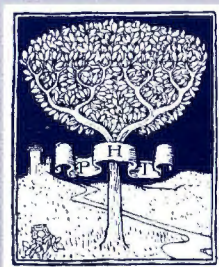
Ö

Örnhielm/Örnhiålm, Clas/Klas, rikshistoriograf, 196

Personhistorisk tidskrift 2012:2

Artiklar

<i>Sven Hellroth</i>	Erik Palmstierna En föregångare till Wigforss?	133
<i>Bo Hammarlund</i>	I revolutionens skugga Radikala samhällstänkar och jakobiner i 1790-talets Sverige	145
<i>Fredrik Eriksson</i>	Att bedöma framtiden Svenska militärattacheér i östersjöområdet 1920-1939	173
<i>Stefan Östergren</i>	En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap	193
	Recensioner	230
	Personregister	254

ISBN 0031-5699